

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

«Теорія та практика історичної науки»

Курс лекцій
для студентів закладів вищої освіти

Автор-упорядник О.М. Марченко

Кропивницький – 2021

Теорія та практика історичної науки. Курс лекцій для студентів закладів вищої освіти / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2021. 219 с.

Рецензенти:

Філоретова Л.М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії ЦДПУ імені В. Винниченка.

Пономаренко Л.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії ЦДПУ імені В. Винниченка.

Курс лекцій висвітлює теоретичні засади освітнього процесу, навчальної, виробничої, наукової діяльності в закладах вищої освіти, й, зокрема, у Центральнуукраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, ознайомлює студентів з особливостями спеціальності «Історія», надає методичні рекомендації щодо виконання конкретних видів освітньої, навчально-дослідної, наукової роботи.

Посібник складається з дев'яти тем, у яких розкриті основні питання, що дадуть змогу теоретично і практично опанувати студентами основами педагогічної професії історика, оволодіти особливостями педагогічної діяльності вчителя, допоможе правильно організувати, написати та захистити різні види наукових робіт, набути навичок професіоналізму та освітньої компетентності.

Курс лекцій рекомендований студентам-історикам закладів вищої освіти, а також буде корисним для викладачів та вчителів і для тих, хто в майбутньому хоче здобути професію історика.

Затверджено на засіданні методичної ради
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка.
Протокол № 1 від 22 вересня 2021 року.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
ТЕМА 1. Професійні якості вчителя історії. Система вищої освіти України.....	6
ТЕМА 2. Теоретико-методологічні засади історичної науки	30
ТЕМА 3. Формування історії як науки	50
ТЕМА 4. Зміст і організація навчального процесу в ЦДПУ імені В. Винниченка	99
ТЕМА 5. Організація навчальної, наукової та самостійної діяльності студентів.....	112
ТЕМА 6. Принципи та методи наукового історичного дослідження	130
ТЕМА 7. Особливості історичного пізнання	150
ТЕМА 8. Технологія наукових досліджень	161
ТЕМА 9. Методика підготовки та оформлення наукових робіт.....	183
Список джерел та літератури	196
Додатки	202

ПЕРЕДМОВА

Провідна роль у вихованні підростаючого покоління, у формуванні гармонійно розвиненої творчої особистості належить вчителю. Його діяльність спрямована на становлення дитини як особистості, громадянина і фахівця, на зміцнення інтелектуального та духовного потенціалу нації. Вивчення курсу «Теорія та практика історичної науки» сприяє адаптації істориків до умов навчання у вищому педагогічному закладі освіти, свідомому й активному їхньому включенню до самостійної навчальної, наукової, громадської діяльності, посприяє кращому засвоєнню студентами системи знань про основні засади спеціальності «Історія», сформує теоретико-методологічне підґрунтя для вивчення фахових історичних дисциплін, забезпечить початкову підготовку до проведення педагогічної практики, допоможе правильно організувати, написати та захистити різні види наукових робіт.

У навчальному посібнику висвітлюється освітній процес, навчальна, виробнича, наукова діяльність у закладах вищої освіти, й, зокрема, у Центральноукраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, що здійснюється на основі діючих Законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», статутів, положень університетів та ін.

Мета пропонованого курсу лекцій полягає у висвітленні теоретичних засад освітнього процесу в закладах вищої освіти, зокрема, на факультеті історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка, ознайомленні студентів з особливостями спеціальності «Історія», розкриттю своєрідності навчальної, виробничої, наукової діяльності студентів закладів вищої освіти і студентів-істориків, наданні методичних рекомендацій щодо виконання конкретних видів освітньої, навчально-дослідної, наукової робіт, наприклад, самостійно здійснювати пошук та аналіз історичних джерел, працювати з науковою літературою, написати реферат, курсову, кваліфікаційну роботу, чітко викладати історичний матеріал із використанням відповідної спеціальної лексики, простежувати логіку розвитку того чи іншого явища чи події, аргументувати власну точку зору на дискусійні питання тощо.

Посібник складається з дев'яти лекцій, списку джерел та літератури, додатків.

У першій лекції розглянуто професійні якості вчителя історії, компоненти та ступені педагогічної майстерності, проаналізована структура, система, мета, принципи освіти в Україні, подана характеристика видів закладів вищої освіти в Україні, висвітлено сутність освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавр та магістр, подана структура, кадровий потенціал, історія розвитку факультету історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка.

У другій лекції розкриті теоретико-методологічні засади історичної науки, показано місце історії в системі суспільно-гуманітарних наук, визначено об'єкт, предмет, структура, завдання історичної науки та навчальної дисципліни «Теорія та практика історичної науки», з'ясовується зв'язок історії з іншими науками, аналізуються функції історичної науки.

У третій лекції визначаються етапи формування історії як науки, зокрема, висвітлюється зародження історичного знання, показані особливості античного історіописання, аналізується розвиток історії в епоху Середньовіччя, Модерний та Новітній час, розглядаються здобутки та проріхи деяких теоретиків історії, історичних шкіл, напрямків, характеризуються проблеми та сучасні підходи до вивчення історії.

У четвертій лекції подана схема підготовки вчителя історії в ЦДПУ ім. В. Винниченка, охарактеризовані основні форми організації навчання, розглянута методика підготовки студента до лекції, семінарського, практичного заняття, індивідуальної роботи, до заліків та екзаменів, проаналізовано систему контролю та оцінювання знань, умінь і навичок студентів в університеті, розкрита сутність Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи як основи організації освітнього процесу в закладах вищої освіти.

П'ята лекція висвітлює проблеми культури навчальної праці студента, показані приклади наукової організації навчання, відпочинку, режиму дня студента різних курсів, з'ясовується, як правильно треба опрацьовувати літературу, джерела до завдань, окреслюється зміст, форми, методи, організація самостійної та науково-дослідної роботи студента.

Шоста лекція дає уявлення про методологію (фундаментальну, загальнонаукову, конкретнонаукову), принципи та методи наукового історичного дослідження, розкриває роль понять і категорій в історії.

Сьома лекція показує важливість ролі джерела в історичній науці, з'ясовує поняття й особливості історичного факту, встановлює відмінність історичного пізнання від пізнання в інших науках.

Восьма лекція висвітлює методику роботи дослідника з історичними джерелами та літературою, розкриває технологію пошуку інформації в процесі наукової роботи, зокрема, у бібліотеках, архівах, мережі інтернет.

Дев'ята лекція присвячена науково-дослідній роботі студентів, висвітлено її структуру, зміст і форми, розкриті етапи підготовки та роботи над текстом рефератів, кваліфікаційної (курсової) роботи.

До кожної теми лекції пропонується питання для самоконтролю, перелік необхідної літератури для вивчення проблеми.

Цей курс лекцій створений у такий спосіб, щоби допомогти студентам освоїти тему, звертаючись до наукової літератури, яка сприяє більш детальному вивченню певного питання. Посібник відповідає програмі Міністерства освіти і науки України й покликаний надати студентам суттєву допомогу у вивченні навчальної дисципліни «Теорія та практика історичної науки». Сподіваємося, що курс лекцій стане в нагоді як першокурсникам-історикам, так і студентам старших курсів, вчителям, і всім, хто цікавиться педагогічною діяльністю, методикою історичного дослідження, прагне засвоїти практичні навички щодо написання наукової роботи й бажає стати вчителем історії.

ТЕМА 1. Професійні якості вчителя історії.

Система вищої освіти України

План

1. Вимоги до особистісних, професійних якостей вчителя української школи.
2. Принципи, на яких будується освіта в Україні.
3. Основні ланки системи освіти України.
4. Система вищої освіти України. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.
5. Підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів в Україні та в ІДПУ ім. В. Винниченка.
6. Структура, кадри, історія розвитку факультету історії, бізнес-освіти та права.

1. Вимоги до особистісних, професійних якостей вчителя української школи. Учитель української школи має, передусім, палко любити рідну землю, свій народ, свою державу Україну, усвідомлювати свій громадянський обов'язок – виховання гідних громадян незалежної України, показувати власний приклад служіння справі, Вітчизні.

Однією з важливих рис вчителя має бути його **педагогічна спрямованість** (установка на педагогічну діяльність і психологічну готовність до неї), яка проявляється в його педагогічній діяльності та різних життєвих ситуаціях. Вона виявляється: у прагненні до навчання і виховання дітей, манері розмовляти, у поведінці, бути спостережливим до життя учнів.

Важливою гуманістичною рисою вчителя має бути **розумна любов до дітей, ставлення до дитини як до найвищої цінності**, визнання її права на свободу, вільний розвиток і прояв своїх здібностей, поважати її. Водночас не потурати слабкостям дитини, бути вимогливим до неї.

Важливою вимогою до педагога є **знання ним свого предмета й суміжні предмети**. Досвід показує, що успішно навчає і виховує учнів той учитель, який глибоко знає свій предмет і використовує матеріал для розумового та морального розвитку дітей. Так, викладачеві історії не можна викладати свій предмет без знання літератури, культури, філософії.

Для вчителя важливе не тільки знання свого предмета, але й **уміння передавати ці знання іншим**: учням, яких навчає, батькам, педагогічну культуру яких підвищує, колегам, з якими ділиться власним досвідом роботи.

Така передача знань можлива за умови володіння методикою навчання:

- вміння складне робити простим, доступним, з огляду на вікові та індивідуальні особливості учнів і дорослих;
- вміння зацікавити пропонованою інформацією;
- важливо подавати інформацію через презентації.

Важливою вимогою до вчителя є **володіння ним державною українською мовою**. Лексика, граматики, стиль мови, ораторське мистецтво має величезне значення для успішного навчання та виховання дітей.

Важливі показники *мовної культури педагога* – змістовність, логічність, точність, ясність, стислість, простота, емоційна виразність, яскравість, образність, барвистість мовлення, правильна літературна вимова, вільне, невимушене оперування словом, фонетична виразність, інтонаційна різноманітність, чітка дикція, правильне використання логічних наголосів та психологічних пауз; взаємовідповідність між змістом і тоном, між словами, жестами та мімікою.

Важливими в мовленні педагога є постановка голосу, його тон. З учнями треба розмовляти так, щоби вони відчували в мові педагога його волю, душу й культуру. Мислення вчителя має бути педагогічним, а саме: конкретність, чіткість і ясність думок, їхня логічність, переконливість, впливовість. Мова вчителя має бути позбавлена таких дефектів, як шепелявість, запинання, надмірно швидкий або уповільнений темп.

Педагог має бути *різнобічно ерудованою людиною*. Окрім глибоких знань свого предмета, він повинен володіти ґрунтовними знаннями з питань економіки, філософії, мистецтва, літератури, сучасних досягнень науки й техніки, що допоможе педагогу працювати з батьками учнів, відповідати учням на запитання, в організації позакласної виховної роботи.

Дістервег А.: «Без прагнення до наукової роботи вчитель елементарної школи неминуче підпадає під владу трьох педагогічних демонів: механічності, рутинності, банальності. Він дерев'яніє, кам'яніє, опускається».

Педагог має *постійно займатися самоосвітою, вчитися*. Особливо в умовах Інтернету, масової інформації. Інакше вчитель втрачає авторитет у своїх вихованців. Особливе місце займають *моральні якості вчителя*, а також *зовнішність*: одяг (помірна кольорова гама, діловий стиль, чисте взуття), зачіска (чиста, зачесана), аксесуари (небагато).

У діяльності вчителя особлива роль належить його *вмінню володіти своєю емоційно-вольовою сферою, почуттями*. Щиро радіти, стримувати негативні емоції, не підвищувати голос. Це потребує педагогічної витримки, вміння моментально вибирати шляхи адекватного реагування на ситуацію, правильно її вирішувати, умінням опановувати свої почуття.

Для успішної роботи з дітьми вчителю потрібні такі вольові якості, як: цілеспрямованість, ініціативність, дисциплінованість, самовладання, вимогливість до себе та інших.

Професія вчителя вимагає великого нервового і фізичного напруження, а тому ставить певні вимоги до його *здоров'я*. Праця педагога передбачає розвиток голосу, добрий зір, вміння довго стояти, багато ходити.

Для ефективної діяльності вчителю потрібна така риса, як *педагогічна спостережливість*. Спостерігаючи за учнями на уроці, у позаурочний час, вчитель отримує інформацію про індивідуальні можливості учнів, як вони навчаються, яка їхня поведінка, психічний стан.

Для ефективної організації навчально-виховної діяльності вчитель має бути уважним. Так, під час уроку йому необхідно тримати в полі зору всіх

учнів класу, особливо рухливих; концентрувати увагу на предмет уроку, щоби не допустити помилок.

У творчій діяльності вчителя важлива роль належить **натхненню та інтуїції**. Натхнення – піднесення творчих потенцій людини: розум, почуття, сприймання. Інтуїція виявляється в особливому відчутті правильного напрямку діяльності, бажаних її результатів, переконанні, що саме так, а не інакше треба діяти.

Вимоги, які ставляться до манер вчителя:

- ґрунтуються на загальноприйнятих нормах поведінки людей, цивілізованого суспільства;

- мають бути природними та невимушеними;

Ушинський К.Д.: *«Не повинно бути штучності, навмисності. Природними та живими мають бути міміка й жести учителя, вони повинні виражати непідробну зацікавленість у подіях, що відбуваються під час навчання».*

- манери педагога мають бути гуманістично спрямованими. Вчитель не має права нашкодити психіці дитини ні поглядом, ні жестом, ні мімікою, ні словом;

- учительські манери повинні мати яскраво виражений особистісний характер. Особлива усмішка й жести, стиль спілкування, манери вітатись у кожного свої, тому така своєрідність і вабить дітей;

- учительські манери мають бути естетично витримані;

- поведінка вчителя має бути емоційно стабільною, оскільки учні дуже чутливі до зміни настрою, почуттів. Педагогу варто ознайомитись із прийомами аутотренінгу та використовувати їх із метою вмілого керування власними емоціями та фізичним станом свого організму;

- поведінка вчителя потребує миттєвого реагування: то потрібно бути лагідним, ніжним, співчутливим, то твердим, суворим, непохитним, то терплячим;

- учитель не має приховувати задоволення від своєї роботи, від спілкування з учнями – він радіє маленьким перемогам, своїм і своїх вихованців;

- учительські манери мають визначатися творчістю, імпровізацією, що найчастіше проявляється в нестандартних ситуаціях;

Ушинський К.Д.: *«Учитель може виховувати і навчати доти, допоки сам працює над своїм вихованням і освітою».*

- необхідно працювати над удосконаленням своїх манер. Чим вихованіший учитель, тим благородніший вплив на вихованців і продуктивніший кінцевий результат діяльності.

Дістервег А.: *«Покажи мені своїх учнів і я побачу тебе».*

Ушинський К.Д.: *«Учителеві треба бути таким, якими він хоче бачити своїх вихованців»*

Вчитель повинен володіти педагогічною майстерністю, якої набуває в процесі своєї практичної діяльності і приходить із досвідом і залежить від наявності в нього педагогічних здібностей.

Компоненти педагогічної майстерності:

Професійні знання. Вони складають основу педмайстерності і включають три блоки навчальних дисциплін: соціальні, психолого-педагогічні, фахові.

Педагогічна техніка. Передбачає наявність трьох груп умінь:

- здійснювати навчально-виховний процес, виховну роботу;
- взаємодіяти з учнями, керувати ними в процесі різноманітної діяльності;
- управляти собою, своїм емоційним станом, тілом, мовою, що проявляється у формі поведінки.

Педагогічні здібності. Це: комунікативність, креативність, рефлексія, інтелектуальні, організаторські дані.

Педагогічна моральність. Включає ціннісні орієнтації, ідеали, інтереси. Втілюється в педагогічній позиції вчителя, визначає вибір конкретних завдань навчально-виховного процесу, впливає на взаємостосунки з учнями, визначає гуманістичну стратегію педагогічної діяльності.

Професійно та індивідуально вагомі якості, які підвищують продуктивність педагогічної діяльності або, навпаки, знижують її ефективність. Це: доброзичливість, об'єктивність, вимогливість, самостійність, самоконтроль, порядність, оптимізм, наявність педагогічних здібностей.

Зовнішня культура. Складають: зовнішній вигляд, мова, форми невербального спілкування зі студентами та колегами. Цю культуру формують: одяг, зачіска, макіяж, осанка.

Названі характеристики складають основу професійної майстерності педагога і створюють передумови для перетворення педагогічної діяльності в мистецтво.

Педагогічна майстерність проходить певні ступені

Професіоналізм. Ним володіє випускник вищої школи. Пізніше педагог починає самостійну роботу в навчальному закладі, де продовжується процес його професійного зростання, вдосконалення, але більш інтенсивно й цілеспрямовано. Ефективність цього процесу залежить від установки на самоосвіту і самовиховання, від наявності відповідної програми. Педагог може вчитися в педагогів-майстрів, відвідувати семінари, курси, брати участь у науково-практичних конференціях, підвищувати свою кваліфікацію. Вчитель, крім репродуктивної діяльності, займається педагогічним моделюванням, його удосконаленням.

Другий ступінь – *педагогічна майстерність* – постійне прагнення до творчості. Одночасно розвиваються педагогічні здібності, якості і властивості, багатим стає методичний арсенал.

Третім ступенем педмайстерності є *педагогічне новаторство*. Викладач-новатор вносить принципово нові ідеї в навчально-виховний процес, розробляє нові методичні системи, створює нові педагогічні технології. Це тривалий і складний процес. Не всім викладачам вдається його досягнути, але до цього всім бажано прагнути.

Теоретичні завдання вищого педагогічного закладу освіти полягають у наступному:

- сформувати в студентів загальне уявлення про структуру, зміст, характер і специфіку їхньої майбутньої професійної діяльності;
- показати загальноосвітню школу як галузь майбутньої професійної діяльності;
- ознайомити зі змістом та основними формами навчання у вищому педагогічному закладі освіти, видами і формами перевірки й оцінки знань, умінь та навичок студентів;
- вивчити основні засади теорії історичного процесу;
- з'ясувати базові поняття історичної науки.

Практичними завданнями вищого педагогічного закладу освіти є:

- розкрити місце педагогічної практики студентів у їхній професійній підготовці, шляхи формування культури педагогічного спілкування;
- дати уявлення про раціональні форми й методи самостійної роботи з оволодіння спеціальністю історія, про роль самовиховання у формуванні основ педагогічної майстерності;
- ознайомити майбутніх учителів історії із системою освіти в Україні, принципами її побудови;
- сприяти формуванню особистості майбутнього педагога, розвитку його культури, ерудиції;
- засвоїти принципи та методи історичних досліджень;
- дати основи знань про історичні джерела та наукову літературу;
- засвоїти практичні навички щодо написання наукової роботи з історії.

Отже, згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні **знати:**

- теорію історичного процесу;
- базові поняття історичної науки;
- принципи та методи історичних досліджень;
- історичні джерела та наукову літературу.

Вміти:

- самостійно здійснювати пошук та аналіз історичних джерел, працювати з науковою літературою, написати реферат, курсову, кваліфікаційну роботу;
- аналізувати зміст історичних джерел і робити відповідні висновки;
- оцінювати факти історії України, всесвітньої історії та оперувати ними;
- виділяти причини та наслідки історичних подій в Україні та у світі;
- простежувати логіку розвитку того чи іншого явища чи події;
- зіставляти різні історичні події та явища;
- опрацьовувати сучасну наукову літературу з історії України та всесвітньої історії;
- аргументувати власну точку зору на дискусійні питання;
- чітко викладати історичний матеріал із використанням відповідної спеціальної лексики;
- працювати з мапою.

2. Принципи, на яких будується освіта в Україні. Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Метою освіти є:

- всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей;
- формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Законом України «Про освіту» в редакції від 2020 року визначено такі принципи освіти:

Доступність для кожного громадянина всіх форм типів освітніх послуг, що надаються державою. Передбачає вільний вибір громадянами будь-якого типу навчального закладу на рівних умовах, рівне право на навчання чоловіків і жінок та реалізується через можливість безоплатного навчання й забезпечення студентів стипендією.

Рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту.

Гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей. Навчально-виховний процес повинен орієнтуватися на зміцнення єдності народу, людини й держави, сприяти самопізнанню та самореалізації індивіда; кожен педагог, учень, студент має право, у рамках своєї компетенції, брати участь у розв'язанні проблем навчально-виховного процесу, вибору навчального закладу та індивідуальних форм досягнення мети.

Органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями. Реалізується через національну спрямованість виховання й передбачає необхідність оволодіння історією й культурою свого народу, рідною мовою, прищеплення шанобливого ставлення до них.

Незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій. Реалізація забезпечується конституційною вимогою про недопустимість втручання в навчально-виховний процес закладу освіти політичних, громадських та релігійних об'єднань.

Інтеграція з наукою і виробництвом. Освітня діяльність повинна ґрунтуватися на основі наукових здобутків та поєднуватися з виробництвом, оскільки останнє є засобом всебічного розвитку молоді.

Науковий, світський характер освіти. Навчальний заклад дає учням і студентам комплекс наукових знань про природу, суспільство, науку, культуру, формує науковий світогляд, моральні, естетичні правові цінності. Релігійні предмети в навчальних закладах викладаються лише на прохання батьків і у факультативній формі.

Взаємозв'язок з освітою інших країн. Освітня діяльність ґрунтується на загальносвітових наукових здобутках щодо вдосконалення змісту й технологій навчання, підготовки кваліфікованих спеціалістів, а також передбачає організацію співпраці з іноземними колегами.

Гнучкість і прогностичність системи освіти. Означає варіативність, саморегуляцію й безперервне оновлення національної освіти, її адаптацію до нових вимог найближчого етапу розвитку суспільства.

Єдність і наступність системи освіти. Система освіти України ґрунтується на принципі послідовності й наступності навчання в усіх ланках.

Безперервність і різноманітність освіти. Реалізується через погодження та координацію навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, що функціонують як продовження попередніх і передбачають підготовку громадян до можливого переходу на наступні ступені, потребують зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною, вищою і післядипломною освітою, а також формування потреби і здатності особистості до самоосвіти.

Поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті. Передбачає розподіл функцій в управлінні освітою між державними органами й органами самоврядування.

Перспективи входження системи вищої освіти України в Зону європейської вищої освіти вимагає доповнення розглянутих нами принципів побудови системи вищої освіти новими принципами, які базуються на університетській хартії, прийнятій у Болонії в 1988 році.

Основні принципи діяльності Болонської системи (1988 р.):

Принцип поєднання автономії з відповідальністю. Університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети в навчанні і проведенні наукових досліджень, витратити свої ресурси, профілювати свої програми і встановлювати свої критерії для прийому професорів і учнів. Європейські вищі навчальні заклади готові до конкуренції вдома, у Європі й у світі, але для цього вони потребують необхідної організаційної свободи чітких і сприятливих рамок регулювання та достатнього фінансування.

Принцип освіти як відповідальності перед суспільством. Зона європейської вищої освіти повинна будуватися на традиціях відповідальності освіти перед суспільством, на широкому і відкритому доступі як доступеневого, так і післяступеневого навчання, на освіті для розвитку особистості й навчанні впродовж усього життя; на громадянськості як короткочасної, так і довготривалої соціальної сумісності.

Принцип вищої освіти, що базується на наукових дослідженнях. Оскільки наукові дослідження є рушійною силою вищої освіти, то і створення Зони європейської вищої освіти повинно йти одночасно й паралельно зі створенням Зони європейських наукових досліджень.

Принцип організації диверсифікації. Європейська вища освіта завжди була різноманітна щодо мов, національних систем, типів інститутів, орієнтації профілів підготовки й навчальних планів. Перспективи навчання

впродовж усього життя буде досягнуто краще через цінності, властиві якісній освіті; через різноманіття підходів і профілів дисциплін; через гнучкість програм; через розвиток міжспеціалізованих навичок і вмінь, таких як комунікація й мови; через здатність мобілізувати знання, розв'язувати проблеми, працювати в команді й розвиватися соціально.

Мобільність. Вільна мобільність учнів, персоналу і випускників – необхідна умова існування Зони європейської вищої освіти.

Вищі навчальні заклади підтримують *сумісність кваліфікацій*. Запроваджуються в навчальних планах однорідні дисципліни. Університет може вводити також інтегровані навчальні плани. Повсюдно використовується Додаток до диплома, рекомендованого ЮНЕСКО, визнання кваліфікацій має бути спрощеним.

Привабливість. Європейські вищі навчальні заклади хочуть стати привабливими для талановитих людей усіх континентів. Для цього:

- включають адаптацію програм;
- ступені, чітко зрозумілі як всередині, так і поза Європою;
- необхідні засоби забезпечення якості;
- програми, реалізовані на основних світових мовах;
- адекватну інформацію й маркетинг;
- доброзичливий сервіс для іноземним учнів і вчених;
- кредитної системи накопичення.

Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.) пропонує такі пріоритетні напрями державної політики щодо її розвитку:

- особистісна орієнтація освіти;
- формування національних і загальнолюдських цінностей;
- створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;
- постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя;
- пропаганда здорового способу життя;
- розширення україномовного освітнього простору;
- забезпечення освітніх потреб національних меншин;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їхнього соціального статусу;
- розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти в сільській місцевості та професійно-технічної освіти;
- органічне поєднання освіти й науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти;
- запровадження освітніх інновацій та інноваційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;
- створення ринку освітніх послуг та його науково-методичне забезпечення;

- інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів.

3. Основні ланки системи освіти України. Управління у сфері вищої освіти здійснюють такі інститути: Кабінет Міністрів України, міністерство освіти і науки України, галузеві державні органи, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти, Національна академія наук України та національні галузеві академії наук, засновники закладів вищої освіти, органи громадського самоврядування у сфері вищої освіти й науки. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Органами громадського самоврядування в освіті є: Всеукраїнський з'їзд працівників освіти; загальні збори колективу навчального закладу; районна, міська, обласна конференції педагогічних працівників; з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим. Органи громадського самоврядування в освіті вносять пропозиції щодо формування державної політики у сфері освіти.

Види вищих навчальних закладів в Україні

Університет (класичний, технічний університет або галузевий). Багатопрофільний заклад вищої освіти, який здійснює підготовку фахівців із вищою освітою із широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних та інших напрямів науки, техніки й культури за освітньо-професійними програмами всіх рівнів, проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, сприяє поширенню наукових знань і здійснює культурно-просвітницьку діяльність серед населення, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підприємств і установ, високий рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення такої діяльності. Є педагогічні, технічні, технологічні, економічні, медичні, юридичні, аграрні, мистецькі, культурологічні та інші університети.

Академія, інститут (структурний підрозділ університету, академії) – заклад вищої освіти, або, який здійснює підготовку фахівців із вищою освітою на першому і другому рівнях за однією чи кількома галузями знань, може здійснювати підготовку на третьому і вищому науковому рівнях вищої освіти за певними спеціальностями, проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів та високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність.

Консерваторія (музична академія). Заклад вищої освіти, який здійснює підготовку фахівців із вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у галузі культури й мистецтва – музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить

наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності, має високий рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення.

Коледж – заклад вищої освіти або структурний підрозділ університету, академії, інституту, що провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям ступеня бакалавра та/або молодшого бакалавра, проводить прикладні наукові дослідження та/або творчу мистецьку діяльність.

4. Система вищої освіти України. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні. Відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки студентів, способів реалізації освітньо-професійних програм та соціальних функцій у системі освіти заклади вищої освіти розподіляються за такими рівнями акредитації:

- **першого рівня акредитації** (технікуми, училища та інші прирівняні до них за результатами акредитації заклади вищої освіти), які готують фахівців на основі повної загальної середньої освіти з присвоєнням кваліфікації *молодшого бакалавра*;

- **другого рівня акредитації** (коледжі та інші прирівняні до них за результатами акредитації заклади вищої освіти), які готують фахівців на основі повної загальної середньої освіти з присвоєнням кваліфікації *молодшого бакалавра, бакалавра*;

- **третього й четвертого рівнів акредитації** (університети, академії, інститути, консерваторії та інші прирівняні до них за результатами акредитації заклади вищої освіти), які готують: фахівців на основі повної загальної середньої освіти – з присвоєнням кваліфікації *бакалавра, магістра*; на основі вищої освіти – з присудженням наукових ступенів *доктора філософії (кандидата наук)* та *доктора наук* у встановленому порядку.

Підготовка фахівців у закладах вищої освіти може здійснюватись:

Очно (денна форма), коли навчання здійснюється з відривом від виробництва з основним акцентом на аудиторні заняття в умовах безпосереднього контакту студентів із викладачами й між собою; передбачає проведення занять та практичної підготовки не менше 30 тижнів упродовж навчального року.

Заочно, домінують самостійні форми роботи студентів, знижений обсяг безпосередніх контактів студентів і викладачів, має місце семестровий і випускний контроль. Тривалість періоду між навчальними заняттями та контрольними заходами не може бути меншою, ніж один місяць.

Очно-заочно (вечірня) форма навчання – за всіма параметрами займає проміжне становище між очною та заочною формами.

Дистанційно – форма навчання, яка відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій. Спілкування між викладачем і студентом відбувається за допомогою листування, магнітофонних, аудіо- та відеокасет, комп'ютерних мереж, Інтернету.

Мережева форма – це спосіб організації навчання здобувачів вищої освіти, завдяки якому оволодіння освітньою програмою відбувається за участю закладу вищої освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, що взаємодіють між собою на договірних засадах.

Дуальна форма – це спосіб здобуття освіти здобувачами денної форми, що передбачає навчання на робочому місці на підприємствах, в установах та організаціях для набуття певної кваліфікації обсягом від 25 відсотків до 60 відсотків загального обсягу освітньої програми на основі договору. Навчання на робочому місці передбачає виконання посадових обов'язків відповідно до трудового договору. Дуальна освіта здійснюється на підставі договору між закладом вищої освіти та роботодавцем (підприємством, установою, організацією тощо), що передбачає: порядок працевлаштування здобувача вищої освіти та оплати його праці; обсяг та очікувані результати навчання здобувача вищої освіти на робочому місці; зобов'язання закладу вищої освіти та роботодавця в частині виконання здобувачем вищої освіти індивідуального навчального плану на робочому місці; порядок оцінювання результатів навчання, здобутих на робочому місці.

Отже, підготовка педагогічних кадрів здійснюється: *педагогічними коледжами* освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра; *педагогічними університетами* підготовка та перепідготовка педагогічних працівників – фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра й магістра; *класичними університетами* підготовка та перепідготовка педагогічних працівників – фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, магістра за напрямом підготовки «Освіта», а також за іншими напрямками, за якими передбачається здобуття педагогічної кваліфікації.

5. Підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів в Україні та в ЦДПУ ім. В. Винниченка. Освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти й науки, що провадиться в закладі вищої освіти через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей у осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості.

Метою освітнього процесу є:

- забезпечення якості здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними ними спеціальностями на рівні вимог стандартів вищої освіти, освітніх програм;
- провадження наукової діяльності через проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі;
- участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави через формування людського капіталу;

- забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності;
- реалізація особистісного потенціалу людини, розвитку її творчих (креативних) здібностей, задоволенні потреб особи й суспільства в підготовці компетентних фахівців, конкурентоздатних на національному та міжнародному ринках праці;
- формування особистості через патріотичне, правове, екологічне виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здоровий спосіб життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах;
- збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства;
- налагодження міжнародних зв'язків та провадження міжнародної діяльності в галузі освіти, науки, спорту, мистецтва й культури.

Основними видами діяльності вищих закладів освіти є:

- підготовка фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів;
- підготовка та атестація наукових, науково-педагогічних кадрів;
- науково-дослідна робота;
- спеціалізація, підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів;
- культурно-освітня, методична, видавнича, фінансово-господарська, виробничо-комерційна діяльність;
- здійснення зовнішніх зв'язків.

Підготовка педагогічних працівників може також здійснюватися в інших вищих навчальних закладах за умови виконання ними вимог галузевих стандартів вищої педагогічної освіти. В університетах здійснюється також підготовка та перепідготовка науково-педагогічних працівників шляхом їх навчання в аспірантурі та докторантурі. Вищі навчальні заклади та заклади післядипломної педагогічної освіти можуть об'єднуватися у навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси.

Післядипломна освіта – це спеціалізація, стажування, клінічна ординатура, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів. Вона забезпечує одержання нової кваліфікації, спеціальності та професії на основі раніше здобутої в закладі освіти й досвіду практичної діяльності, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією.

Післядипломна освіта здійснюється такими закладами:

- академії, інститути підвищення кваліфікації, перепідготовки, удосконалення, навчально-курсів комбінати;
- підрозділи вищих закладів освіти (філіали, факультети, відділення);
- професійно-технічні заклади освіти;
- відповідні підрозділи в організаціях та підприємствах.

Ці заклади можуть працювати заочною, вечірньою, заочною формами навчання, мати філіали і вести науково-дослідницьку роботу.

Для *самоосвіти громадян* державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються: відкриті народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, навчальні радіо-, телепрограми.

Аспірантура в Україні є основною формою підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Існує очна (три роки) із забезпеченням аспірантів державною стипендією й заочна аспірантура (чотири роки).

Докторантура – вищий ступінь у системі підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів. Діє при провідних наукових установах і організаціях. Приймаються особи, які мають науковий ступінь кандидата наук і досягає значних успіхів в обраній галузі. Термін підготовки в докторантурі три роки, їм виплачується державна стипендія, призначаються наукові консультанти.

Загалом в Україні нараховується близько 10 тисяч осіб, які мають наукові ступені, з них майже 750 – доктори історичних наук.

У класичному університеті відбувається підготовка істориків за фаховою підготовкою однієї спеціальності. Наприклад, у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка готують фахівців за такими освітніми програмами: “014.03” Середня освіта (Історія), “027” Музеєзнавство, пам’яткознавство, “029” Інформаційна, бібліотечна та архівна справа, “032” Історія та археологія.

Для підготовки педагогічних працівників до викладання двох і більше навчальних предметів та здійснення ними інших навчально-виховних функцій передбачено поєднання педагогічних спеціальностей і спеціалізацій, що входять до напрямку підготовки «Освіта». Наприклад, на факультеті історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка готують фахівців за спеціальностями: “014.03” Середня освіта (Історія) за спеціалізаціями: «Історія, географія та методика краєзнавчо-туристичної роботи», «Історія та основи правознавства»; “052” Політологія; “081” Право; “262” Правоохоронна діяльність.

Структурні підрозділи вищих закладів освіти утворюються рішенням вченої ради. Ними є факультети, кафедри, бібліотека.

Законом України «Про освіту» в редакції від 2020 року встановлено такі освітні рівні:

- початкова загальна освіта (4 років),
- загальна середня освіта (5 роки),
- повна загальна середня освіта (2 роки),
- професійно-технічна освіта (2 роки),
- базова вища освіта (бакалавр – 4 роки),
- повна вища освіта (магістр – 1,4-2 роки).

Підготовка фахівців здійснюється на таких рівнях вищої освіти:

початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти відповідає шостому рівню Національної рамки кваліфікацій (НРК) молодший бакалавр і передбачає здобуття особою загальнокультурної та професійно орієнтованої підготовки, спеціальних умінь і знань, певного досвіду їх практичного

застосування з метою виконання типових завдань, що передбачені для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності.

перший (бакалаврський) рівень відповідає сьомому рівню НРК і передбачає здобуття особою теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за обраною спеціальністю.

другий (магістерський) рівень відповідає восьмому рівню НРК і передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності.

третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень відповідає дев'ятому рівню НРК доктор філософії передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

науковий рівень відповідає десятому рівню НРК доктор наук і передбачає набуття компетентностей із розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Ступенями вищої освіти в Україні є:

молодший бакалавр – здобувається на початковому рівні вищої освіти за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти і присуджується закладом вищої освіти в результаті успішного виконання ОПП обсягом 120-150 кредитів ЄКТС.

бакалавр – здобувається на першому рівні вищої освіти за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти та присуджується закладом вищої освіти в результаті успішного виконання ОПП обсягом 180-240 кредитів ЄКТС.

магістр – здобувається на другому рівні вищої освіти за умови наявності в неї ступеня бакалавра та присуджується закладом вищої освіти (науковою установою) у результаті успішного виконання освітньо-професійної (обсяг 90-120 кредитів) або за освітньо-наукової програмами (120 кредитів), яка включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30%.

доктор філософії/доктор мистецтва (у минулому кандидат наук) – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Присуджується спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти або наукової установи в

результаті успішного виконання ОНП та публічного захисту дисертації. Здобувається під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі) (очно, заочно). Строк підготовки чотири роки. Обсяг ОНП 30-60 кредитів ЄКТС.

Наукові установи можуть здійснювати підготовку докторів філософії за власною ОНП згідно з отриманою ліцензією або іншими науковими установами чи закладами вищої освіти.

доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії. Присуджується спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти чи наукової установи за результатами публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях.

Розрізняють ще такі освітньо-кваліфікаційні рівні:

старший науковий співробітник – вчене звання і штатна посада в науково-дослідних установах. Присуджується докторам і кандидатам наук, які мають друковані праці або винаходи й обіймають відповідні посади.

доцент – вчене звання для викладачів вищих закладів освіти, яке присвоюється особам, що мають науковий ступінь доктора філософії/кандидата наук, друковані наукові праці або винаходи й обрані на посаду.

професор – вчене звання, що присвоюється найбільш кваліфікованим викладачам вищих закладів освіти й науковим працівникам науково-дослідних установ. Звання надається особам, які мають вчений ступінь доктора наук, або мають певні заслуги в галузі науки, техніки, з багаторічною педагогічною діяльністю, є авторами наукових праць і навчально-методичних посібників.

6. Структура, кадри, історія розвитку факультету історії, бізнес-освіти та права. У 1930 році розпочав свою роботу Зінов'євський педінститут, у подальшому – Кіровоградський державний педагогічний університет ім. О.С.Пушкіна, з 1997 року педагогічний університет ім. В.Винниченка, з 2017 року – Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка.

Серед найстаріших факультетів вищого навчального закладу – історичний, з червня 2006 р. – факультет історії та права, з вересня 2021 р. – факультет історії, бізнес-освіти та права. Діяв він у 1930–1933 рр., в 1946–1956 рр., відновився в 1978 р. і діє нині. Готувати істориків у регіоні почали в 1930 році. На базі інституту соціального виховання відкрився педагогічний інститут і майже одночасно з цим розпочав роботу його історико-економічний факультет. Серед п'яти кафедр вишу була й кафедра історії. Тут працювало кілька викладачів з усіх 26 вузівських викладачів. На перший курс історико-економічного факультету у 1930-1931 навчальному році було зараховано 27 осіб. У жовтні 1932 року на факультеті навчалася вже 110 студентів. Студенти вивчали проблеми шкільної гігієни, марксизму-ленінізму, теорії пролетарської революції, диктатури пролетаріату,

соціального будівництва і класової боротьби, аграрно-селянське питання, проблеми національної колонізації, національно-колоніальне питання, вчення про партію тощо.

У 1933 році готувати дипломованих істориків в інституті припинили. Очевидно, ця акція була вписана в посилення тоталітарного режиму, згортання українізації, репресії проти гуманітарної інтелігенції. Закінчилася Друга світова війна й освітянській галузі стали потрібні нові кадри гуманітаріїв. У травні 1946 року заступник міністра освіти УРСР О.М. Русько підписав наказ, згідно з яким у Кіровоградському педагогічному інституті з 1 вересня створювався історичний факультет. Цим робилася спроба не лише розпочати формувати кадри педагогів, а й готувати партійний та ідеологічний актив. Але керівництво факультету та інституту зустрілося з великими труднощами. Не було багатьох програм і підручників. Особливо це відчувалося з історії СРСР, стародавнього світу, педагогіки. У цих умовах навчання розпочали перші п'ятдесят студентів. Вони не лише активно вчилися, але і брали участь у громадській роботі. Проводили вечори, зустрічі з цікавими людьми. Відновлювалися факультетські традиції. У масштабах інституту заявляють про себе партійна й комсомольська організації.

Першим завідувачем кафедрою історії й деканом факультету був ст. викладач **Федір Мефодійович Гудимович**, який ще до війни закінчив Московський державний інститут історії, філософії і літератури імені М.Г. Чернишевського за спеціальністю «Історія народів СРСР», потім працював старшим викладачем історії стародавнього світу Кіровоградського держпедінституту. У вересні 1947 року він став деканом факультету, а працівниками кафедри – ст. викладач Є.Л. Житомирська і викладач

Б.А. Клейман. Велика увага приділялася підвищенню ідейно-теоретичного, методичного рівня й методичної майстерності викладачів. Цьому сприяли щомісячні теоретичні конференції викладачів факультету. На них члени кафедри виступали з доповідями, зокрема, з критикою школи Грушевського, аналізом діяльності Паризької Комуні. Питання методики викладання стали предметом творчого обговорення на факультетській методичній нараді, яка теж проводилася щомісячно.

Важливим напрямком зусиль викладачів була організація самостійної роботи студентів, серед яких було багато учасників війни. Сприяв її активізації новостворений науковий студентський гурток, членам якого прищеплювалися навички дослідницької роботи. На факультеті була створена комісія громадського огляду самостійної роботи студентів, її роботу обговорювали наприкінці семестрів на виробничих нарадах, висвітлювали у факультетській стінгазеті. Більшість студентів, насамперед колишні фронтовики, приділяли серйозну увагу самостійній роботі, успішно засвоювали учбовий матеріал.

У 1947 році викладались історія СРСР, історія України, загальна історія, історія стародавнього світу, історія середніх віків, нова історія, методика викладання історії. На факультеті велася наукова робота. Викладачі досліджували комплексну тему: «Селянський рух після реформи в Росії». Працювала над темою дисертації «Аграрне питання під час французької буржуазної революції 1789-1793 року» ст. викладач С.Л. Житомирська, а ст. викладач Ф.М. Гудимович обрав тему дисертації «Твори Плінія Молодшого як історична пам'ятка». Але ідеологізація всіх галузей життя змусила їх змінити теми на: «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» й «Розвиток колективізації на Кіровоградщині».

У 1951–1952 навчальному році на кафедрі історії працювали чотири кандидати наук (М.С. Беркович, В.А. Духнич, П.І. Воробей, Р.С. Столяров) і два викладачі, які захистились у середині 50-х років (Ф.М. Гудимович, Г.А. Пляшко). У січні 1952 року кафедра історії розділилася на дві кафедри – історії СРСР (завідуючий – доцент М.С. Беркович, а з 1953 року – В.А. Духнич) і загальної історії (в.о. зав. кафедрою – Ф.М. Гудимович, а згодом – М.С. Беркович). Ці кафедри постійно тримали зв'язок зі школою, їхні викладачі читали для вчителів-істориків лекції.

За десять років факультет підготував 660 вчителів історії для середніх шкіл. Серед відмінників 50-х років була майбутній голова профкому педагогічного університету, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії **Олена Миколаївна Цигульська**. Навчалися тут і майбутні заступник Голови Ради Міністрів УРСР народний депутат СРСР, доктор філологічних наук **Марія Андріївна Орлик** і майбутній декан факультету **Анатолій Богульський**. Відповідно до наказу Міністра вищої освіти СРСР і Міністра освіти УРСР № 44468/237 від 4 липня 1956 року історичний факультет Кіровоградського педінституту об'єднувався з історичним факультетом Одеського державного університету. До Одеси переїжджали викладачі, більшість студентів. А випускники 1956 року отримали направлення до шкіл Кіровоградської області (19 осіб) чи вільний диплом (22 особи). У 60-х роках деякий час діяв загальнонауковий факультет, куди було здійснено набір і істориків.

О.М. Цигульська

У 1978 році знову було відкрито історичний факультет. Перед цим велику роботу з Міністерством освіти УРСР провели заступник голови Кіровоградського облвиконкому **Євгенія Михайлівна Чабаненко** й ректор педуніверситету **Федір Гнатович Овчаренко**. Вони зуміли обґрунтувати потребу Кіровоградської області в кадрах вчителів історії. Встановлення факультету, формування його професорсько-викладацького колективу, створення матеріально-технічної й науково-методичної бази пов'язано з зусиллями ректорату на чолі з професором О.Є. Полярушем і перших деканів: Б.В. Кучинського, А.І. Ніцю (1979–1980 рр. на громадських засадах) й особливо Т.І. Бабака, який став деканом у 1980 р.

М.А. Орлик

Б.В. Кучинський

А.І. Ніцой

У 1984–1986 роках деканом працював доцент **Лев Бренер**. Він викладав політичну економію, брав участь у роботі парткому КДП, товариства «Знання», виступав на всесоюзних, республіканських і вузівських науково-практичних конференціях з економічних і методичних проблем.

Анатолій Андрійович Богульський керував факультетом у 1986-1988 роках. Він викладав історію КПСР, досліджував її регіональні проблеми, є автором нарисів з історії населених пунктів Кіровоградщини в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». Деякий час у 80-х роках деканом працював **Петро Минович Безтака**, який є автором або співавтором багатьох праць із крайової історії, працював завідувачим кафедрою історії КПРС. Тривалий час деканом факультету у 1990-ті рр. працював **Олексій Дмитрович Брайченко**.

А.А. Богульський

П.М. Безтака

О.Д. Брайченко

На рубежі тисячоліть факультет знову очолював **Тарас Іванович Бабак**, з 2003 року – доцент **Ірина Анатоліївна Козир**, а з початку 2005 року і по 2010 рік – уже факультетом історії та права керував доцент **Віктор Миколайович Філоретов**. З 2011 року факультет очолює доцент **Лариса Мартіївна Філоретова**.

Т.І. Бабак

І.А. Козир

В.М. Філоретов

Спочатку на факультеті була одна кафедра – історії СРСР. У вересні 1984 року на її базі було створено кафедру історії СРСР та УРСР і кафедру загальної історії. Першою завідували у 80-х роках доценти В.К. Коржавін, В.В. Крутіков, К.В. Манжул. Тут працювали доценти – перше покоління викладачів факультету – Н.М. Бокій, Г.М. Перепелиця, Т.І. Бабак, М.С. Черкасова, старші викладачі О.Д. Брайченко, К.С. Мельничук, викладачі О.А. Житков, О.А. Лукашевич, асистенти Т.М. Соловйова, Л.М. Філоретова, С.І. Поляруш, Н.Д. Панченко. Вони забезпечували викладання археології, історії СРСР, історичного краєзнавства, допоміжних історичних дисциплін, історіографії історії СРСР, історії УРСР, спецкурсів «джерелознавство історії СРСР», «історіографія історії України», «політичні біографії», керівництво археологічною практикою. Першим у КДПУ доктором історичних наук став на початку 1980-х рр. Д. Верещагін.

Кафедрою загальної історії завідували доценти Б.О. Ачкіназі, Г.М. Загідулліна, на рубежі тисячоліть В.М. Павченко, з 2003 по 2005 рік – В.М. Філоретов, з 2005 по 2019 рр. – доктор історичних наук, професор О.І. Кіян, з 2019 по 2021 рр. – доцент О.І. Бабак. Безумовно, найвищих наукових показників за роки роботи факультету досягла якраз ця кафедра. Саме тут у КДПУ першими за історичним профілем захистили в роки незалежності України докторські дисертації С.С. Парсамов і В.В. Крутіков, 2006 року доктором наук став Б.О. Ачкіназі, а 2007 року докторську дисертацію захистив О.І. Кіян.

В.В. Крутіков

К.В. Манжул

Б.О. Ачкіназі

Починаючи із середини 1980-х рр. на факультеті проявляється тенденція на відхід від підготовки чистих істориків і на поєднання спеціальностей як відповідь на потреби сільської школи. Так, в 1985 році на

факультеті відкрилася спеціальність «Історія та іноземна мова». Із 1986 року факультет почав готувати фахівців зі спеціальності «Історія і методика виховної роботи». У 1991–2001 рр. здійснювалася підготовка педагогів на денній формі навчання за спеціальністю «Історія та народознавство». Для забезпечення цієї спеціалізації було створено кафедру народознавства. У 2005 році за погодженням з обласним управлінням освіти набір на спеціальність «Історія. Спеціалізація: українознавство» було припинено.

О.І. Кіян

С.С. Парсамов

*С.І. Шевченко – відомий
краєзнавець*

З 1997 року факультет здійснює підготовку вчителів за спеціальністю «Історія. Спеціалізація: Правознавство», а з 1999 року – «Історія. Спеціалізація: Географія та краєзнавчо-туристична робота». У 2005 році додатково до існуючих було відновлено набір на спеціальність «Історія. Спеціалізація: Суспільствознавство», з 2007 р. – «Історія. Спеціалізація: Людина і світ». 2017 року замість двох останніх запропонована нова спеціалізація – «Соціальна робота».

Восени 1991 року на базі кафедри історії УРСР і СРСР було створено кафедру історії України. У 1990-ті – на початку 2000-х рр. кафедрою історії України завідували доценти О.О. Рафальський, О.А. Житков, Г.М. Перепелиця, К.С. Мельничук, О.В. Чорний. Кафедра забезпечує навчальний процес не лише на своєму, а й на всіх інших факультетах. З вересня 2021 року дві кафедри об'єдналися в одну – кафедру історії України та всесвітньої історії.

*О.О. Рафальський – член
кореспондент, віцепрезидент
НАН України*

О.А. Житков

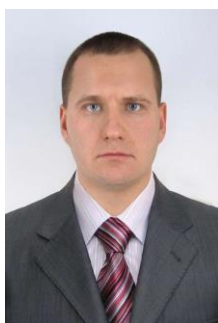
*Л.М. Філоретова – декан
факультету історії, бізнес-освіти та права*

У 1998 р. кафедру народознавства перейменовано на кафедру спеціальних історичних дисциплін та правознавства. Її викладачі забезпечували навчальний процес на історичному факультеті, правовому відділенні КДПУ, на молодших курсах філіалу Одеської юридичної академії.

У 2000 р. кафедру розділено на кафедру правознавства (завідуюча – кандидат історичних наук, доцент К.В. Манжук) і кафедру народознавства та історії культури (завідуючий кандидат історичних наук В.Г. Грінченко), яка через кілька років припинила своє існування. З 2006 року кафедра правознавства була випусковою освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». З відкриттям магістратури кафедру розділено на кафедру галузевого права (завідувач – доктор юридичних наук, професор В.Г. Гриценко), з 2019 р. галузевого права та правоохоронної діяльності (завідувач – доктор юридичних наук В.М. Кондратенко), та кафедру державно-правових дисциплін та адміністративного права (завідувач – доктор юридичних наук, професор Є.Ю. Соболев). З 16 липня 2021 року Є.Ю. Соболев виконує обов'язки ректора ЦДПУ ім. В. Винниченка. З вересня 2021 року кафедри були об'єднані в одну – права та правоохоронної діяльності.

В.Г. Гриценко

В.М. Кондратенко

Є.Ю. Соболев

З відкриттям спеціальності політологія кафедру філософії (завідувач – кандидат соціологічних наук А.А. Фабрика) було перейменовано на кафедру філософії та політології, з 2017 року – це випускова кафедра спеціальності політологія, готує магістрів і мала назву кафедра філософії, політології та міжнародних відносин (завідувач – доктор філософських наук, доцент Ю.В. Харченко). З вересня 2021 року кафедра після реорганізації вишу має назву – філософії, політології та психології.

А.А. Фабрика

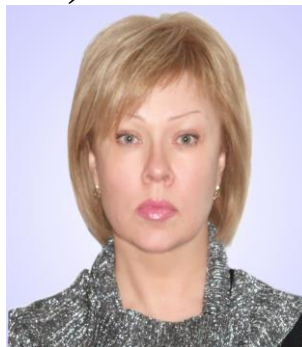
Ю.В. Харченко

З 2011 року на базі кафедри історії України та всесвітньої історії діє наукова археологічна лабораторія Археологічного музею імені **Нінель Михайлівни Бокій**, яка 2017 року отримала реєстраційний номер. Цього ж року розпочала роботу Юридична клініка з надання безоплатної правової допомоги студентам та соціально незахищеним громадянам, а також

соціологічна лабораторія. 2017 року на базі факультету створено науково-дослідну лабораторію «Теорія та методика навчання історії, правознавства та інших суспільствознавчих дисциплін» (зав. лабораторією – доктор педагогічних наук **Лілія Тарасівна Рябовол**).

Н.М. Бокій

Л.Т. Рябовол

До вересня 2021 року освітній процес у ЦДПУ ім. В. Винниченка здійснювався за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, магістра, доктора філософії на восьми факультетах (іноземних мов, історії та права, мистецькому, природничо-географічному, педагогіки та психології, фізико-математичному, фізичного виховання, філології та журналістики), викладачами 32 кафедр. З вересня 2021 року в університеті відбулася реорганізація факультетів, кафедр, підрозділів. Було утворено п'ять факультетів: математики, природничих наук та технологій; педагогіки, психології та мистецтв; філології; фізичного виховання, історії, бізнес освіти та права. Є ще центр довузівської підготовки, навчально-методичний відділ, заочний відділ.

Організації освітнього процесу в університеті здійснюється за Європейською кредитною трансфертно-накопичувальною системою (ЄКТС) і пов'язана з реалізацією мети та основних завдань Болонського процесу в Україні. Мовою викладання в університеті є державна мова, запроваджене поєднання спеціальностей і спеціалізацій.

На факультеті історії, бізнес-освіти та права з вересня 2021 року діє три фахових кафедри, працюють майже 50 викладачів, які забезпечують навчальний процес також і на інших факультетах, 95% яких мають науковий ступінь і вчене звання, що дає можливість вирішувати завдання найвищої складності. На факультеті історії, бізнес освіти та права здійснюється підготовка фахівців зі спеціальностей:

- на першому (бакалаврському) рівні: історія та основи правознавства; історія, географія та методика краєзнавчо-туристичної роботи; правознавство; політологія.

- на другому (магістерському) рівні: історія та правознавство; історія та географія; право; правоохоронна діяльність; міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.

- докторів філософії.

За роки існування факультету підготовлено більш ніж п'ять тисяч студентів. Тепер це один із найбільших факультетів вишу, на якому

навчається близько 600 студентів денного і заочного відділень. Випускники факультету добре зарекомендували себе на педагогічній роботі. Справжніми майстрами своєї справи стали В. Громовий, Л. Сулима, О. Комірний, В. Якимчук, С. Харченко, В. Ануфрієв, В. Гірба, Т. Таран та ін.

Серед випускників факультету різних часів – заступник голови ради Міністрів УРСР Марія Орлик, народні депутати України Ігор Шаров, Ганна Антоньєва, Світлана Нестеренко (Синенко), Андрій Політ, працівники органів державного й муніципального управління різних рівнів, депутати різних рівнів, працівники правоохоронних органів, наукових установ тощо.

І.Ф. Шаров

Ю.П. Присяжнюк

В.М. Орлик

Свідченням зрілості факультету є те, що ми вже можемо забезпечувати себе викладацькими кадрами. На факультеті чітко діє система рекомендацій кращих випускників до аспірантури. Результати залучення студентів до наукової діяльності не змушують себе чекати – докторами наук стали: В.М. Орлик, Г.М. Стародубець, Ю.П. Присяжнюк, А. Кравченко, І. Фареній, О.А. Рацул, Л.Т. Рябовол, О.С. Мельничук, кандидатами наук стали випускники різних років: І. Балуба, А.В. Стародуб, В.О. Удовик, С.В. Проскурова, С.І. Поляруш, В.Г. Грінченко, В.М. Дмитрієв, Л.М. Лісніченко, В.І. Нагірний, Т.В. Печериця, Л.В. Сорока, О.В. Скороход, В.М. Крижанівський, О.І. Гребенюк, І.В. Рибак та багато інших.

Молоді викладачі протягом перших років роботи на кафедрах факультету складають екзамени кандидатського мінімуму та готуються до вступу в аспірантуру. Доцентами та професорами кафедр працювали й нині працюють випускники попередніх років. Це, зокрема, О.І. Бабак, Н.П. Босенко, І.А. Вівсяна, В.Г. Грінченко, Т.В. Дяченко, В.К. Кізюн, Е.О. Ключенко, В.О. Кравцов, І.А. Козир, О.Л. Ковальков, Т.М. Мілова, І.С. Позднякова, Н.О. Пасічник, С.В. Проскурова, С.І. Поляруш, В.М. Супрун, Н.М. Токар, О.В. Чорний, С.Д. Чернік, В.М. Безверха, К.Є. Трошкіна, А.О. Корнійченко та інші.

Подібна спадковість поколінь і науково-педагогічна селекція дають підстави факультету з оптимізмом дивитися в майбутнє.

Питання для самоконтролю:

1. Які вимоги пред'являються до особистісних та професійних якостей вчителя української школи?
2. На яких принципах побудована освіта в Україні?

3. Визначте ланки системи освіти України.
4. Висвітліть систему вищої освіти України.
5. Як здійснюється освітній процес у ЦДПУ ім. В. Винниченка та на факультеті історії, бізнес-освіти та права?
6. Ознайомтеся з навчальною, науковою, громадською роботою викладачів, студентів, випускників за різні періоди діяльності факультету історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка.

Література: Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: історія, теорія: підручник для студентів, аспірантів. Київ, 1998; Бабак Т.І., Шевченко С.І. Історичний факультет: віхи зростання. КДПІ ім. В.К. Винниченка. Кіровоград, 2001; Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII; Закон України «Про загальну середню освіту» від 09.08.2019. № 651-XIV; Закон України «Про освіту» від 16.01.2020. № 2145-VIII; Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Київ, 2010; Національна доктрина розвитку освіти. Київ, 2002; Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.). Київ-Тернопіль, 2004; Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 7–13; Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013. №344/2013; Сисоєва С.О., Батечко Н.Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку. Київ, 2011; Фіцула М.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник для студ. вищих пед.. закладів освіти. Вид. 3-тє, перероб. і доп. Тернопіль, 2009; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007.

ТЕМА 2. Теоретико-методологічні засади історичної науки

План

1. Місце історії в системі суспільно-гуманітарних наук. Об'єкт, предмет історії.
2. Завдання курсу «Теорія та практика історичної науки». Структура предмета історичної науки.
3. Співвідношення в історії науки та мистецтва.
4. Функції історії.

1. Місце історії в системі суспільно-гуманітарних наук. Об'єкт, предмет історії. Об'єктом історичної науки (тобто що вона вивчає) є минуле людського суспільства. Щоби визначити межі дослідження для різних наук, існує предмет науки, який є частиною об'єкта.

Предмет історії історично мінливий. Він змінювався залежно від інтересів соціальних груп, історичних періодів. Наприклад, середньовічні хроністи розповідали про війни, дії світських і духовних правителів, про природні явища (землетруси, посухи). Європейські історики XIX ст. також вважали предметом історії діяння політичного характеру: війни, повстання, політичні перетворення, взаємини державних діячів. Їх не цікавило господарське життя, повсякденність, відносини простих людей. На сьогодні одним із найбільш популярних напрямків є історія повсякденності: приватне життя, відносини між родичами, друзями, уявлення про світ та емоційне життя людей. Ця зміна предмета історії зумовлена розширенням кола досліджуваних проблем минулого, виділенням нових історичних дисциплін, появою нових методів їх вивчення.

Предмет історії впливає зі змісту самого слова «*історія*», від грец. «*historia*», що означало «*розповідь про минуле*», про щось незвичайне і цікаве.

Є й інші трактування слова «історія»:

- відображення минулої реальності у свідомості людей (історичне знання і свідомість).
- опис минулого, літературний жанр, розповідь, нерідко вигаданий про якісь події («склав історію»);
- подія (буквально, «потрапив в історію»);
- процес розвитку (історія науки й техніки, історія мистецтв, історія сім'ї, історія окремої людини);
- життя певного суспільства, країни;
- минуле людства, сукупність людських діянь у минулому;
- наука, що вивчає минуле людського суспільства і є його пам'яттю.

Серед різноманіття трактувань предмета історії можна виділити такі:

«Історія – наука, що вивчає минуле людського суспільства у всьому його різноманітті та закономірностях».

«Історія – знання про минуле, яке сформувалося в рамках літературної творчості».

«Історія – це процес розвитку людського суспільства в часі».

Найважливіше питання історичного пізнання – яким чином минула соціальна реальність впливає на сьогодення й майбутнє – залишається без відповіді. **В.О. Ключевський:** *«В історії ми дізнаємося більше фактів і менше розуміємо сенс явищ».* Тобто вивчення історії для нього є лише засобом для загального культурного саморозвитку та розширення ерудиції.

Ключовими пізнавальними проблемами історії можна назвати такі:

- Яка роль історії в житті суспільства, у задоволенні світоглядних, ідеологічних, соціальних, практичних потреб та інтересів людей?
- Як можна здобути достовірне, об'єктивне знання про минуле?
- У чому полягає пізнавальна й соціально-практична продуктивність та обмеженість формаційного і цивілізаційного підходів до пояснення й розуміння історичного процесу?
- Чим пояснюється й у чому виражається відмінність еволюції природи від процесів соціальних змін (історії суспільства)?
- Які є універсальні імперативи, форми і способи соціальних змін, що відображають єдність світової історії?
- Які чинники зумовлюють культурно-цивілізаційну різноманітність історичного розвитку та його результатів?
- У чому виражається й чим пояснюється самотність країн світу, й, зокрема, України?
- Як співвідноситься історична спадщина України з імперативами сучасності, стратегією нинішньої модернізації українського суспільства?

Наше знання минулого є відносним. Це твердження можна пояснити у такий спосіб:

- Воно завжди неповне й неточне.
- Затьмарене то двозначністю свідочств, то упередженістю самих свідків їх домислами, симпатіями та уподобаннями.
- Часом спотворене на догоду нашим релігійним або патріотичним спрямуванням.
- Є навмисні ідеологічні викривлення історичної правди.
- Неможливість повної реконструкції (відтворення) у нашій свідомості всього змісту історичного процесу.
- У розпорядженні історика знаходиться інформація, яка лише частково представляє минуле. Це пов'язано з тим, що основна частина людської історії не залишила нам скільки-небудь ясних і повних свідчень про еволюцію людства. Письмові джерела, на яких багато в чому і ґрунтується історична наука, з'явилися в IV тис. до н.е., та й то лише в локальних зонах давніх цивілізацій, які аж ніяк не представляли людство загалом.
- Реальний історичний процес складається з величезної кількості подій і діючих осіб. Тому всю інформацію про історичний процес ми не в змозі «переварити», систематизувати та проаналізувати.
- Спотворення історичного минулого в нашій свідомості пов'язане і з тим, що ми не є сучасниками та безпосередніми учасниками більшості

історичних подій, а отже, отримуємо інформацію про історію через посередників – мемуаристів, белетристів, вчених-істориків та ін.

- Відмінності в менталітеті представників минулих епох і сучасників. Свідомо чи несвідомо ми оцінюємо події минулого, дії тих чи інших історичних персоналій із позицій сучасних норм і цінностей, у контексті сучасного менталітету, не вникаючи в нормативний і ціннісний контекст минулих епох, специфіку їхнього менталітету.

Зараз спостерігається конфлікт «батьків і дітей» в оцінках СРСР, коли представники старших поколінь, виховані на соціалістичних ідеалах часто ідеалізують радянський лад. Молоді ж, навпаки, схильні вважати його антигуманним, несправедливим.

«Історія – це нісенітниця» **Генрі Форд**

«Історія – це лише казка, щодо якої є згода» **Наполеон**

«Уся наша давня історія є лише прийнятими вигадками. Історія – тільки перелік злочинів і трагедій» **Вольтер**

Американський історик, філософ **Вільям Дюрант** зазначає, що:

■ *«Велика частина історії – ворожіння; інше – забобони».*

■ *«Історик завжди прагне до спрощення: він любить мати справу з невеликою кількістю легко оброблюваних фактів і в поспіху відвертається від величезної кількості живих людей і подій, всю складність взаємозв'язків і дій яких він ніколи не зможе ні описати, ні досягнути».*

■ *«Історія відкрито сміється над будь-якою спробою закувати вільну її течію в рамки теоретичних концепцій або уможлядних*

закономірностей».

■ *«Історія розбиває всі наші узагальнення, руйнує встановлені нами правила».*

■ *«Історія – це найчастіше записана історія, яка децю відрізняється від історії прожитого; адже історики фіксують лише надзвичайні події, цікаві лише тим, що вони надзвичайні!»*

Є й позитивні оцінки історії

«Історія – ключ до долі людства»

«Історія – свідок минулого, світло істини, жива пам'ять, учитель життя, вісник старовини»

«Той, хто не знає свого минулого, залишається дитиною»

«Перший закон історії – боятися будь-якої брехні, а потім не боятися будь-якої правди»

Цицерон

«Сторінка історії варта цілого тому логіки» **Олівер Уендел Холмс**

«Історія пишеться для встановлення суворої істини» **Пліній Молодший**

«Історія – це філософія, яка повчає певними прикладами» **Діонісій**

«Історія – це політика минулих часів, а політика – теперішня історія»

Дж. Сілі

«Вчені люди виявляють велике зацікавлення в історії як промені, що освітлюють шлях від минулого через сучасне й до майбутнього. Демократія дає кожному думаючому громадянину відчуття, що він є учасником історії, освіта підвищує його зацікавлення, а віра в поступовий розвиток навчає його вишукувати для себе нові зразки». **А. Невінз**

«Історія – насправді безмежні біографії. Історія світу складається з біографії визначних людей». **Т. Карлайл**

«Історія – це пам'ять нації. Це спосіб, яким нація встановлює свою ідентичність і наміри. **Дж.Ф. Кенеді**

«Історія повторюється, і це одна із проблем історії» **К. Даров**

«Найголовніше завдання історії вбачаю в тому, щоб не забулися добрі діла і щоб ті, хто чинить зло словами чи ділами, боялися увіковічення цих подій» **Тацит**

«Саме тільки твердження, що щось сталося, може бути цікавим, але не повчальним, якщо ж буде доповнене з'ясуванням причин, тоді вивчення історії стає плідним» **Полібій**

«Вдивляючись в історію, як у дзеркало, я намагаюся змінити на краще власне життя і влаштовувати його за прикладом тих, про чий доблесті розповідаю» **Плутарх**

«Той, хто уважно розглядає минулі події, здібний... передбачати майбутнє та застосовувати ті засоби, якими вже користувались у минулому» **Н. Макіавеллі**

«Історія – це голос, який постійно, крізь століття, проголошує закони правди і кривди» **Г.А. Фрауд**

«Філософія розглядає людину такою, якою вона повинна бути, а історія – такою, якою вона є» **Ж.Б. Віко**

«Нація, яка не ознайомлена з історією, приречена на її повторення» **Сантаяна**

«Людина не повинна намагатися викреслити минуле лише тому, що воно не влаштовує нас тепер» **Г. Мейєр**

«Не можна зрозуміти свою державу, а тим більш інші, не знаючи історії. Не можна зрозуміти і своїх поглядів, ставлення й емоційної реакції, якщо не знаєш своєї спадщини».

«Ми завжди сподіваємося, що інші держави поводитимуться так, як і ми, матимуть світогляд такий, як у нас, але вони відстоюють свої, навіть жорстокі, традиції». **Г.М. Тревеліан**

Наведемо кілька тверджень українських діячів про історію

«Історія є рівнодіючою всіх духовних сил і здібностей народу» **О. Довженко**

«Усі великі події в історії – наслідок фанатичних ідей» **Д. Донцов**

«Хто не знає минулого, той не вартий свого майбутнього» **М. Рильський**

«Уся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачати напрямок руху світового, його міру, закон і послужитися тим духом» **М. Драгоманов**

«Згідно із загальним принципом життя людства історія – це пам'ять народу, а народ (нація) без пам'яті не має майбутнього» В. Косик

«Відомо, що навіть найкращі підручники історії для нижчих, середніх, вищих і найвищих шкіл ще ніколи у світі історії не навчили. Бо історії – якщо дивитися на неї, як на «вчительку життя» – не можна навчитись, її треба у своїй крові, у своїй традиції й у своїй культурі мати». **В. Липинський**

«Історія – це жива пам'ять, пам'ять власного роду. Адже те, що відбувалося колись, відбувалося з нашими предками. Вони є живими учасниками історичних подій минулого. Не знаючи про них, не можна знати історії взагалі». **В. Мисан**

Із 60-х рр. XX ст. історична наука та історичне знання переживають бурхливий період ломки традицій і стереотипів, що сформувалися впродовж XVIII–XIX ст. З'явилися нові підходи до вивчення історії, виникло уявлення про те, що минуле можна нескінченно інтерпретувати. Побутувала точка зору, що єдиної історії не існує, є лише безліч окремих «історій». Теза про те, що історичне знання єдине й має у своєму розпорядженні універсальний набір методів пізнання, була відкинута більшістю науковців. За істориком визнається право на особистий вибір, як предмета дослідження, так і інтелектуального інструментарію.

Для сучасних дискусій про сенс історії як науки є два питання:

1. Чи існує єдине минуле, про який історик має говорити правду, або воно розпадається на безліч «історій», які підлягають тлумаченню та вивченню?

2. Чи має дослідник можливість досягнути справжній зміст минулого й розповісти правду про нього?

Об'єктивна історія – це історичні зміни, взяті самі по собі, незалежно від людської свідомості, людських уподобань та інтересів. Вона відрізняється однозначністю та незмінністю свого змісту. Звідси афоризм: *«Історія не має умовного способу»*

Суб'єктивна історія – це відображення в нашій свідомості минулої реальності; це сукупність наших особистих уявлень про минуле. Звідси вислів: *«Скільки людей, стільки й думок»*. Суб'єктивна історія, відрізняється від об'єктивної багатозначністю й мінливістю.

Синонімами історії виступають такі поняття:

«Історична пам'ять» – це здатність людей зберігати й осмислювати власний досвід і досвід попередніх поколінь. Пам'ять акумулює знання людини про світ, різні ситуації. Вона відрізняється від абстрактного знання: це знання, особисто пережите людиною, його життєвий досвід. Велика частина подій, зафіксованих в історіях окремих спільнот, не потрапляла в офіційні хроніки. Водночас, історичні твори інколи включали розповіді про фантастичні події, в істинності яких люди не сумнівалися. Історії багатьох народів і династій відкривалися розповідями про богів і героїв, що сприймалися як засновники всіх майбутніх подій. Так народжувалися міфи й легенди, які були особливою формою історичної пам'яті.

Для формування історичної пам'яті важливі три обставини:

I. Забуття минулого. Людям властиво забувати одні події й перебільшувати значущість інших.

Це відбувалося з різних причин:

- Людям могли бути невідомі певні обставини й події. Забутою ставала історія тих періодів, у яких не було письмової фіксації подій (наприклад, відомості про кельтів, германців, слов'ян, народів Африки, Південної Америки, це народи, «позбавлені історії»).

- Пов'язана з природним процесом зникнення відомостей про ті чи інші явища зі свідомості. Дієв процес свідомого відбору тієї інформації, яка представлялася людям важливою, вона підлягала збереженню й передачі нащадкам. Нерідко події, «забуті» представниками минулої епохи, повертаються до життя знову.

- Забуття минулого може бути результатом свідомого маніпулювання суспільною свідомістю, що мають політичні або ідеологічні підстави. Замовчування про непривабливі факти історії повинне було зміцнювати національну самосвідомість (знищення завойовниками пам'яті про повалених противників).

II. Різні способи тлумачення одних і тих самих фактів і подій. Сенс історичного явища проявляється в таких моментах:

- власне значення історичного явища, його історичний контекст;
- значення, яке надають історичному явищу нащадки;
- значення, яке йому хочуть нав'язати певні люди чи соціальні групи, які прагнуть використовувати авторитет минулого у власних політичних або ідеологічних цілях. Так, падіння Риму оцінювали по-різному: як катастрофу, а германські племена, як доблесть їхніх вождів.

Сучасники не здатні дати всебічну характеристику подій. Вони упереджені до певних сторін дійсності й неуважні до всіх інших явищ. Нащадки мають більше шансів для неупередженого пізнання минулого, виявити причини й наслідки подій. **Історичне пізнання** – це процес реконструкції (відтворення) історичного процесу, а також його пояснення та розуміння.

III. Відкриття в минулому тих явищ, інтерес до яких викликаний актуальними проблемами поточного життя. У минулому прагнуть виявити витоки сучасних явищ. Подібний підхід призводить до модернізації, спотворенню картини минулого. Наприклад:

- XIX ст. в Європі пройшло під прапором становлення ідеології національного державотворення: нація мислилась як найбільш досконала форма існування суспільства. Відтак сенс історичного розвитку Європи розглядався через призму становлення націй.

- Війнам середньовіччя приписувалися ті ж причини, що й конфліктам Нового часу: боротьба національних держав за свої інтереси.

- Спроби знайти в минулому передумови нинішньої демократії: як такі розглядали устрій античних міст-полісів, Римської республіки,

середньовічних міст-комун, станову організацію середньовічного лицарства, Новгородське віче.

Отже, до історії звертаються як до аргументу, який виправдовує актуальні для сучасності ідеологічні, соціальні, політичні домагання (фемінізм, претензії народу на певні території вимагало того, щоби зі свідчень минулого були видалені факти, що підтверджують історичні права інших народів на ці території).

«Історична свідомість» – це збереження й осмислення історичного досвіду суспільства – є його колективною пам'яттю. Історична свідомість – є результатом історичного пізнання і включає в себе, крім знань, ціннісне ставлення людей до минулих подій, їх уявлення про те, як минуле впливає на сьогодення та майбутнє. Особливе значення для нашої історичної свідомості мали питання: «Хто винен? і Що робити?»

Існують різні типи історичної свідомості: масова, ідеологічна, наукова. Відмінність між ними визначається:

- різними пропорціями емоційного та раціонального ставлення до минулого;
- ступенем достовірності тієї картини, яка відтворюється на основі окремих історичних свідчень.

Масова (некритична) історична свідомість – сприймає минуле емоційно, шукає в ньому підтвердження власних очікувань, стирає межі між достовірною та вигаданою картинами подій

В основі *наукової історичної свідомості* лежить достовірна інформація

Ознаки масової історичної свідомості:

- осучаснення минулого;
- ретроспективний підхід до минулого, який представляє інтерес тільки з погляду походження сучасних явищ соціального життя;
- вільне використання вимислу й уяви для реконструкції цілісного образу минулого;
- у його носіїв відсутній стійкий та усвідомлений інтерес до пізнання історії;
- їхні історичні знання відрізняються фрагментарністю (уривчастістю) і безсистемністю;
- основними джерелами отримання цих знань виступають чутки, художні твори, публіцистика, пропагандистські матеріали ЗМІ;
- уразливість перед ідеологічними та політичними маніпуляціями з боку тих чи інших суспільно-політичних угруповань.

Цей рівень історичної свідомості є найбільш поширеним.

Історичні персонажі зображуються як приклади соціальної поведінки. В історичних романах, кіно реальні та вигадані персонажі перетворюються на носіїв моральних якостей, або викликають неприйняття цих якостей. Нерідко персонажі перетворюються в національних героїв. Так, Карл Великий служив зразком християнського правителя, творцем французької державності, засновником «єдиної Європи». Лідери Американської війни за

незалежність отримали статус батьків-засновників нації, у них бачать втілення ідеї сильної демократичної держави, в українців – герой Тарас Бульба.

Риси *ідеологізованого рівня історичної свідомості*:

- Формується ідеологами та політиками для досягнення широкої суспільної підтримки своїх дій і планів, а також для дискредитації суперників і опонентів на основі відповідної маніпуляції історичною інформацією.

- Мобілізація мас на ті чи інші дії за допомогою історичної інформації забезпечується як через прямі фальсифікації (навмисного спотворення даних), так і шляхом тенденційного тлумачення історичного минулого («невигідні» історичні факти замовчуються, а «вигідні» широко висвітлюються).

Наприклад, у підручниках історії радянського періоду вихвалялися реальні та вигадані досягнення держави і його лідерів і негативно тлумачилися історія капіталістичних країн, замовчувалася або очорнялась діяльність і погляди інакодумців.

- Упевненість у непогрішності своїх позицій і абсолютної нетерпимості до критики й інших поглядів. Наприклад, у радянський час популярним було гасло: *«Хто не з нами, той проти нас»*.

- Догматизм, який виражається висловом: *«Якщо факти суперечать моїй концепції, то тим гірше для цих фактів»*.

- Найбільшого поширення він має при авторитарних і тоталітарних політичних режимах, а також у суспільствах, які переживають бурхливі соціальні потрясіння, коли в суспільній свідомості на перший план виходять питання: *“Хто винен? і що робити?”*

- Може демонструвати репресивність. Адже якщо брехня – принцип, то насильство – метод. Гасло радянських часів: *«Хто не з нами, той проти нас»*.

- Формується на псевдонауковій ідеології, яка прагне надати собі форму наукової теорії. Так, комуністична ідеологія ґрунтується на теорії наукового комунізму, сформульованій К. Марксом і Ф. Енгельсом, де комуністичне суспільство представлено як результат дії об’єктивних законів історії.

- Ідеологізована історична свідомість присутня в будь-якому суспільстві, що створює перешкоди для справді наукового розуміння та осмислення минулого.

Наукове пізнання – це особливий вид людської діяльності, метою якого є отримання нових знань, їх верифікація (перевірка на істинність), а також розроблення технологій застосування цих знань (прикладна наука) для вирішення різноманітних практичних завдань, що стоять перед суспільством. Наукове дослідження характеризується об’єктивністю, відтворюваністю, доказовістю, точністю, системністю. Воно включає в себе: постановку завдання, визначення умов і методів її вирішення, формулювання вихідних

гіпотез, аналіз та узагальнення отриманих результатів, перевірку гіпотез, формулювання тверджень.

Сенс подій залежить від того, як люди визначають їх причини та наслідки. Тією чи іншою мірою судження про минуле пофарбовані в тони світоглядних чи ідеологічних уподобань: конфесійної належності, свідомих і несвідомих переваг, актуальних для історика.

Оцінювання історичного сенсу події не може бути абсолютно об'єктивною та вичерпною. Образ минулого – це завжди відображення наших інтересів. Чи мають події минулого взагалі якийсь особливий історичний сенс, чи не є вони результатом випадкового збігу обставин?

«Історична наука» – вивчає людське суспільство в його розвитку. Від інших наук про людину її відрізняє те, що вона: має справу з унікальними й неповторними подіями й має займатися конкретними явищами. Велика Французька революція, Друга світова війна та інші події не можуть бути відтворені й назавжди залишаться поодинокими фактами.

Мета історії – знаходити подібні факти, встановлювати їх причини й наслідки. Тому, *історія є емпіричною наукою, яка покликана встановлювати, класифікувати й описувати факти минулого.*

Історія має надзвичайну широту дослідного поля. Історик має справу з явищами різних типів:

- *економічними* – фактами господарського життя людей;
- *соціальними* – групами і верствами суспільства, принципами взаємодії між ними, соціальними інститутами – установами і правилами, за якими регулюється їх життя;
- *психологічними* – емоціями й почуттями людей і великих людських спільнот;
- *політичними і правовими* – політичними подіями, формами організації держави й управління, правовими нормами і правилами соціальної поведінки, що склалися в процесі розвитку суспільства;
- *культурними* – явищами, породженими людським духом у галузі літератури, мистецтва, наукового знання, світоглядом, уявленнями про світ, характерними для конкретного суспільства.

Історична освіта відіграє лідируючу роль у формуванні типу особистості, який розглядається як необхідний для існуючого політичного режиму. У цьому контексті історія є способом формування понять про громадянство, поваги до національних і державних засад і, зрештою, одним із провідників ідеології, причому необов'язково офіційної, державної. Подібний «особливий» статус історичної освіти зумовлений тим, що історія займає особливе місце серед соціально-гуманітарних дисциплін і поряд із філософією є системоутворюючою дисципліною гуманітарного знання.

На мету історичної освіти, її структуру та зміст має вплив стан історичної науки, рівень її розвитку, наявність напрямків і тематичних предметів дослідження, наявність наукових шкіл, сформованість системи наукових комунікацій. На сучасному етапі розвитку **метою вищої історичної освіти – є поєднання вимог і уявлень держави, вузівської**

спільноти, роботодавців і суспільства. Сучасна система освіти активно дистанціюється від класичного підходу до процесу викладання, орієнтованого, насамперед, на передачу готового знання. На перший план у методичних практиках повинні вийти активні методи навчання і, передусім, самостійна робота студента. В історичній освіті це, зокрема, означає, що завдання не в тому, щоб дати студентові якомога більше вже готового знання (історичної інформації), а **навчити його самостійно її здобувати, аналізувати й використовувати, тобто професійно з нею працювати.**

Історія – найбільш універсальна з усіх соціальних наук. У своєму дослідженні минулого саме з огляду на його різноманіття історики мають враховувати і використовувати ідеї, поняття і висновки, сформульовані іншими соціальними науками. Зміст сучасного навчання має вигляд *соціогуманітарного знання*, яке характеризується зміною його дисциплінарної структури на розвиток *міждисциплінарності* (взаємовпливу наукових дисциплін, наприклад, впливу етнографії на історію, результатом чого стало становлення історичної антропології), *полідисциплінарності* (вивчення будь-якого гуманітарного феномена засобами різних наук, наприклад, існує тісний зв'язок історії, лінгвістики, філології та психології).

Пріоритетними напрямками в історичній науці стають дослідження, про які складно сказати, чи є вони тільки історичними, культурологічними або філософськими: вони носять міждисциплінарний характер. З іншого боку, у науці з'явилося багато нових напрямків, які неможливо укласти у звичні курси. Соціологія, філософія, психологія створюють теорії та поняття, які історик може застосовувати у своєму дослідженні, поставляючи їм в свою чергу «оброблену сировину» для узагальнення та формулювання законів. Історія – це не лише наука, а й навчальна дисципліна. Це – частина національного світогляду, складова загальної культури кожної людини.

Найважливіші завдання історичної науки:

- відтворення картини минулого;
- зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого;
- встановлення закономірностей історичного розвитку народів світу;
- з'ясування зв'язків минулого із сучасним;
- оволодіння основами методики історичного дослідження;
- вироблення навичок наукової роботи з історичними першоджерелами, різноманітною навчальною літературою;
- навчання студента методиці самостійної роботи при вивченні історії;
- зацікавити історією студентів.

Одним із головних завдань університетської історичної освіти є не реагування на виклики ринку праці, а здатність вишу пропонувати такі випереджальні програми розвитку, які могли б виховати покоління спеціалістів, які формуватимуть інтелектуальне середовище й визначатимуть вимоги та очікування ринку. Історична освіта має бути передусім орієнтована на підвищення рівня мобільності випускників, має дати їм більше можливостей знайти себе в різних сферах життя всюди, де так чи інакше

працюють з інформацією про минуле. У цьому сенсі історична освіта може розглядатися як універсальна.

Отже, історик має вміти:

- працювати з великими обсягами інформації, вибираючи головне;
- грамотно й чітко викладати свої думки;
- отримати навички створення текстів у вигляді есе й наукових робіт.

Історична освіта досягає декількох цілей одночасно:

- розвиває розум;
- виховує співпереживання;
- дає змогу побачити багато нагальних проблем нашого часу в історичній перспективі;
- орієнтує на «кінцевий результат», рівень підготовки випускника;
- історичні факультети мають готувати фахівців, затребуваних на сучасному ринку праці, як українському, так і світовому;
- з цією метою необхідні зміни в змісті навчальних програм;
- випускник історичного факультету може стати конкурентоспроможним на ринку праці насамперед через специфіку технологічних, генетично притаманних праці історика характеристик – вмінню працювати з великими обсягами інформації.

2. Завдання курсу «Теорія та практика історичної науки».
Структура предмета історичної науки. Завдання навчальної дисципліни «Теорія та практика історичної науки» полягають у наступному:

- ознайомити першокурсників із предметом і соціальними функціями історичної науки, пробудити в них інтерес до неї, підкреслити, що це одна з найцікавіших гуманітарних наук;
- вказати, на яких теоретичних принципах і методологічних засадах базується історична наука;
- підкреслити, що історія вивчається не лише з науково-пізнавальних міркувань, але й із метою практичного застосування набутих знань щодо сьогодення, здатності прогнозувати наступний розвиток суспільства, країни;
- вказати на винятково важливе значення історичних джерел та історичної літератури, їх творчого аналізу й опанування для здобуття студентами спеціальності історика, становленні його як особистості, громадянина, патріота;
- дати настанови студентам, як набувати історичні знання на лекційних, семінарських заняттях, у процесі самостійної роботи в бібліотеці, архіві;
- проінформувати студентів про обсяг навчальних дисциплін, іспитів, заліків, практик для здобуття двох рівнів вищої освіти: першого ОКР – бакалавр історії, другого ОКР – магістр;
- наголошувати, що тільки наполеглива навчальна праця студентів, особливо самостійна, є запорукою успішного їх навчання у виші і здобуття історичної спеціальності.

Основними сферами професійної діяльності, у яких можуть бути затребувані випускники-історики є: вищі навчальні заклади, освітні установи середньої професійної освіти, архіви, музеї, експертно-аналітичні центри, громадські та державні організації інформаційно-аналітичного профілю, засоби масової інформації (включно з електронними), органи державного управління та місцевого самоврядування, туристично-екскурсійні організації та інше.

Структура предмета історичної науки. Швидкий розвиток наук в XIX ст., що прискорився і став досить стрімким в XX ст., зумовив необхідність їх дроблення. Ці процеси в науках захопили й історію. Вони зумовили складність структури її предмета, яка постійно зростала через розширення пізнавальних можливостей історії.

За структурою виділяють такі зрізи історичної науки:

Тематичний (горизонтальний) – включає поділ історії за галузями: політична, економічна, соціальна, культурологічна та ін. Переважний інтерес до тематики був неоднаковий у різний час. До XVIII ст. вивчалася переважно політична історія, тобто ті аспекти минулого, які були пов'язані з владою: монархи, їх міністри, їх війни та ін. Марксистська історія акцентувала вивчення економіки. У XX ст. посилюється інтерес до соціальної історії, у 60-70-ті рр. XX ст. вивчення ментальної історії, мікроісторії, повсякденності, на сьогодні – постмодерністські напрямки.

Хронологічний (вертикальний). Дослідники минулого стикаються з проблемами хронології та періодизації. У сучасній західній культурі поширені погляди, висхідні до іудейсько-християнського бачення світу, де історія – це послідовність подій, спрямованих із минулого в майбутнє (земна історія людства має початок, кінець і підпорядкована меті – досягненню Царства Божого). Це безперервний *лінійний процес*, розвиток людства в сторону більш досконалого суспільного устрою. Давні греки історію уявляли *циклічною*: вічний космос періодично гинув у вогні й відроджувався знову, а це призводило до чергового повторення подій історії.

У різних культурах існувала потреба датувати події. Вони могли ґрунтуватися на прийнятих у культурі методах вимірювання часу, місячних і сонячних календарях, агрокультурних циклах, періодах правління династій та ін. Літочислення велося від якоїсь значущої події – заснування Риму або Створення світу, першого року після смерті Будди або Різдва Христового.

Проблеми вивчення хронологічних систем є предмет дослідження *історичної хронології*. Для вивчення історії важливо не тільки датувати, але й окреслити межі періодів, коли виявлялася типова схожість історичних феноменів між собою. **Періодизація** – це поділ минулого на відрізки часу (історичні періоди, століття, епохи та ін.) – одна зі складних проблем історіописання. Практика побудови періодизації нерідко породжує дискусії.

Є такі періодизації:

■ Грецький поет Гесіод в VII ст. до н.е. писав про чотири століття, які пройшли – золоте, срібне, бронзове й залізне.

■ Євсевій Кесарійський і Ієронім Стридонський в IV ст. н.е. історію поділяли за чотирма монархіями: Римська імперія розглядалася як остання держава на землі, після якої настане кінець історії.

■ У XI–XII ст. німецькими істориками була обґрунтована теорія «перенесення монархії» – після загибелі Римської імперії Бог передав владу римських імператорів спочатку Карлу Великому (і державі франків), а потім Німецькій імперії.

■ Аврелій Августин запропонував періодизацію за шести віковими групами. Століття, що минули з моменту створення світу, уподібнювалася віковим групам людини і днях Творіння. Шостий і останній вік почався з часу народження Христа. Кожен день Творіння відповідав тисячі років в історії; шосте століття мало завершитися кінцем світу і днем воскресіння з мертвих. На цій підставі в Європі в 1000 р. чекали кінця світу; після цієї дати історикам довелося коригувати обчислення тривалості світу.

■ Гуманісти важливою віхою, яка відділяла давню історію від нової, вважали утвердження християнства й падіння Західної Римської імперії.

■ У європейській науці уявлення про середні віка утвердилася після того, як наприкінці XVII ст. професор німецького університету Х. Келлер назвав одну з трьох книг свого підручника «Історією середніх віків», підрозділивши історію на «давню» – до Костянтина Великого, «середньовічну» – до 1453 р. падіння Константинополя й «нову» після цієї дати.

■ Поділ всесвітньої історії на давню, середні віка й новий час стало панівним у працях істориків Просвітництва (XVIII ст.) і далі в XIX – XX ст. В основі періодизації поміщена історія Європи, події якої не можуть служити орієнтирами для опису минулого Китаю або Індії: доісторичність: поява людини – 3000 до н.е. (поява писемності); Античність: 3000 до н.е. – 476 р. н.е. (зруйнування Риму); Середньовіччя: 476 р. н.е. – 1492 р. (відкриття Америки); Ранній новий час: 1492 р. – 1789 р. (Французька революція); Новий час: 1789 р. – 1914 р. (Перша світова війна); Новітній час: 1914 р. – сьогодні. Новітня історія постійно розширюється (приростає), тому лунають пропозиції виділити в *окремий період історію сучасності*.

■ Із середини XIX ст. стала популярні економічні теорії, щодо яких проводилась і періодизація світової історії.

■ У XX ст. в марксистській літературі утвердилася схема п'яти суспільно-економічних формацій (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний).

■ Після Другої світової війни були поширені теорії індустріалізації та модернізації на історичний процес. Всесвітня історія розглядалася як зміна різних типів суспільства – доіндустріального (аграрного, традиційного), індустріального (модернізованого), постіндустріального (інформаційного).

■ З XVII ст. була періодизація за сторіччями, яке мала внутрішню єдність.

■ При перенесенні однієї з характеристик епохи на сутність цілого періоду виникають узагальнення: «століття бароко», «століття лібералізму», епоха Відродження, доба Просвітництва, які використовуються як метафори.

Отже, епохи й періоди – плід роботи істориків. Ці конструкції допомагають у вивченні феноменів минулого, вони не повинні сприйматися буквально.

Просторово-географічний поділ за країнами (регіонами).

- Всесвітня історія країн Європи, Америки, Африки, Азії, Близького Сходу, Скандинавії та інші;

- історія окремих країн (Англії, Франції, США, Китаю та ін.).

- Історія України – як складова частина всесвітньої історії.

- Історія України – сукупність історії її історичних областей, регіонів, адміністративних областей, районів, населених пунктів (*історичне краєзнавство*).

Методико-дослідний. До нього відносяться не конкретно-історичні, а допоміжні і спеціальні історичні дисципліни. Найбільш важливими є *джерелознавство* та *історіографія*, які особливо близькі до методології історії.

3. Співвідношення в історії науки та мистецтва. Не тільки через історичну науку люди пізнають своє минуле, існують і інші форми історичного пізнання. Однією з найстаріших форм є *історична традиція*: передавалися усно і згодом записані міфи, легенди, народний епос – наприклад, «Іліада», «Одіссея», «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», руські билини, українські думи. Інша форма пізнання людьми минулого – *мемуари*. Широко поширеною формою пізнання минулого є *мистецтво* – художня література (в тому числі історичні романи), живопис, скульптура, прикладне мистецтво, фото, кіно, телебачення. Усі ці форми пізнання минулого – донаукові або ненаукові.

Що таке наука? Це форма свідомості, якій притаманні: суворі доказовість, не образне, а точне мислення, у її основі лежить теоретична свідомість, з'ясовує закономірності, встановлює певні закони. Оскільки історія займається минулим, критерієм при визначенні її науковості є глибина дослідження та осмислення минулого.

Коли історія стала наукою? У давні та середні віки історія як знання про минуле існувала, але науки історії ще не було. Завдання її зводилися до переказу деяких подій минулого для розваги й повчання читачів. Переказ був без аналізу і з'ясування сенсу подій, всюди шукали аналогії між сучасністю та старовиною, прямо закликаючи наслідувати хорошим прикладам минулого та уникати поганих. Лише наприкінці Середньовіччя й початку Нового часу, при значному науковому прогресі, поступово складаються основні елементи наукової історії: більш глибоке розуміння нею своїх завдань і розроблення наукових методів дослідження історичних свідчень. Злиття цих елементів призвело до перетворення історії в науку.

Історичне знання ставало наукою поступово, у міру дослідження матеріалу, з народженням критики історичних джерел, формуванням теорії пізнання. **Історія стала наукою у XVIII ст. У XIX ст. вона була найбільш шанованою наукою, царицею наук, це було «золотим століттям історичної науки».** Наприкінці XIX ст. виник так званий «антиісторичний скепсис»: деякі вчені стали сумніватися в можливості адекватного осягнення історією минулого, стали доводити, **ніби історія взагалі наукою не є.**

Американський історик **Вільям Дюрант** зазначає, що опис історичних подій не може бути науковою дисципліною. Воно є лише ремеслом, різновидом мистецтва і філософії: *ремеслом* – добуває факти, *мистецтвом* – привносить порядок у їхню розрізнену сукупність, *філософією* – шукає в них прозріння про майбутнє. В історії всі закономірності та формулювання можуть бути спростовані.

В історії важливе значення має випадок, що руйнує закономірності. Риси характеру певних людей або ж випадкові обставини можуть порушити рівновагу політичних сил, як сталося, наприклад, у 323 р. до н.е., коли Олександр Македонський узяв та й напився до смерті і вся його величезна імперія впала; або коли під час Семирічної війни (1756–1763) Фрідріх II разом із Пруссією стояв на краю прірви й лише смерть імператриці Єлизавети і прихід до влади Петра III вберегла й короля, і державу від катастрофи.

Науки стали класифікувати не за їхнім предметом, а за методом і ділили всі науки на дві групи:

Номотетичні (від грец. Nomos закон) (фізика, біологія, інші природні та технічні науки) вивчають повторювані явища за допомогою узагальнюючого методу. Вони відшукують, виводять, встановлюють закони.

Ідеографічні науки (від грец. Idios – особливий) (культура, історія) за допомогою індивідуалізуючого методу вивчають неповторювальні явища й тому не можуть виводити закони. Ці одиничні явища можна більш-менш докладно описати, вивести з них закони неможливо. Відтак, історія не є наукою.

Одиничність історичних фактів завжди відносна. У кожному з одиничних явищ минулого містяться елементи загального, які можна виокремлювати (виносити за дужки, знаходити спільний знаменник), а відтак виявляти закономірності суспільного розвитку.

Чи є історія мистецтвом? Деякі історики не тільки позбавляють історію рангу науки, а й зараховують її до мистецтв. Аргументи цього – це багатовікова традиція. У давні часи історія була мистецтвом. Стародавні греки вірили, що від шлюбу бога Зевса й богині пам'яті Мнемозини народилася муза історії Клію, яка стала однією з дев'яти муз, що оточували бога сонця, світла й мистецтв Аполлона.

Заняття історією визнавалося частиною риторичного мистецтва (до кінця XVIII ст.) Збір і перевірка фактів становили лише попередню стадію в роботі історика, мистецтво його перевірялося тим, як він вміє ці факти використовувати, правильно розподілити події й наочно їх представити.

Упродовж століть історія була галуззю літератури, подібно епосу або новелі. Так, Вольтер був істориком, літератором, що використовував історичний жанр. Шиллер був поетом і драматургом, писав на історичні теми, був професором історії.

Поступово історія відбрунькувалася від літератури – насамперед в Англії та Франції – і приблизно з кінця XVIII ст. стала наукою. Але відгомони відношення до історії як до різновиду літературної творчості видні в XIX ст. Наприклад, М. Гоголь був на посаді ад'юнкт-професора загальної історії, літературний критик В.Г. Белінський писав рецензії на праці з історії. Багато було стилістичної подібності між багатотомними працями істориків-позитивістів і романами-епопеями в дусі О. де Бальзака або Л. Толстого.

У XIX ст. історія не втратила своїх художніх якостей. На зміну одним образотворчим прийомам прийшли інші. Історик утримувався від моральної оцінки героїв, прагнув уявити себе учасником подій. Дрібні подробиці та незначні факти в працях істориків епохи романтизму ставали переважними об'єктами опису.

Історія та література мають спільну мету: зробити людину гуманніше, але розходяться за методами її досягнення:

- в істориків на першому плані історична правда з точним відтворенням подій,

- літератори домагаються того ж за допомогою образності, вимислу.

Отже, історію зближує з мистецтвом емоційний, етичний, виховний вплив на людей, має певну майстерність, талант викладу. Створюючи історичну статтю чи монографію, дослідник, подібно письменнику, змушений використовувати набір художніх засобів і риторичних прийомів. Тому історичний твір можна розглядати як літературний твір, призначення якого полягає в тому, щоб переконати своїх читачів у дійсному характері представлених у ньому подій. Водночас, автор історичного роману не повинен нехтувати знанням історичних деталей.

4. Функції історії. У 1960-х роках розгорілася суперечка між представниками природно-технічних наук («фізики») і гуманітарних наук («лірики»). «Фізики» посилялися на свою корисність: саме з їх діяльністю пов'язане радикальне прискорення темпів розвитку. «Лірики» – історики, ніякого відношення до цього не мають; історією займаються безталанні люди, які вміють запам'ятовувати, але не думати, більш того, історія шкідлива: вона – спотворює минуле за принципом: «Чого зволите?». «Фізики» інкримінували історикам ненауковість, кон'юнктурність, марність і навіть шкідливість.

Навіщо потрібна людям історія? Яка роль історії в житті суспільства, тобто які її **соціальні функції**? Усі соціальні функції історичної науки виходять із головної: *історія є пам'яттю людства*. Людина, яка позбувається пам'яті, втрачає накопичені знання, життєвий досвід, перестає бути особистістю у власних очах і в очах суспільства. Місце індивідуальної пам'яті в житті суспільства займає історія: без знання минулого воно не здатне до самопізнання й нормальної діяльності. Суспільство, позбавлене

історичної пам'яті, стає легким об'єктом для будь-яких маніпуляцій. Той, хто не пам'ятає минулого, не може мати майбутнього. Історія, як соціальна функція, є способом колективної самоідентифікації й дозволяє усвідомити свою приналежність до певного суспільства, держави.

Функція соціальної пам'яті в більшій мірі відображає призначення історії в суспільстві. Її зміст сформулював **Геродот**: *«Він зібрав і записав відомості, щоб події, що відбулися, з часом не прийшли в забуття, і великі та гідні діяння, як еллінів, так і варварів не залишилися в безвісності»*. Функцію соціальної пам'яті можна розшифрувати як накопичення і збереження в пам'яті людства досвіду попередніх поколінь. Найбільш високий соціальний престиж історичної науки спостерігався в ХІХ ст. (називали «золотим століттям» історії). Роботи того часу несли в собі соціальний пафос. Їх автори були переконані у високій суспільній значущості своєї праці і стверджували, що нехтування історичними знаннями загрожує соціальними катастрофами.

Соціальна пам'ять – це турбота про збереження пам'яток історії та культури. Ставлення до власного минулого є одним із критеріїв культурного розвитку суспільства. Чим більш високого рівня досягає суспільство у своєму розвитку, тим більш серйозно ставиться до власної історії. Історики розповідають про минуле з різних причин: через допитливість, прагнення до пізнання, за «соціальним замовленням», тобто на вимогу суспільства або його частини, що виражаються в прямій або непрямій формі. Формою сучасного соціального замовлення є гранти, що надаються державою, різними фондами та іншими організаціями. Передумовою виконання історією її соціальних функцій є правдивість. **Цицерон** вважав, що перший закон історії – *не брехати*, потім – у жодному разі *не боятися правди*, і *не допускати пристрасті та злості*.

Виховна функція історії реалізується через конкретний історичний матеріал, формує світогляд людини, її патріотизм. Це проявляється через:

- виховання почуття шани, любові, гордості за свою Вітчизну, за своїх видатних предків, їх боротьба за Україну, її незалежність, державність;
- зрозуміти такі категорії, як честь, суспільний обов'язок;
- дає змогу бачити вади й недоліки суспільства й людей, їхній вплив на людські долі;
- античні історики (Плутарх) бачили своє завдання у виробленні в співгромадян високоморальних і громадянських якостей.
- треба виховувати любов до прогресивних явищ і ненависть до темних проявів минулого, гуманізм (людяність), терпимість (толерантність) до народів і окремих людей, які дотримуються інших поглядів.

Прогностична функція – історія виступає в якості передбачення майбутнього розвитку суспільства на основі простеження тенденції розвитку минулого й сучасного.

М.Т. Цицерон: *«Історія – вчителька життя»*.

В.О. Ключевський: *«Історія провчає за невігластво та зневагу»*.

В.Г. Бєлінський: *«Ми вивчаємо минуле, щоби краще зрозуміти сьогодення і відкрити хоч трохи завісу над майбутнім».*

Історія не містить готових рецептів для вирішення сучасних актуальних проблем, але, зважаючи на прецеденти минулого, вона допомагає прийняти компетентні та кваліфіковані рішення.

Функція формування соціального ідеалу, моделі бажаного майбутнього, який позбавлений недоліків минулого й сьогодення, а також причин, що породжують ці недоліки. Отже, будь-яка ідеологія має ґрунтуватися на історичному пізнанні, тобто на вивченні та критиці минулого. Наприклад, виявлення та пояснення причин, що породжують військові конфлікти, економічні, політичні та екологічні кризи.

Функція маніпулювання суспільною свідомістю та поведінкою. Історичне знання часто виконує ідеологічну функцію, як маніпулювання громадською свідомістю й поведінкою в інтересах тих чи інших соціальних груп і угруповань, а також цілих держав і їх об'єднань. При цьому історична інформація (факти та оцінки) може бути використана ідеологами як для виправдання намірів і дій певних суспільно-політичних сил, так і для дискредитації опонентів у боротьбі за масову підтримку. Наприклад, комуністи у своїй пропагандистській діяльності акцентували увагу на досягненні СРСР і, навпаки, прагнули замовчати або «обійти» похмурі сторінки радянської історії.

Політизації історії нерідко стає знаряддям боротьби різних держав і політичних партій між собою. Головними винуватцями кризи в Україні оголошуються США, «рука Москви», «міфічні вороги». І хоча наведені історичні факти самі по собі можуть бути достовірними, їх одностороннє, тенденційне тлумачення, як правило, спотворюють масову історичну свідомість.

Науково-пізнавальна функція – вивчення історичного шляху країн, народів в об'єктивно-істинному відображенні всіх явищ і процесів, що складають історію людства.

Практично-політична функція – історія як наука, виявляючи на основі теоретичного усвідомлення історичних фактів закономірності розвитку суспільства, допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс, запобігати суб'єктивним рішенням.

Загальнонаукова функція – історичне знання виступає передумовою виникнення й розвитку всіх напрямків соціального пізнання, надає емпіричний (фактологічний) матеріал для теоретичного аналізу та узагальнень соціальної філософії, економічних наук, соціології, демографії, психології, культурології. Вивчення історії виступає й найважливішим, найнадійнішим інструментом верифікації (перевірки на об'єктивність і достовірність) теоретичних побудов і гіпотез гуманітарних і соціально-економічних наук. Як показує практика, логічна стрункість та обґрунтованість будь-якої соціальної теорії ще не є гарантією її істинності. Наприклад, тоталітарний порядок, переваги якого логічно обґрунтовувалися

ще Платоном, а потім теоретиками комунізму, виявив свою антигуманну сутність під час його практичного здійснення в ХХ ст.

Найбільш авторитетні критики тоталітаризму – Ф.А. Хайек, К.Поппер, Р. Арон, Х. Арендт – постійно ілюстрували свої теоретичні висновки конкретними історичними ілюстраціями. Отже, без знання історії навряд чи можна стати кваліфікованим філософом, економістом, соціологом, юристом. Тому вивчення історичних дисциплін включено в систему різних рівнів освіти, виступає його необхідною передумовою.

Світоглядна функція – історія створює документально точні повісті про видатні події минулого, про мислителів, яким суспільство завдячує своїм розвитком. Світогляд – погляд на світ, суспільство, закони його розвитку – може бути науковим, якщо спирається на об'єктивну реальність, тобто історичні факти, теологічним – в основі лежить віра.

Функція соціальної саморефлексії – усвідомлення та оцінка суспільством свого реального становища у світі. Без знання вітчизняної та світової історії в їхньому зв'язку із сучасністю не можна визначити свого реального «розташування» у світовій історії, отримати об'єктивне уявлення про свої національні переваги та недоліки, відповісти на питання: на якій стадії прогресу перебуває Україна в порівнянні з іншими країнами та народами.

Гедоністична функція – історія та спілкування з нею приносить крім пізнавальних здобутків також певне естетичне задоволення. Як і твори мистецтва та літератури історія дає змогу переноситися в інші епохи та країни, розширювати кругозір і світобачення, «проживати» багато життів разом із дійовими особами історичних подій.

Інформаційна та комунікативна функція – історія виступає своєрідним каналом зв'язку, що несе інформацію. Треба використовувати корисний досвід, накопичений попередниками, та враховувати уроки з помилок минулих поколінь при вирішенні різних завдань.

Культурно просвітницька, розважальна функція. На історичні теми пишуться художні книги, знімаються кінофільми, люди ходять у музеї. Туристичні маршрути пов'язані з історичними пам'ятками, розвивається масовий рух історичних реконструкторів. З історією пов'язана потужна розважальна індустрія.

Отже, вивчення минулого привчає мислити історичними категоріями, бачити суспільство в розвитку, оцінювати явища суспільного життя щодо їх минулого і співвідносити з наступним ходом розвитку подій.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення «Історії» як науки. Розкрийте предмет та особливості історичної науки.
2. Що є предметом і об'єктом навчальної дисципліни «Теорія та практика історичної науки»?
3. Розкрийте структуру, завдання курсу «Теорія та практика історичної науки».

4. З'ясуйте обставини формування історичної пам'яті.
5. Визначте типи історичної свідомості.
6. Які види періодизації історії були в різні епохи?
7. У чому сенс ретроспективності та релятивності історичного пізнання?
8. Розкрийте відмінність історичного пізнання від художнього пізнання та від пізнання в природничих науках.
9. У чому полягає проблема історичних законів у дослідженні?
10. З'ясуйте можливості альтернативності історичного процесу. У чому проблема історичних прогнозів?
11. Як відбувається моделювання історичних процесів?
12. Проаналізуйте функції історії.

Література: Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. Москва, 1987; Биск И.Я. Методология истории: курс лекций. Иваново, 2007; Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973; Егоров В.К. История в нашей жизни. Москва, 1990; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко. Київ, 2002; Ковальченко И.Д. Место истории в системе общественных наук. Вопросы истории. 1987. № 7. С. 107–110; Краснова Ю.В. Зачем, чему и как учить историков: подходы к конструированию целей современного высшего исторического образования. Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 23 (238). История. Вып. 47. С. 45–58; Ланглуа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / пер. с франц. А. Серебряковой. 2-е изд. / под ред. Ю.И. Семенова. Москва, 2004; Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. Київ, 1977; Могильницкий Б.Г. Введение: О пользе истории. Историческая наука и историческое познание. Томск, 2000; Практикум із курсу “Вступ до історії“. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 13–16; Рікер П. Історія та істина. Київ, 2001; Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. 3-е изд. стереотипное. Москва, 2008; Румянцева М.Ф. Теория истории. Москва, 2002; Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд. Москва, 2008; Стельмах С.П. Історична наука // Енциклопедія історії України. Т.3. Київ, 2005. С. 562–566; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007; Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991.

ТЕМА 3. Формування історії як науки

План

1. Зародження історичного знання. Особливості античного історіописання.
2. Розвиток історії в епоху Середньовіччя.
3. Історичне знання епохи Нового часу (XVII–XVIII ст.).
4. Історичні дослідження в XIX – на початку XX ст.
5. Історична думка в XX – на початку XXI ст. Нові проблеми та підходи до вивчення історії.

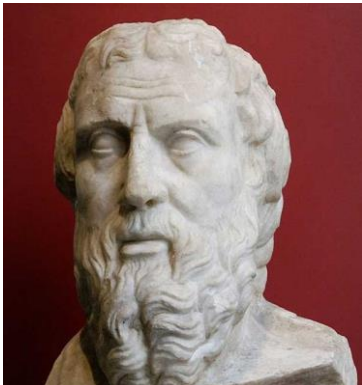
1. Зародження історичного знання. Особливості античного історіописання. Щодо питання початку й розвитку історичного знання фахівці виділяють декілька етапів.

Міфологічний етап (з моменту виникнення людини до I тис. до н.е.). У цей період із розвитком культури й соціальних відносин поступово переборювався синкретизм первісної свідомості, у людини виробилися поняття: *час, минуле, сьогодення, майбутнє*, а також уявлення *про хронологію й календарі*. Приклади: епічні твори Гомера, скандинавські саги, Біблія та ін. Усі названі елементи в них уже тією чи іншою мірою присутні. Однак у них немає головного – **відділення вигаданої реальності від справжньої**.

В IV–III ст. до н.е. в елліністичну епоху, коли розширився світ завдяки походам О. Македонського, описати історію на підставі свідчень очевидців було тяжко, тому виникає **компілятивний метод** – зіставлення ранішніх текстів і так писали історію певних народів, місцевостей, діячів. У цей час з'являється література як авторська словесна творчість.

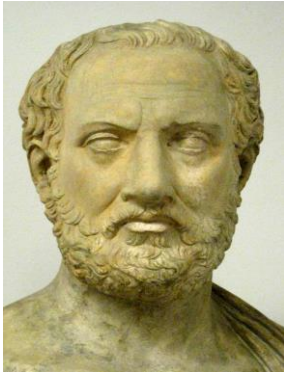
Античний етап (VII–VI ст. до н.е. – V ст. н.е.). У цей період історична свідомість має такі риси:

- відбувається поділ вигаданої реальності і справжньої;
- історію відокремлювали від інших видів літератури;
- історія трактується як виклад чого-небудь істинного, яке реально відбувалося (Аристотель у творі «Поетика»);
- для того щоб досягнути реального, треба було його вивчити.

Геродот

Уперше термін **«історія»** зустрічається у творі кінця IV ст. до н.е. **Деметрія Фалерського**. Думка, що термін вперше був використаний Геродотом у назві його книги помилкова. Хоча заслуги **Геродота** з Галікарнасу (484–426 до н.е.) (Цицерон назвав його «батьком історії») та перших грецьких істориків VI–V ст. до н.е. – **Гекатея, Гелланіка, Фукідіда** важливі. Геродот писав, що *«мій обов'язок розповісти, що кажуть, проте я не зобов'язаний вірити всьому, що кажуть»*.

Фукидід перед істориками ставив три завдання: дослідити зроблене людьми, пояснити причини їхніх учинків, закріпити це в пам'яті нащадків. Фукидід намагався відсіяти правду від вигадки в розповідях. Йому історична наука зобов'язана появою понять **факту** й **достовірності, основам історичної критики**. В IV–III ст. до н.е. в елліністичну епоху, коли розширився світ завдяки походам О. Македонського, описати історію на підставі свідчень очевидців було тяжко, тому виникає

Фукидід **компілятивний метод** – зіставлення ранішніх текстів і так писали історію певних народів, місцевостей, діячів. У цей час з'являється література як авторська словесна творчість.

У римський період творили такі історики:

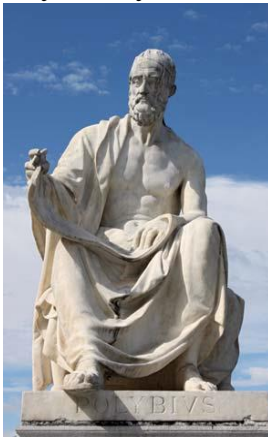
Полібій – автор «Історії» в 40 книгах, намагався написати вселенську історію, уперше привніс ідею причинної зумовленості історичного процесу, закономірності історії (уподібнює державу з людиною (проходить юність, зрілість, старіння))

Тит Лівій – щоби продемонструвати римську велич використовував методи селекції матеріалу (перебільшував перемоги Риму і применшував його невдачі), белетристики (яскраво змальовував героїв, батальні сцени).

Корнелій Тацит – залякував читача через ефект наочності (детальний опис насильств, боротьби).

Плутарх – розвивав жанр біографії.

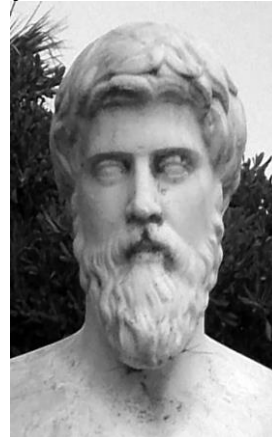
Амміан Марцеллін – писав детальну соціально-політичну історію Риму, побут, звичаї аристократії й народу.

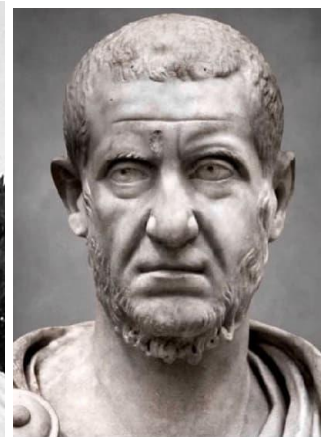
Полібій

Тит Лівій

Плутарх

Тацит

У Римську епоху історіописання мало такі риси:

- завдання наукового пізнання минулого не було сформульовано;
- не було породжено ні системного методу, ні історії як науки.

Причина полягала в тому, що історія тоді була важлива з погляду соціальної функції: виховання громадянина, розуміння актуального минулого. Функція історика була: **навчити, спонукати, розважити, говорити правду**.

Історію вважали частиною ораторського мистецтва. Промова мала складатися зі вступу, де автор указував мету, викладу з описом подій і завершення із висновком-мораллю. Найвищим моральним покликанням історії вважалося прищепити чесноти, що їх мусить мати «добрий муж»: *мужність, побожність, вірність, гідність, справедливість, милосердя, людяність, стійкість, поважність, розсудливість, щедрість, скромність*. В епоху середньовіччя ці чесноти приписувалися «доброму християнину», доповнювалися смиренням як антипод найбільшому гріху – гордині.

Важливе досягнення Античності – *розуміння значення історичного тексту як способу конструювання реальності*. Історичні твори були важливими аргументами в політичній історії Риму. Герої античних істориків виголошують розлогі промови-монологи, свого роду орієнтація на глядача, як актор театру. В епоху елінізму формується муза історії – **Кліо** (донька Зевса та Мнемозини, богині пам'яті) зображували із сувоєм тексту чи клепсидрою в руках, що мало нагадувати про вимірюваний і безперервно повторюваний плин часу.

2. Розвиток історії в епоху Середньовіччя. Середньовічний етап охоплює період від V до XV ст. Західноєвропейська середньовічна традиція має такі риси:

- Розглядає історію як божественний задум. На відміну від античного розуміння історичного буття як повторювального кругообігу часів, Біблійська парадигма вбачала в плинні історії безперервну *лінійну тяглість*, задану Богом, від акту творіння до Судного дня.

- Історія подана в божественному одкровенні, тобто історія поєдналася з вірою. За християнською доктриною, всяку людську дію зумовлюють не примхи сліпої Долі, а мудре Провидіння Боже, звідси поняття «*провіденціалізм*»

- Силам добра протистоять сили зла – Сатана та його приспівники. Карою за гріхи стають війни, стихійні лиха, біди, що їх Бог посилає на порушників своєї волі.

- З погляду християнства, історія має цілком певний сенс і призначення, яка є як-би приготуванням до іншого, загробного райського життя.

- Християнську концепцію історичного розвитку можна віднести до *прогресистської інтерпретації історії*, оскільки спрямованість змін у людському суспільстві містить у собі постійне вдосконалення як самої людини, так і світу, у якому вона існує.

- Вперше включає в поле історії *весь простір людства* (всі народи рівні перед Богом).

Історичні праці постають як всесвітні історичні полотна (**Євсевій Кесарійський** (батько християнської історіографії), **Аврелій Августин** (історію людства поділив на шість віків, як шість днів творіння, «7 вік – Царство Боже на землі»), **Ієронім**, **Павло Оросій**, **Іоан Малала**) так і

локальні – окремих народів – готів (**Кассіодор, Йордан**), франків (**Григорій Турський**), англів (**Біда Преподобний**), лангобардів (**Павло Диякон**) та ін. З'являються твори про поточні події, наприклад, **Прокопій Кесарійський** (писав про слов'ян).

Біда Преподобний

Біда Преподобний ввів нову систему літочислення – від Різдва Христового, яка була прийнята в XI ст., з чим пов'язане й затвердження нової системи хронології. З'являються такі жанри історичних творів, як *історії* та *хроніки* (наприклад, хроніка «Фредегара» VII ст.). Різницю між ними позначив **Гервасій Кентерберійський** (XII ст.): «Форма розгляду матеріалу різна – історик пише докладно й майстерно, а хроніст – просто й коротко, фіксує порічні події».

Виникають «*локальні хроніки*» (міські хроніки в Мілані, Вероні, «*лицарська хроніка*» про хрестові походи), *агіографії* – життєві святих і оповіді про їхні чудеса. Історичні тексти з'являються разом із художньою літературою й по суті стають частиною цієї літератури. Змінюються і функції історії: вона (як розважальне читання) починає приносити задоволення, наприклад, лицарський роман.

З XII ст., коли виникають університети, розвиваються міста, обсяг історичних творів зростає, переважно про діяння королів (наприклад, праця **Оттона Фрайзингенського** «Діяння англійських королів»). Правителів зображали не такими, якими вони були, а яким мусили бути згідно зі своїм статусом. Були твори про історію окремих народів («Діяння угрів», «Діяння данців»). Відмінність між реальністю і вигадкою, критика джерел, характерна для античної історіографії, розгляд причинно-наслідкових зв'язків відсуваються на другий план. Майбутнє здавалося християнським історикам настільки ж реальним, що й теперішнє й минуле. (Так, «Хроніка» (1143-1146) О. Фрейзингенського охоплює всесвітню історію і вказується про майбутній кінець світу).

Отже, особливістю середньовічного історіописання є:

- універсальність (творінням Бога є цілий світ);
- провіденційність, лінійність, есхатологічність;
- поділ на історію біблійну та світську;
- тут присутній інтерпретативний символізм, коли за кожною подією світської історії вбачають аналогію з подіями та персонажами священної історії (Біблії);
- характерна система символів та алегорій, що розкривали «істинний» зміст видимого (так, солярна символіка влади правителів уподібнювала їх до Христа-сонця як царя небесного, символіка білого одягу (атрибут янголів) свідчила про чистоту помислів, пальмове листя символізувало перемогу, біла троянда – Богородиця, скеля – Христос;

➤ своє значення мали символи чисел: 3 – Свята Трійця, 7 – кількість дарів Св. Духа, смертних гріхів, 12 – апостоли;

➤ притаманна біблієзація – використання цитат, образів, ситуацій Св. Письма (наприклад, зрадника ототожнювали з Юдою, порушника братньої любові – з Каїном).

Епоха Відродження (XV–XVII ст.) У цей час відбулася зміна погляду на історію:

- Формується історична критика, пов'язана зі зверненням гуманістів до літературних та історичних пам'яток античності (відбувався пошук, переписування, коментування античних текстів).

- Спостерігається підйомом у дослідженні біблійної текстології, пов'язаних із релігійними суперечками епохи гуситських воєн, Реформації та Контрреформації. Приклади: історіографічна діяльність гуманістів **Франческо Петрарки, Джованні Боккаччо, Леонардо Бруні**. У британській традиції вивченням, колекціонуванням та публікацією історичних джерел починаючи з XVI ст. займалися так звані *антиквари* (**Вільям Кемден, Джон Ліланд, Джон Стоу** та ін). Під час вивчення історичних джерел в XV–XVII ст. працями вчених, зокрема, «батька» допоміжних історичних дисциплін **Жана Мабільйона** сформувалися *палеографія, дипломатика, сфрагістика, хронологія* та інші дисципліни.

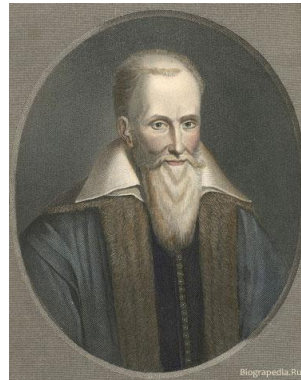
З кінця XVI ст. починає формуватися сучасна наукова історична хронологія. Її появу пов'язують із роботами французького філолога **Жозефа Скалігера** (праці: «Про виправлення хронології», «Скарбниця хронології»), якому вдалося розробити систему уніфікації літочислення, що дала змогу узгодити численні системи датування та календарі.

Жан Мабільйон

Вільям Кемден

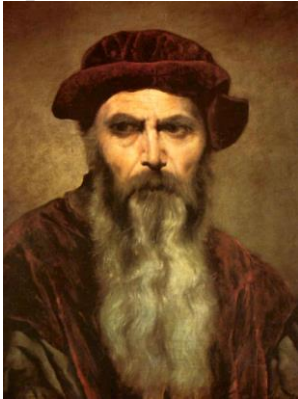
Жозеф Скалігер

В історичних працях початок історії починався з античних часів, тоді як раніше – від акту творіння Богом. Історичне буття уявлялося як безперервний цикл повторень, а не лінійний шлях.

Ренесансний період мав вплив на розвиток історичного наративу. Роботи представників Риторичної школи, заснованої флорентійським істориком **Леонардо Бруні**, у якій герої історичних творів втілюють ті чи інші вади й чесноти, а історія підноситься як свого роду театральне дійство. Приклади: Л. Бруні «Вихваляння Флоренції», «Історія Флоренції у 12 книгах», **Поджо Браччоліні** «Про мінливості долі». Для історії особливе

значення мала зміна уявлень людини про простір в епоху Великих географічних відкриттів: відкриття Христофора Колумба; географічний опис усіх відомих країн Себастьяна Мюнстера («Космографія»); теорія Миколи Коперника; кругосвітня подорож Фернана Магеллана, у результаті яких радикально змінився просторовий ландшафт історичного минулого.

Величезний вплив на історію та інші галузі знання зробив винахід **Йоганном Гутенбергом** набірного друкарства в Європі в середині XV ст., яке зробило історичне знання доступним для широкого кола читачів. Упродовж XVI ст. поступово поширюються історичні праці певних народів національними мовами, витісняючи латину (**Мартін Кромер** «Про походження та діяння поляків» (1555), **Вацлав Гаєк** «Чеська хроніка» (1541). Автори стали шукати батьківщини своїх народів, шукаючи її від біблійної генеалогії (сини, нащадки Ноя) та залучали праці античних географів та істориків. Наприклад, поширювалися легенди про участь слов'ян у Троянській війні, що О.Македонський та його батько Філіп були слов'янами.

Йоганн Гутенберг

Мартін Кромер

Вацлав Гаєк

Історична думка починає переосмислювати положення християнського провіденціалізму в міркуваннях про політичну етику та філософію історії.

Приклад: *макіавеллізм*, вчення **Нікколо Макіавеллі** про політику і владу, етична концепція якого будується на історичному матеріалі. Критерієм «добрих і «поганих» вчинків стає вже не смиренна побожність, а «доброчесність», доповнена похвалою вченості, діяльної енергії, честолюбству, бажанню набути славу. Ще однією новацією є відверте декларування авторської позиції – на відміну від нейтрального ставлення до описуваного в минулому.

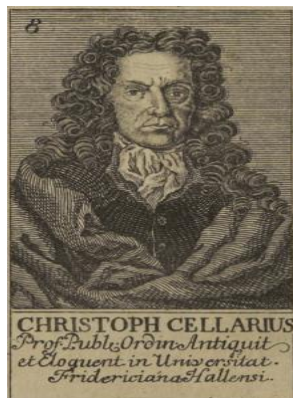
Нікколо Макіавеллі

Ставляться проблеми наукового синтезу. Так, **Жан Боден** ділив історію на: *людську*, під якою розумів історію держав та правових систем, *природничу* та *божественну*. Провідну роль відводив географічному чиннику в історії, що зумовлює долю народів; виступав за критичне дослідження джерел (хартій, угод, хронік).

Завдяки новим філософським установкам і розвитку хронології змінюється відчуття часу, розуміння себе в часі. Новий поділ всесвітньої історії на: *давнію* (до Костянтина Великого, початок IV ст.), *середню* (від Костянтина до падіння Константинополя в 1453 р.), *нову* з'являється в роботі **Христофора Келлера** професора німецького університету Галле, «Трьохчастинна універсальна історія» (1688), ввів термін «*середньовіччя*».

Жан Боден

Христофор Келлер

Френсіс Бекон

Відродження та Реформація визначили остаточне звільнення науки від релігії в XVII ст. і, як наслідок, подальшу секуляризацію історичного знання. В основі історіописання лежить **антропоцентризм** (зосередженість на людині), на відміну від **теоцентризму** (зосередженості на провидінні Божому). У другій половині XVI–XVII ст. з'являється багато трактатів із методології та теорії історії. Заняття історією стає модним і почесним серед європейської інтелектуальної еліти.

У галузі соціальних наук панівним напрямом у цей час стає **емпіризм**, тобто розуміння досвіду як головного джерела знань (англійський вчений **Френсіс Бекон** у праці «Новий органон, або Велике відновлення наук» (1620) розглядав історію в загальній системі науки та філософії, у пізнанні якої потрібно використовувати ті ж методи, що і в природничо-науковій сфері: спостереження за одиничним, за ними – висновки й міркування. Бекон ділив історичне знання на «недосконале», або *антикварне* (джерельна, бібліографічна, колекціонерська робота з історичними старожитностями; носила підготовчий характер щодо історії «досконалої») та «досконале» (власне історичний наратив під яким розумілася політична історія).

Історію продовжували ототожнювати з ораторським мистецтвом. Замість Цицеронівської концепції історії як «наставниці життя», що покликана виховувати через змалювання великих діянь, зараз метою історії є пізнання правди. 1520 року історія стала окремою університетською дисципліною, соратник М. Лютера **Філіп Меланхтон** запровадив її як навчальний предмет у Віттенберзькому університеті.

У XVII ст. триває процес секуляризації суспільної свідомості, панівним напрямком філософської думки стає **раціоналізм**, який передбачав, що розум є основою пізнання всіх аспектів навколишнього світу. Незважаючи на те, що в статус історії в інтелектуальних колах у другій половині XVII ст. – першій

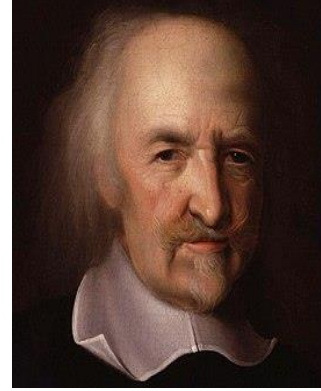
половині XVIII ст. значно постраждав, у працях раціоналістів **Гуго Гроція**, **Томаса Гоббса**, **Рене Декарта** з'являються терміни, як *соціальна фізика* й *соціальна механіка*, *природне право*, які свідчили про те, що раціоналісти вважали за можливе розглядати людське суспільство як природне явище і вивчати його так само.

Філіп Меланхтон

Гуго Гроцій

Томас Гоббс

Рене Декарт

У XVII ст. виходить 19 томів «Церковних анналів», у яких вперше застосовуються посилання на використану літературу. Р. Декарт у трактаті «Роздуми про метод» (1637) виклав програму здобуття раціонального знання за допомогою критичних пізнавальних операцій (це стосувалося філософії, оскільки історію вважав не наукою, а вигадкою). «**Скептичний метод**» використовували так звані «ерудити» (**Лоренцо Білга**, **Флавіо Бьондо**, **Жан Болянд**, **Бернар де Монфокон**, **Даніель Папенброк** та ін.), які передували академічній історії XIX ст. Ерудити видавали універсальні галузеві енциклопедії-словники (**Луї Морері** «Великий історичний словник» (1674), **П'єр Бейлем** «Історичний і критичний словник» (1696), де кожен статтю супроводжували коментарі. Сутність скептичного методу:

- жодне свідчення не повинне спонукати історика повірити в те, чого не могло статися в принципі;
- різні свідчення треба порівняти між собою й узгодити;
- свідчення текстових джерел належить додатково перевірити, зіставивши з паралельними в часі монетами, юридичними пам'ятками та ін.

Отже, написане належало підтвердити посиланням на джерело чи працю авторитетних попередників, вказавши розділ і сторінку, або увійшовши в дискусію.

3. Історичне знання епохи Нового часу (XVII–XVIII ст.). У цей час панує Просвітництво (кінець XVII ст. – XVIII ст.). У цей період подальший розвиток отримали ідеї **раціоналізму**, **утилітарності** та розвиток історичної науки. Відбулося різке розширення меж «досконалої» історії (яка відтепер включала в себе не тільки політичну, а й соціальну, економічну, культурну). Історія, не сперта на філософське осмислення, вважалася купою нісенітниць. Отже, **завдання історика – не копіювання в подіях чи звитягах героїв, а пошук закономірностей, що давало змогу прогнозувати майбутнє.**

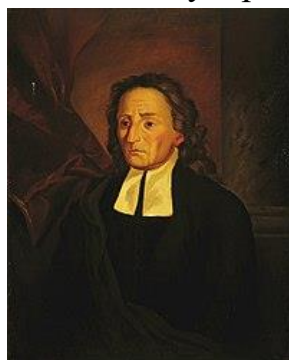
Вольтер ввів поняття «*філософія історії*». Методи пізнання природи й суспільства були тотожні. Ідеологами Просвітництва були: **Джамбаттиста Віко**, **Шарль Монтеск'є**, **Вольтер**, **Габріель Маблі**, **Анн-Робер де Тюрго**, **Ніколя де Кондорсе**, **Йоганн Гердер** та ін. Їх об'єднувало розроблення ідеї суспільного прогресу; висувалися циклічні теорії історичного процесу, видавалася «Енциклопедія», 35 томів, мета – популяризація знань.

Вольтер

Монтеск'є

Джамбаттиста Віко

Габріель Маблі

Одночасно в XVIII ст. продовжували розроблятися питання техніки історичного дослідження, критики джерел, спеціальні історичні дисципліни. Найбільшу популярність мала **Геттінгенська історична школа**, заснована **Августом Шльоцером**. Ввела в ужиток терміни, як «допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни», «загальна історія» та ін.

Антиквари (ставили за пріоритет видання та коментування джерел) робили кроки щодо інституалізації історичної науки. В 1716-1724 рр. було відкрито перші кафедри історії в університетах Глазго, Единбурга, Оксфорда, Кембриджа, у середині XVIII ст. – у Франції, Німеччині. Історію вважали частиною філософії, тому після захисту наукової роботи присуджували звання доктора філософії.

Йоганн Гердер Отже, до початку XIX ст. вже цілком: *визначився предмет історії* – минуле суспільства в усіх його аспектах у всесвітньому масштабі; *методологія історії* (сума методів і правил, за якими треба вивчати минуле): про будь-які події чи факти треба писати лише тоді, коли історик на власні очі бачив ті джерела, що їх він бере за доказ; критичний аналіз джерел; уникнення риторичних засобів переконання читача – фіктивних промов, літературних прикрас (починає формуватися «наукова мова» професійної історії).

Систематизація історичних знань і технік реалізувалася в довідниках, як-то «Основи енциклопедії історичних наук» **Карл Шенеман** (1788 р.) з Геттінгенського університету, там же викладалися допоміжні історичні дисципліни – палеографія, дипломатика, генеалогія, хронологія, геральдика.

Август Шльоцер

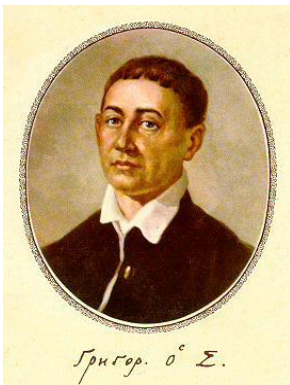
Формується методологія джерелознавства (уявлення про необхідність критики джерел, про необхідність історичного синтезу, аналітичних узагальнень, науковості історичного знання. У XVIII ст. створюються перші світські багатотомні національні та цивілізаційні «історії» (**Едуард Гіббон** «Історія занепаду і краху Римської імперії», **Вільям Робертсон** «Історія Шотландії», **Девід Юм** «Історія Англії», **Джордж Сейл**, **Арчибальд Бовер**, **Джордж Салманазар** 38 т. «Універсальна історія..» та ін.).

Виникає структура історичного твору: передмова, виклад матеріалу з посиланням на джерела та міркування попередників, що їх треба було явити публіці – у примітках, коментарях. Проте історичної науки в сучасному сенсі на початку XIX ст. ще не існувало.

Напрямок філософії **романтизм** сформувався в Англії та Німеччині в другій половині 80-х років XVIII ст., постав як реакція на обмеженість класицизму та раціоналістичності й регламентованості Просвітництва, набув поширення в першій половині XIX ст. Предтечею романтизму були:

- **пієтизм** – релігійно-містична течія («релігія серця») (**Емануель Сведенборг**, **Джон Веслі**, **Гр. Сковорода**);

- **масонство** – релігійно-етичний рух, представники якого виступали за інтуїтивне осягнення буття, ідеал – мандрівник-сліпець, який шукає істину, суспільство сприймали не як раціональну спільноту, що прямує до прогресу, через нагромадження знань, а як необтесаний камінь, який «майстри» повинні ще огранити.

Григорій Сковорода Джон Веслі Микола Новіков Михайло Щербатов

У Росії масонами були історики **Микола Новіков**, **Микола Карамзін**, **Михайло Щербатов**, в Україні – брати **Олексій** та **Кирило Розумовські**, **Іван Котляревський**, нащадки козацької старшини – **Гамалій**, **Капністів**, **Кочубеїв**, **Ханенків** та ін.

Представники романтизму: **Ф. Шеллінг**, **Г. Гейне**, **Й. Гете**, **Й. Гердер**, **Й. Шиллер**, **І. Кант**, **Й. Фіхте** та ін.

Історики романтичної історіографії: **Франсуа Гізо**, **Огюстен Тьєрі**, **Франсуа Мішле** (автор терміну «Ренесанс» (Відродження), написав «Історію революції» 7 т, «Історію Франції» 17 т). Прикметною рисою робіт французьких істориків-романтиків було поєднання ретельної роботи із джерелами й орієнтація на науковість із яскравою художністю тексту.

Відбулося зближення принципів ерудитського знання, літературної політичної історії та ідеї науковості.

Франсуа Гізо

Огюстен Тьєрі

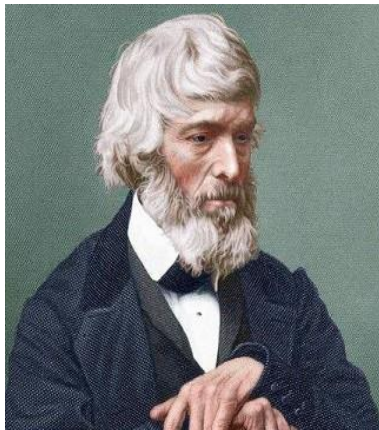
Франсуа Мішле

Алексис де Токвіль (імпульсом розвитку європейської цивілізації вважав прагнення до свободи). Історію трактували як історію народних мас, треба вивчати народи, а не володарів, державні інституції.

Томас Карлейль (історичний процес – це не сукупність абстракцій, а наслідок дії численних біографій реальних людей; зміни в цьому процесі зумовлені вольовими імпульсами героїв. Мета історика – змусити голоси великих людей надихати тих, хто живе сьогодні).

Алексис де Токвіль

Томас Карлейль

Микола Карамзін

У Російській імперії романтична історіографія була представлена працями **Миколи Карамзіна**, автора 12-томної «Історії держави Російської» (1816–1829), яка була написана гарною літературною мовою. Карамзін зробив російську історію надбанням широкої публіки. Він започаткував державницький напрям в історії, був апологетом монархічної держави, що гарантувала державі процвітання та національну могутність.

Микола Устрялов уточнив схему історії Росії: Русь (мала спільну мову, віру), унаслідок литовсько-польського завоювання білоруський та український сегмент відокремились, у XVII–XVIII ст. ці землі возз'єдналися з Росією. За цією схемою писали й інші історики XIX – початку XX ст.

Основні риси романтизму:

- релігійність не через засвоєння догматів, а через почуття та містичний досвід;

- культ почуттів, а не розуму, творчого екстазу, любові, художньо-емоційні методи пізнання, ірраціональний підхід до явищ (поява парків, що імітують живу природу);

- увага до особистості, її індивідуальних рис;
- захоплення всім індивідуально-неповторним, екзотичним, таємничим (звідси інтерес до Середньовіччя та його решток у руїнах та легендах);

- містичний культ природи, релігійність переживань;
- ідеалізація минулого як періоду гармонії та стабільності в суспільстві;
- ідея розвитку єдності світу, розуміння суспільства як органічної цілісності;

- історичний підхід до природи, культури та суспільного розвитку, посилене вивчення історичного минулого;

- захоплення фольклором, народними звичаями;
- улюбленим героєм романтиків був неординарний одинак, який діє в надзвичайних обставинах, змінює себе та життя навколо. Взірцем виступали не герої античності, а середньовіччя, які є представниками нації, висловлюють її прагнення;

- суб'єктом історії виступає колектив – **народ, нація, або, соціальна верства**, наприклад, козацтво, дворянство;

- **мова й культура** є головними чинниками, що визначають національну неповторність. Кожна культура є даром Божим і має унікальну вартість. Це призвело до сприйняття історії людства як процесу безперервного культурного взаємозбагачення.

- основним полем дослідження для істориків-романтиків стає національна історія.

Головною для романтиків була держава. **Йоганн Гердер** стверджував, що не може бути універсальних *«найкращих форм держави»*, кожен народ несе *«в собі свої норми права, свої уявлення про щастя»*, які відрізняють цей народ від інших як і його мова, що диктує особливості мислення. Форми держави залежать від самотності народу.

Формування романтичного світогляду в Європі збіглося в часі з формуванням європейських народів у нації. Відтак, для еліт бездержавних народів (чехів, словаків, сербів, фінів, румунів, шотландців, українців) постала потреба обґрунтувати право нації на незалежне існування через звернення до історичних коренів народу. Нація сприймалася швидше через фольклор. Наприклад, праці відомих митців та істориків ХІХ ст.: **Єжи Бандтке** «Історія польського народу», **Йоахим Лелевель** «Міркування про історію Польщі та її людності», **Павло Шафарик** «Слов'янські старожитності», **Франтішек Палацький** «Історія чеського народу в Чехії та Моравії», **Микола Костомаров** «Книга буття українського народу».

Романтичне схиляння перед старовиною набуло вираження в російській історіографії 30-х рр. ХІХ ст. у **слов'янофільстві**, як альтернативі «державницькій» ідеї історії Росії, з наголосом на увазі до народного життя

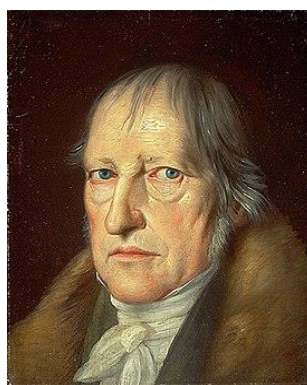
(Микола Полевий «Історія руського народу» в 6 т.). Розробляли особливий шлях розвитку Росії, відмінний від західноєвропейського.

Йоахим Лелевель Єжи Бандтке Павло Шафарик Франтішек Палацький

Головним предметом вивчення істориків-слов'янофілів була община (Іван Беляєв «Селяни на Русі»). В Україні – твори **Михайла Максимовича**, **Миколи Костомарова** (1-й професійний історик) «Дві руські народності», **Володимира Антоновича** (стверджував про особливий народний характер українців, їм притаманна «громадська рівноправність», втілена у вічі, козацькій раді, для росіян ідеал – авторитет сили, для поляків – схиляння перед аристократизмом). Остаточо утверджуються стереотипи народів: французи «легковажні», греки «віроломні», німці «вперті п'яниці», англійці «пихаті», українці «сумирні, співочі».

Український романтизм захищає такі природні права людини як: право на життя, на самовизначення, на гідність, на честь, повагу до себе, на мову батьків, знання, освіту, віру, працю, приватну власність, політичний вибір.

Микола Костомаров Володимир Антонович Георг Гегель Йоган Фіхте

Георг Гегель поділяв народи на «**історичні**», які мають державу та «**неісторичні**», бездержавні народи. Історія – це діалектичний, мінливий процес, перехід від однієї стадії до іншої (Ст. Греція породжує свою протилежність – Ст. Рим, а та породжує синтез – германо-християнський (європейський) світ). **Йоган Фіхте** став теоретиком **політичного націоналізму** – запорукою життєздатності народу є наявність власної держави, у якій реалізуються свободи, безпека, самореалізація людини. Висунув доктрину **пангерманізму**

У філософії романтизму знайшли своє продовження **ідеї природного права**, адже вона виступала з обґрунтуванням права народів на вільний

самобутній розвиток, культурних національних традицій, права на людську гідність, національне самовизначення.

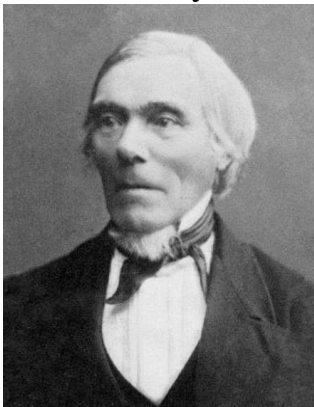
Романтизм призвів до появи нових літературних жанрів – балади, ліричні пісні, історичні романи, драми – твори **Вальтера Скотта, Александра Дюма, Віктора Гюго, Джорджа Байрона, Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша**. Романтична белетристика мала служити контрастом до сірої буденності. Праці істориків читають, обговорюють у пресі. Виникають нові форми дозвілля – туризм, альпінізм, пікнік, покликані відновити єдність людини і природи. Започатковані в XVIII ст. кунсткамери (колекції рукописів, дивовижних речей), перетворювалися в музеї – публічні заклади з вільним доступом до експонатів.

Створюються державні архіви, у театральних виставах використовують відповідні костюми та реквізит, регулярно проходять археологічні експедиції, з'являються наукові товариства, що видавали «Записки» з розвідками (Імператорське товариство історії та російських старожитностей, Товариство історії Франції, у Німеччині діяло 60 регіональних товариств). Видаються збірки джерел – «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной Руси», «Архив Юго-Западной Руси».

Дж. Макферсон

Видаються збірки джерел – «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной Руси», «Архив Юго-Западной Руси». «Полное собрание русских летописей».

Водночас набуває розвитку містифікація та підробка джерел, документів (щоб, наприклад, довести майнове право, шляхетське походження, фольклор придумати та ін.). Приклади: **Джеймс Макферсон** опублікував в 1761-1763 рр. нібито знайдені ним у Шотландії епічні поеми кельтського барда III ст. **Осіана**, **Еліас Леннрут** у 1835 р. видав «Калевалу», «Історія Русів або Малої Росії» невідомого авторства, «Слово о полку Ігоревім» та ін.)

Еліас Леннрут

4. Історичні дослідження в XIX – на початку XX ст. На початку XIX ст. з'явилися два важливих інтелектуальних явищ – історизму та позитивізму. *Принцип історизму* – усе в людському суспільстві підпорядковується певному поступального руху. У творах філософів XIX ст. **Гегеля, Шеллінга, Фіхте, Маркса** та ін. всі явища минулого отримували історичний аспект, а рух історії розумілося як органічний (природний) процес. Відтак, усі явища минулого були унікальні й мали свою долю.

Представники **Історичної школи права (Фрідріх Савіньї, Карл Ейхгорн)** вважали, що для правильного розуміння державно-правових явищ визначальне значення має вивчення їхнього історичного розвитку. У центрі

уваги школи були проблеми історії, традицій, саме поняття народу. Під впливом школи у юристів з'явився інтерес до вивчення старого права.

Фрідріх Савіньї

Карл Ейхгорн

Огюст Конт

Позитивізм – доводить, що природний і соціальний світ можна пізнати за допомогою позитивного знання, що ґрунтується на емпіричних даних (фактах) і наукових дослідженнях. Засновник позитивізму **Огюст Конт** у першому томі курсу «Позитивної філософії» вказав, що вона займається винятково реальними предметами та явищами, обмірковує тільки корисні для поліпшення життя теми, прагне лише до точного знання, зіпертого на факти й позбавлене абстрактних спекуляцій. Завдання науки – реєстрація фактів, пошук зв'язків між ними, тобто встановлення законів, що керують розрізненими фактами, передбачати подальші факти.

Цінність знань полягає не стільки в них самих, скільки в їх корисності для вирішення актуальних проблем людини й людства. На цій основі формуються відповіді на чотири питання:

1. Якщо ми не маємо емпірично достовірної інформації про історичний процес (ми не знаємо точно, як виникли людина й людство, до якого фіналу прийде історія), то всі наші міркування про те, що або хто «робить» історію, є лише умоглядними, довільними припущеннями, достовірність яких довести неможливо.

2. Історичний розвиток є відносним, бо в історичній реальності ми можемо спостерігати як прогресивні зміни, явища кругообігу та повторюваності, так і регресивні зміни.

3. Людина не в змозі визначити зміст і призначення історії загалом. Тому для кожної епохи, для кожного покоління історія має свій унікальний, а не загальний сенс. Сенс історії необхідно пов'язувати з людиною, яка вирішує у відповідності зі своїм розумом і конкретними обставинами завдання, поставлені перед нею поточним життям.

4. Єдність історії можна виявити не стільки в хронологічному, скільки в горизонтальному аспекті.

Історія єдина лише в рамках певних епох, там вона має свій сенс. І, навпаки, різні історичні епохи диференційовані, тому що не стільки повторюють, скільки заперечують елементи попереднього розвитку. Тому історія, що складається з епох і періодів, які заперечують один одного, не є цілісною та єдиною.

Конт розділив науки на **теоретичні**, які, у свою чергу, ділилися на:

- **абстрактні** (зайняті виведенням законів, як фізика, хімія, соціологія – наука про людину)

- **конкретні** (зайняті «речами», як зоологія, ботаніка, історія, якій відводив допоміжну роль у науковому пізнанні, історики нагромаджують факти без пошуку закономірностей) та **практичні**.

Соціологію О. Конт розділяє на:

- «**соціальну статистику**», яка вивчає умови існування й закони функціонування соціальних систем відповідно до рівня, досягнутого цивілізацією;

- «**соціальну динаміку**», яка пізнає прогрес суспільства відповідно до «законів трьох стадій»:

- **теологічної** – відповідає давньому часу й ранньому середньовіччю (до 1300 р.), тут панують жерці й військові;

- **метафізичної** – період до 1800 р. – панують законники та адвокати;

- **позитивістської** – починається з 1800 р., коли торжествує індустріальний лад (керівництво суспільством має перейти до промисловців і вчених).

Рушійну силу прогресу Конт бачив у розумовому й духовному розвитку суспільства. Другорядними факторами виступають матеріальне життя, клімат, раса та ін.

Після появи праці **Чарльза Дарвіна** «Походження видів» (1859) поняття еволюції з природничих наук було перенесено на суспільство. Позитивісти займалися пошуком законів суспільної динаміки, за допомогою яких можна пояснювати минуле, сьогодення, навіть майбутнє.

Представники: англійські вчені **Джон Мілль**, **Герберт Спенсер** (обґрунтував думку, що всесвіт і людина розвивається на засадах природного відбору від хаотичного стану до впорядкованості. У суспільному розвитку прогрес реалізується через «малі революції» (поштовхи до змін), генератором яких виступають «герої» – енергійні особистості), **Генрі Бокль**, французькі історики **Іполит Тен** (висунув гасло «коли зібрано факти – шукаймо причини»), **Фюстель де Кулянж** (твердив, що *найліпший той історик, хто тримається найближче до текстів*).

Відтак, **позитивізм сприяв перетворенню історії в справжню науку**. Керуючись позитивістською методологією, історики стали збирати й детально перевіряти інформацію, строго описувати факти в жорсткій хронологічній послідовності. Відмова від оціночних суджень призвела до того, що історія почала сприйматися як опис зовнішніх подій, а не думки, з яких ці події поставали.

На тлі історизму та позитивізму з'явилися нові підходи до історії:

- **історико-філологічний метод** – звернення до нього все більше розводило історію та літературу, історію та соціологію. У Німеччині **Фрідріх Вольф** сформулював програму філології як науки про античну давнину.

- **критичний метод** в історії заснував **Бартольд Нібур**, який вивчав історію Стародавнього Риму на підставі критичного зіставлення комплексу джерел, застосовуючи етнографічні дані й метод аналогії.

Теодор Моммзен видав джерела з римської історії.

Професор Берлінського університету **Леопольд фон Ранке** завданням історика вважав відтворити минуле так, як це відбувалося насправді, розкрити сутність подій. Критичний аналіз джерел, реконструкція подій дозволяли Ранке та його послідовникам історію пізнавати не через співвіднесення конкретних фактів з абстрактними історіософськими схемами, а через емпіричні дослідження. Відтак, історії надавався статус наукового знання. Уперше запровадив семінарську форму навчання, коли студенти вивчають джерела та готують реферати про них.

Бартольд Нібур Фрідріх Вольф Леопольд фон Ранке Карл Буркхардт

Карл Якоб Буркхардт уперше використав **історичний метод** для реконструкції духовної та матеріальної культури, на підставі якої запропонував загальну схему історії європейської культури, від якої відштовхувалася вся подальша історіографія. На його думку, поштовхом до історичних змін є кризи, під час яких падають старі, і постають нові цінності й особливу роль у цих зламах відіграють великі особистості.

Йоганн Дройзен читав курс «Основи історичної науки» в Кільському університеті, який складається з розділів, як:

- методика (ділилася на *евристику* (відбір, розвідка історичних джерел), *критику* (критичний аналіз джерела) й *інтерпретацію* (групування історичних фактів, історична реконструкція),
- систематика (розглядала сутність історичного дослідження (історичний синтез))

Йоганн Дройзен - виклад історії. Він заклав основи методології історії.

Історичне пізнання відбувається через акт «розуміння» і «пояснення», бо самі по собі події минулого без оповідача, котрий змусить їх заговорити, німі. У такий спосіб історик стає центральною постаттю пізнання. Завдання історичної праці не тільки наукові, але й моральні.

Отже, історіографія XIX ст. була орієнтована не тільки на істориків-професіоналів, але була звернена до мас, певною мірою конкурувала з романом, тому намагалася поєднувати в собі наукові та художні достоїнства.

Провідні історики ХІХ ст., що належали до різних наукових шкіл (Л. Ранке і Я. Буркхардт у Німеччині; С.М. Соловйов, В.О. Ключевський – у Росії; Ф. Мішле, А. де Токвіль – у Франції, Т. Карлайл, Т. Маколей – в Англії та ін.), блискуче володіли художнім стилем. Тим часом соціологи, як **Еміль Дюркгейм**, вчені **Герберт Спенсер**, **Вільгельм Вундт** відмовляли історії в праві називатися наукою, оскільки вона має справу з одиничним, з тим, що не можна ні перевірити експериментальним шляхом, ні обчислити.

У 80-90-ті рр. у Франції виникає **Методична школа**, яка скористалася й уявленнями позитивістів про закономірності розвитку суспільства, увагою до наукових фактів, і побудовами **Генріха Ріккєрта**, представника *неокантіанства* (в основі історичного методу пізнання лежала теорія цінностей, а не історичні закони). Засновники **Шарль Сеньобос** і **Шарль-Віктор Ланглуа**, визначали французьку історичну науку до 1929 р. (смерть Ланглуа), опісля стала панувати школа «Анналів».

Шарль-Віктор Ланглуа

Шарль Сеньобос

Підготували **науковий метод історичної науки**:

- розробили техніку дослідження: покажчики, картотеки, знання іноземних мов;
- необхідність опори на суміжні дисципліни;
- робота з документами, їх класифікація та критика передують описанню фактів;
- застосовували **метод герменевтики** до джерела, тобто з'ясовували, що саме хотів сказати автор джерела, використовуючи лінгвістичні, символічні інтерпретації (тлумачення джерела).
- угруповання фактів проводиться залежно від мети дослідження й на підставі аналізу документів;
- описові формули запозичуються з інших гуманітарних наук: соціології, психології;
- коли критика історичних джерел буде проведена належним чином (внутрішня – встановлення походження, справжності документа; для цього застосовують критичний запитальник), то її подальше застосування повинно припинитися;
- вказували на необхідність створити базу для професійної роботи істориків;
- виправдовували існування спеціальних історій (історії релігії, мистецтва та ін.);

• для історика важливі не стільки філософські роздуми, скільки з'ясування ролі конкретних індивідуумів як рушійної сили історії.

Історичний матеріалізм – теорія, згідно з якою сутність, хід і характер історичного процесу залежать від матеріальних чинників, під якими розуміють *базис* (продуктивні сили, засоби виробництва) та *виробничі відносини*. Є ще *надбудова* (соціальні відносини, культура, релігія, духовне життя, наука, свідомість людей). Буття визначає свідомість.

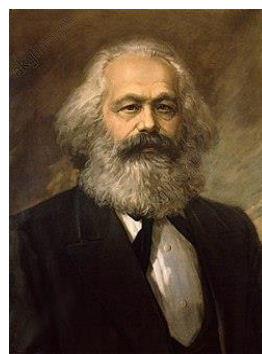
Представники: **Карл Маркс**, **Фрідріх Енгельс**, праці «Капітал», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Маніфест комуністичної партії», **Георгій Плеханов** «Про матеріалістичне розуміння історії», **Володимир Ленін** «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», «Розвиток капіталізму в Росії».

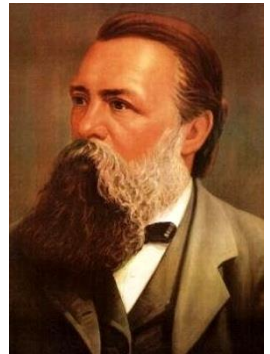
Георгій Плеханов

Володимир Ленін

Карл Маркс

Фрідріх Енгельс

Певна стадія розвитку продуктивних сил і виробничих відносин називається *соціально-економічною формацією*. Їх п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична (з її першим ступенем – соціалізмом). Як тільки рівень продуктивних сил починає забезпечувати виробництво надлишкового продукту, розподілом яких відає соціальна верхівка, виникає майнове, а потім соціальне розшарування. Утворюються класи: панівні – рабовласники, феодала, капіталісти й експлуатовані – раби, залежні селяни, пролетаріат. При комунізмі класів немає, усе спільне, відбувається справедливий розподіл виробленого продукту за принципом: «від кожного за здібностями, кожному – за потребами» (при соціалізмі «від кожного за здібностями, кожному за працею»). Між класами відбувається боротьба. Якщо криза не вирішується шляхом реформ – відбувається революція, насильницьке повалення старого ладу і його заміна іншим. Революція є «локомотивом» історії.

Сенс історії виражається у свідомому русі людства до втілення комуністичного ідеалу, який заперечує несвободу та відчуження людини. Ця мета досягається через пізнання та використання об'єктивних законів історії, тобто історичної необхідності. Історія – єдиний і цілісний процес, тому що всі народи так чи інакше проходять однакові етапи у своїй еволюції (суспільно-економічні формації), а також перебувають під впливом універсальних природно-історичних законів, усіх їх чекає єдине комуністичне майбутнє.

Історичний розвиток має спіралевидний прогресивний характер. Кожна суспільно-економічна формація, повторюючи деякі риси минулих суспільних відносин, водночас виводить суспільство на більш високий рівень свободи за векторами відносин «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – людина».

Марксисти розробляли питання про роль особистості в історії, які є проєкцією волі певних класів, у них виявляються об'єктивні закони історії. Якби не було Петра I, Наполеона, об'єктивні закони історії викликали б появу подібних історичних особистостей. На методологічній основі історичного матеріалізму будувалася вся історіографія СРСР і його союзників у ленінсько-сталінській інтерпретації. Головною рушійною силою історії оголошується боротьба класів, що визначає всі сфери життя – політику, економіку, культуру, ідеологію. Усі явища та події треба розглядати з партійної точки зору, згідно «Короткого курсу ВКПб» (1938).

Незгодних з курсом партії репресували, праці цензурували, критерієм науковості вважалося вміння історика віднаходити «класову сутність» явищ. Звідси улюбленими темами істориків-марксистів стали економіка, політика держави щодо класів, народні повстання, міжнародні відносини.

Карл Ясперс так оцінив це вчення: *«Науковий марксизм дав надзвичайно продуктивний метод пізнання, проте в царині філософії та соціології – це світогляд, керований фантазіями»*

Географічний детермінізм в історії, представники: **Карл фон Ріттер**, **Фрідріх Ратцель**, які вважали, що історична наука має опікуватися просторовими (географічними) характеристиками.

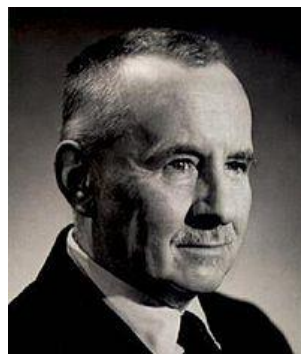
Передусім географічне розташування визначає і специфіку кожної держави, а її успішність зумовлено здатністю пристосуватися до довкілля, тоді як затісний «життєвий простір» перешкоджає динамічному розвитку певного народу. Так, **Сергій Соловйов**, **Василь Ключевський** вважали «фатумом» російської історії аморфні величезні простори, на яких точилася споконвічна боротьба «лісу» зі «степом».

Карл Ріттер

Фрідріх Ратцель

Георгій Вернадський

Лев Гумільов

Ідея геокультурної концепції (євразійство) Георгій Вернадський, Лев Гумільов намагалися пояснити могутність та особливий шлях розвитку Росії-Євразії перемішуванням на одній і тій самій території азійського та слов'янського (європейського) елементів. У працях **Степана Рудницького**, **В'ячеслава Липинського**, **Івана Лисяк-Рудницького**, **Ярослава**

Дашкевича («Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) розташування України між Заходом і Сходом стає визначальним у її розвитку.

Американець **Фредерик Тернер** висунув *концепцію «Великого кордону»* про зумовленість індивідуалістичної специфіки американського суспільства відкритими просторами Дикого Заходу. У другій половині ХХ ст. виник напрям – вивчення погранич – зон, де в прикордонному взаємообміні стикаються та взаємно пристосовуються різні культури.

Фредерик Тернер

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в історичні науки відбуваються такі новації:

- Друкується велика кількість історичних праць через спеціалізовані видавництва та часописи (наприклад, в Україні – «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (1879), «Киевская старина» (1882), «Записки Наукового Товариства імені Шевченка» (1892).

- З'являються великі «національні історії», зосереджені передусім на політичній історії: М. Грушевський «Історія України-Руси» 10 т, С. Соловйов 29 т російської історії, А. Губер 4 т історії Австрії, Г. Трайчке 5 т історії Німеччини, Е. Лявіс 10 т історії Франції.

- Починають скликатися конгреси істориків окремих країн: в 1879 р. у Неаполі італійських, в 1880 р. в Кракові польських, 1893 р. у Мюнхені німецьких та ін.

- Уперше історія починає дробитися на спеціалізовані напрями: економічні, соціальні студії, історія інституцій, культури, військова історія та ін.

- Наслідком «дроблення» історії стало формування дисциплінарних структур історичної науки, чинних до сьогодні.

- Формується образ «академічного» історика (працює в науковій установі, підпорядковується певним правилам, відбувається регулярний обмін інформацією, окреслюються на міжнародному рівні проблеми, що їх вважають за пріоритетні, уніфікуються процедури академічних атестацій).

- Уперше про себе заявляють наукові школи, які несуть на собі відбиток «національної» специфіки.

- Набуває популярності новий жанр – *пародійна «історія навиворіт»*, яка висміювала трафаретні штампи в працях істориків. Наприклад, у Росії в 1911 р. вийшла «Всеобщая история, обробрена «Сатириконом».

5. Історична думка в ХХ – на початку ХХІ ст. Нові проблеми та підходи до вивчення історії. В останній третині ХХ ст. історія була вражена *постмодерністськими* ідеями та *лінгвістичним поворотом*, що справили на істориків істотне враження. Настала затяжна криза, яка поставила під сумнів

саму віру в незмінність і доступність минулого, скомпрометувала можливості історичного дослідження.

Причини кризи історичної науки полягають у наступному.

У ХХ ст. тоталітарні режими та їх крах продемонстрували, що професійна корпорація істориків – лише ідеологічна обслуга політиків. Історія розглядалася як інструмент маніпуляції свідомістю й поведінкою мас. Міністерство правди **Джорджа Орвелла** стало символом споживацького ставлення влади до істориків: «Є партійне гасло щодо управління минулим. *Хто керує минулим, той керує майбутнім: хто керує сьогоденням, той керує минулим.* Те, що партія вважає правдою, і є правда. Неможливо бачити дійсність інакше, як дивлячись на неї очима партії».

Вислів **Отто фон Бісмарка**: *«Головне – захопити чуже місто, а там уже історики доведуть, чому це споконвічно наші землі».*

Слова **Поля Валері**: *«Історія є найнебезпечнішим продуктом...Вона п'янить народи, творить для них хибні спогади, перебільшує їхні прагнення, роз'яtringує давні рани...Історія виправдовує все, чого лиш захочеться».*

Нацистська та більшовицька пропаганди відрізнялися тоталітарними масштабами переписування історії. Подібна практика мала руйнівний вплив на наукові стандарти майстерності істориків. Якщо історія – це брехня, то виходить, що історик чим професійніше, тим вправнішим бреше й користується піар-технологіями. І сенс історії полягає не в здатності пізнати минуле, а в умінні про нього розповісти, піднести в потрібному ключі. У такому випадку історія – мистецтво риторики, піару. Її потрібно оцінювати з позицій літераторів, журналістів, пропагандистів.

Авангардисти стверджували, що творча діяльність несумісна з досягненнями минулого й не розвивається на їх основі; незнання історії вивільняє уяву. Італійські фашисти й німецькі нацисти адаптували модерністський лексикон до політичного життя. Їхньою реакцією на катастрофу Першої світової війни і тривожну нестабільність світової економіки стало визнання повного розриву з минулим найвищою чеснотою. Вони таврували «прогниле» старе суспільство й закликали до свідомої побудови «нового порядку» і витворення «нової людини».

Постмодерністи визнавали, що між подією й розповіддю історика про цю подію велика дистанція, під час подолання якої відбувається спотворення минулого. Історичний факт відбивається в письмовому джерелі – наративі, де він уже спотворений через різного ступеня обізнаності автора тексту, його суб'єктивності та тенденційності, через його навмисну брехню або помилки. Чим далі сама подія від його відображення в наративі (наприклад, більшість середньовічних хронік віддалені від описуваних у них подій на кілька десятків, а то й сотень років), тим вища ступінь похибки даного відображення.

Спотворення нарастають, коли до використання наративу приступає історик-інтерпретатор. Він виступає як би співавтором тексту, оскільки прочитає його, зважаючи на свою професійну підготовку, світогляд, дослідницькі завдання. Немає впевненості в можливості адекватного

тлумачення сучасним істориком тексту, написаного багато століть назад. Тому постмодерністи стверджують, що минулого як би не існує, а є представлене в дискурсі інформаційне поле, яке і вважається історією.

Гайден Вайт, американський теоретик постмодернізму, зазначає, що історія є лише *«операція створення вербального вимислу»*.

Англійський вчений **Роберт Колінгвуд** у праці «Ідея історії» визначає дослідницьку процедуру пізнання історії як «повторне програмування» минулого в уяві історика. У такий спосіб історіографічний текст перетворюється на «історію думки», інтерпретацію події істориком.

Постмодерністи поставили запитання: у чому полягає історичний факт? Г. Вайт називає:

- *подією* – те, що сталося на якомусь просторі за якийсь певний проміжок часу,

- *фактом* – знання про цю подію, оформлене у вигляді твердження. На частку історії залишається тільки тлумачення, пошук подій.

А воно завжди несе в собі значний елемент довільності, оскільки залежить від впливу епохи, у яку живе інтерпретатор, його освіти, національності, політичних поглядів та ін. Існує «перевиробництво історіографії», а відтак, вивчення будь-якого історичного феномену, по суті, перетворюється на дискусію щодо його інтерпретації, тобто втрачається зв'язок з минулим.

Під впливом постмодернізму, історія все більше зближується з літературою, має елітарний характер. Застосуванням літературних форм викладу матеріалу, набагато більш цікавих читачеві, ніж сухий стиль фундаментальної історичної монографії, і пояснюється зростання популярності постмодернізму.

Гайден Вайт

Роберт Колінгвуд

Вайт Г. виявляє три стратегії, що застосовуються авторами для отримання «ефекту пояснення»:

- за допомогою формального доказу (через формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм);
- побудови сюжету (роман, комедія, трагедія й сатира);
- ідеологічного підтексту (анархізм, консерватизм, радикалізм і лібералізм).

Комбінація цих типів є історіографічний стиль цього історика. Свій вибір він робить з огляду на моральні або естетичні міркування.

Антипостмодерністські ідеї ґрунтуються на таких принципах:

- вони несуть релігійні риси, що виражається в таких твердженнях: «До чого ми котимося, якщо визнаємо правоту постмодерністів?»

- схильні до матеріалістичного розуміння історії. Так, **Лоуренс Стоун**, **Джордж Іггерс**, **П'єр Бурдьє** вбачають у «конструюванні соціального буття за допомогою культурної практики» можна наблизити дослідника до адекватного прочитання джерела і правильної реконструкції історичних фактів.

- **Гертруда Хіммельфарб**, **Рассел Якобі** зазначали, що постмодернізм підміняє вивчення реальної історії дослідженням суб'єктивного дискурсу, який вивчати треба, але тільки як вторинний історичний продукт.

Лоуренс Стоун

Джордж Іггерс

П'єр Бурдьє

Рассел Якобі

Велику роль зіграв **лінгвістичний поворот** – звернення в історичній науці, зокрема, в джерелознавстві, до філологічних методик критики тексту джерела. Будь-який текст від історичного джерела до наукової монографії став сприйматися не як носій об'єктивного наукового знання, а як лінгвістичний конструкт. Він побудований не на основі відображення об'єктивної реальності, а є продуктом подвійного конструювання – спершу під пером автора джерела, а далі під пером історика, котрий буде власну оповідь на цьому джерелі. Історичний факт доходить із минулого у вигляді певного вербального вираження. Засновники: **Гейден Вайт** **Джон Покок**, **Квентін Скіннер**.

Джон Покок

Квентін Скіннер

З поміж головних дискусій історіографії ХХ ст. можна виділити:

- проблему можливості/неможливості історичного синтезу, тобто цілісного представлення минулого (економіки, соціального життя, культури, побуту);

- проблему співвідношення одиничного та колективного, що лежить в основі будь-яких змін у суспільстві, що є ключем для пояснення великих соціальних зрушень;

- проблему можливості/неможливості проникнути у свідомість індивіда минулого, адекватно пояснити його дії.

Обговорення цих проблем відбувалося в рамках певних напрямів історії.

Основні напрямки в сучасній історичній науці

1. Політична історія виникла в часи античності, у XVIII ст. вона стає національною та державною. У її центрі уваги перебували форми політичного устрою, організації державної влади, форми державної політики, виконавчі, законодавчі, судові та адміністративно-територіальні органи управління, політичні рухи й партії. З поширенням марксизму політична історія зосередилася на вивченні класової боротьби.

Під впливом школи «Анналів» популярність політичної історії слабшають. У 1930-1940-і рр. політична історія запозичує проблематику й методи соціології, антропології, психології, що призводить до оформлення так званої Нової політичної історії, яка виходить із того, що феномен влади та владних відносин може бути досліджений на матеріалі будь-яких типів громадських утворень.

2. Політична антропологія – це самостійний напрям у соціальній антропології, яке займається вивченням політичного процесу, а також владних інститутів у традиційних суспільствах. Основоположник – британський антрополог **Едвард Еванс-Прітчард**, який досліджував релігію, шлюб, політичні системи, сприйняття простору й часу африканських племен. Німецький історик **Персі Шрам** досліджував символи монаршої влади.

Едвард Еванс-Прітчард

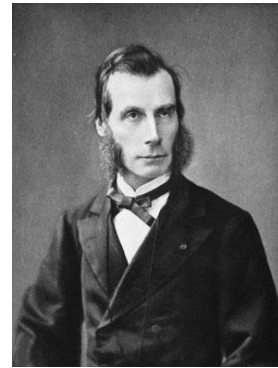
Персі Шрам

3. Соціальна історія зароджується як самостійна форма історичних досліджень ще в XIX ст., у центрі уваги якої перебувають соціальні групи, їхні взаємини, суспільні рухи та соціальні конфлікти. Її засновниками були французькі історики: **Жуль Мішле** і **Фюстель де Куланж**. Дослідники застосовували такий соціологічний інструментарій у переосмисленні історичного матеріалу: опис фактів у соціологічних поняттях і концепціях та власне соціологічне дослідження історичного об'єкта. Найбільшого успіху соціальна історія досягла при побудові аналітичної моделі урбаністичних процесів, аналізу міського життя, при дослідженні соціальних еліт,

аристократії епохи Середньовіччя та раннього Нового часу, професійних об'єднань XVI–XVIII ст.

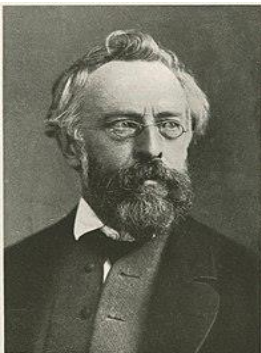

Жуль Мішле

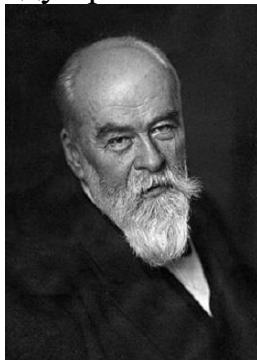

Фюстель де Куланж

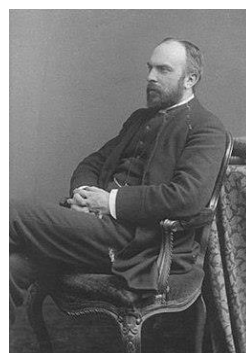
4. Економічна історія – наукова дисципліна, що розглядає особливості економічного розвитку країн і народів в історичній ретроспективі. Вона вивчає історію різних економічних процесів (індустріалізації, урбанізації, монополізації, системи господарювання, фінансів, товарно-грошові відносини, причини багатства та бідності народів та ін.) й історію економічних інститутів (фіскальна служба, відносини власності). Представники: у Німеччині – **Бруно Гільдебранд**, **Густав фон Шмоллер**, в Англії – **Томас Тук** і **Вільям Каннінгем**, у Франції – **П'єр Левассер**, **Ернест Лабрусс**, у Росії – **Микола Кондратьєв**, який створив теорію економічних циклів зростання і спаду протяжністю приблизно в 40–60 років.

Б. Гільдебранд

Г. Шмоллер

В. Каннінгем

М.Д. Кондратьєв

В економічній історії присутні макропідходи (вивчаються глобальні тенденції економічного розвитку – у масштабах епох, цивілізацій, континентів, країн і народів) і мікропідходи (об'єктом вивчення стають певні економічні явища й тенденції (історія грошей, банківської справи, комунікацій). Зараз вивчається якість життя: забезпечення їжею, одягом, житлом, роботою, можливість мати сім'ю, соціальна мобільність, рівень освіти, охорони здоров'я, ступінь соціальної захищеності та ін. За рівнем потреб судять про рівень розвитку суспільства. Для економічної історії характерна міждисциплінарність досліджень. Вона неможлива без статистики, математичних методів, без соціальної історії, без використання даних технічних, природничих наук, медицини та ін. Значення економічної історії в тому, що вона вивчає матеріальне середовище проживання людини, допомагає виявити традиції економічного укладу народів і країн і тим самим

пояснити причини вибору історичного шляху, допомагає економістам і соціологам виробити рекомендації щодо визначення найбільш оптимального та реалістичного шляху розвитку суспільства.

5. Школа «Анналів», або Нова історична школа. Засновники: **Люсьєн Февр** – вивчав релігію, стиль життя, соціальну психологію; основний його жанр – інтелектуальна біографія, за якою він хоче розпізнати стиль мислення героя, а за ним – стиль епохи («Бої за історію») і **Марк Блок** – переважно соціально-економічний історик («Феодальне суспільство», «Апологія історії, або Ремесло історика»). Вони були співредакторами журналу «Анналі».

ЛЮСЬЄН ФЕВР
(1878–1960)

Новаторські принципи школи «Анналів»:

■ Виступали проти позитивістської організації історичної науки. Відмовилися від подієвої історії та схиляння перед фактами. Вказували, що реальне життя людей підмінялося текстами пам'яток, мовляв, завдання історика – максимально точно передати зміст джерела, а він скаже все сам за себе.

Люсьєн Февр

■ Історик має з'ясувати мислення діячів минулих епох, з'ясувати їх мотивацію, ментальність, мати певну інтуїцію. Тоді історія «заговорить», виникне діалог історика і джерела. В основі розуміння лежить вивчення культури і традиції, способу життя та релігійності.

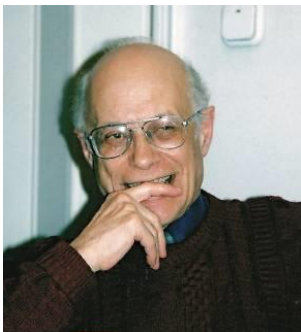
■ Виступали проти проєктування на минуле способів мислення історика – людини ХХ ст. Історик має подивитися на минуле очима тогочасної людини.

■ Вивчення повсякденності – основа для реконструкції **ментальності**, яка включає сприйняття часу, простору, природи, соціуму й задає рамки поведінки індивіда.

Марк Блок

■ Російський медієвіст **Юрій Безсмертний** зазначав, що досліджується не тільки індивідуальна свідомість, а й масова, притаманна «німій більшості суспільства».

■ Методологічна проблема: які питання треба задавати джерелу, щоби відновити ментальність? Питання формулювати треба, втручаючись у сферу інших наук про релігію, мову, психологію, працюючи в рамках міждисциплінарної дослідницької парадигми.

■ Звідси зверталася увага до джерел, раніше другорядних для істориків: пам'яток фольклору, археологічних артефактів, карт, даних топоніміки та ін. Ставилася проблема термінології джерел – правильного перекладу і тлумачення слів і понять середньовічної латині, за якими в різний час стояли різні смисли.

Юрій Безсмертний

■ Ключовим стала постановка питань до джерела – *не що, а чому, з якою метою діяли люди.*

■ *Історія – не є наукою про предмети чи явища, а є наукою про людину* й будь-який історик має займатися інтегральною (тотальною) історією – відтворення цілісної картини минулого, вивчати людей конкретної епохи в різних ракурсах, всебічно. Усі події історії – плід життя і свідомості людей. Так, Блок аналіз феодального суспільства здійснював як би зсередини: людина – група, людина – сім'я, людина в стосунках із сеньйором, у ставленні до природи, часу і простору, історії, релігії, права, багатства та ін.

■ Відмовлялися від поділу життя людей на політичне, дипломатичне, військове, економічне, релігійне або ще яку-небудь історію.

■ В історичних дослідженнях поєднувалися макро- і мікроісторичні підходи.

■ Історик не повинен хапатися за документи і прив'язувати їх до теорії. Він має *поставити проблему*, яку необхідно вирішити й досліджуватися всебічно, з допомогою різних методів і наук. Для цього М. Блок розробив «запитальник» до джерел (*«тексти говорять лише тоді, коли вмієш їх питати»*).

Надалі школа розкололася на кілька напрямків, відмінності між якими тільки в предметі дослідження й у національній традиції вживання того чи іншого терміна як назви наукового напрямку. Так, у Франції прийнято розрізняти історичну антропологію та історію ментальностей. У Німеччині виділяють історичну антропологію, мікроісторію та історію повсякденності. Як особливі напрямки існують також культурна антропологія, соціальна антропологія, релігійна антропологія, політична антропологія. У центрі їх уваги – людина як джерело історичного процесу.

Друге, повоєнне покоління «Анналів» запропонувало нову проблематику, нові історичні теорії, що поєднують елементи ***історії ментальності та цивілізаційного підходу***. Представник: **Фернан Бродель** («Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.»).

Запропонував схему трьох рівнів історичного часу:

1. *Геоісторія (структура)* – природно-географічне середовище, пов'язані з ним господарства; це історія «довгого тривання». 2. *Політичні події* – це історія індивіда, яка здійснюється й щезає миттєво. 3. *Соціальні структури* (держава, суспільства, цивілізації, економіка); тут географічний час вступає в діалог із коротким соціальним часом.

Фернан Бродель

Бродель закликав до поєднання досліджень економічного й соціального розвитку та життя людини в її повсякденності, що визначають базові структури. Намагався подати ***«історію без людей»***, наприклад, **Ле Руа**

Лядюрі в 1967 р. видав працю «Історія клімату від тисячного року» в рамках геоісторії.

Започаткували *квантитативну історію*, де висновки має бути обґрунтовано чисельними показниками і статистично підтверджено, наприклад, праця **П'єра Шоню** про іспано-американську торгівлю XVI–XVII ст. У такий спосіб відбулася зміна поглядів на історичні факти. Вони почали відігравати роль не статичної частини якоїсь події, а відібраним істориком елементом якогось явища. Тобто фактом могли б бути, наприклад, статистичні дані в певній галузі, впродовж певного періоду, що давали змогу детально простежити, порівнявши всі зміни, і дати детальну характеристику цьому процесу.

Виникає так звана «*серійна історія*», що вивчала зміни протягом певного часу, наприклад, клімату, рослин, житла, одягу, демографії (народжуваність, смертність, одруження, темпи росту населення) і це перетворилося в певні галузі досліджень. У 1946 р. під редакцією Броделя журнал школи став виходити під новою назвою: «Аннали. Економіка. Товариства. Цивілізації». У 1962 р. в Парижі відкрив Будинок наук про людину.

У 70-х роках прийшло третє покоління істориків-анналістів. Їхніми гаслами були:

- скептицизм щодо апріорних пояснювальних схем, бо за їхнього посередництва минуле не «описується», а «заново твориться»;
- заклик відкинути «серійну історію» й зосередитися на неповторному, індивідуальному та локальному;
- недовіра до пізнавальних можливостей поняття «колективної свідомості»;
- погляд на соціальне буття як на результат міжособистісних відносин малих людських колективів (соціальні, професійні, вікові групи, звідси йде «гендерна історія»).

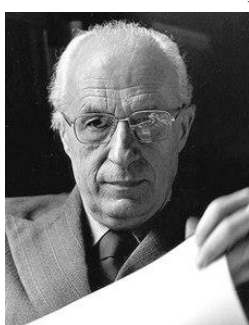
У 1969 р. на посаді редактора «Анналів» став **Жан Ле Гофф** і від соціальної історії «історії без людей» перейшли до історії ментальності, історичної, культурної антропології, мікроісторії. Більша увага почала приділятися нематеріальній сфері (фольклору, свідомості людей). Це історія кохання, ставлення до смерті, хвороб, сприйняття чудес, система цінностей та інших психологічних умов життя.

Жан Ле Гофф

Історична антропологія об'єднує вивчення менталітету, матеріального життя, повсякденності навколо поняття антропології (в тому числі – вивчення тіла, жестів, усного слова, ритуалу, символіки та ін.). Головним об'єктом дослідження історичної антропології є людина, зокрема, її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси. Цей напрямок багато запозичив із соціальних наук та етнології й була

сконструйована за зразком британської соціальної антропології та американської культурної антропології.

Вона виросла зі школи «Анналів» у 1960-1970-х рр. під впливом успіхів соціальної антропології (досліджень К. Леві-Стросса та інших). Представники: **Жак Ле Гофф**, **Філіп Ар'єс** («Людина перед обличчям смерті»), **Мішель Вовель**, **Роберт Дарнтон**, **Пітер Берк**, **Алан Макфарлейн**, **Броніслав Геремек** (писав про волоцюг), **Арон Гуревич** («Культура и общество средневековой Европы глазами современников», «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства»), **Олена Смілянська**, **Павло Лукін** та ін. Напрямок розвивався як протест проти політичної історії.

Філіп Ар'єс

Мішель Вовель

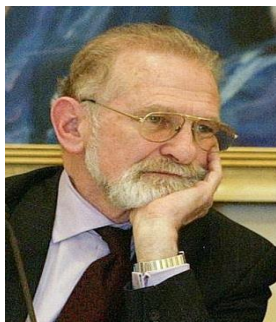
Роберт Дарнтон

Арон Гуревич

Ж. Ле Гофф пропонує нові методи історико-антропологічного підходу:

- вивчення влади як явища культури;
- вивчення знаків і символів влади;
- використання методів порівняльної історії, запозичених в антропології та історії релігії;
- дослідження політичних ментальностей, пов'язаних із владою;
- пошук у Середньовіччі базових феноменів політичного виміру;
- диференціальна політична історія (на різних рівнях – село, місто, землі, країни);
- політична історія із соціологічним нахилом.

Броніслав Геремек

Отже, рисами історичної антропології є:

- фокусування уваги історика на конкретних антропологічних об'єктах вивчення, якими виступають «малі спільноти», що виділяються за різними критеріями, але дають змогу всебічно показати роль людини;
- велика увага приділяється символізму повсякденного життя: повсякденним ритуалам, рутині, манері одягатися, спілкуватися один з одним, жестам та ін.

З історичною антропологією наявні такі суміжні напрямки:

Культурна антропологія вивчає різні прояви культурного життя і їхній вплив на людину, наприклад, співвідношення народної та елітарної культур, роль різних символічних культурних репрезентацій (народних свят, карнавалів, гулянь та ін.) у житті людей в історичній ретроспекції.

Соціальна антропологія займається формами, мотивами та символами поведінки людей у мікросоціумі (родині, соціальних корпораціях).

Релігійна антропологія – роллю релігії (причому не тільки офіційної, а й народних вірувань) як символічної репрезентації сакрального в людському житті.

Політична антропологія зосереджується на дослідженні ритуалів і символів влади, а також формах реалізації влади в соціальному середовищі.

Фізична антропологія вивчає «історію тіла», історію хвороб, взаємозв'язок розвитку антропологічних показників (зріст, вага та ін.) із соціальною політикою, історію медицини, історія сексуальної поведінки, історія жестів, історія різних проявів людської фізіології.

Економічна антропологія досліджує моделі економічної поведінки людей, їхню мотивацію та символічну репрезентацію.

Сьогодні набирає популярність **історія емоцій** – вивчення в історичній ретроспективі емоцій (страх, фобії, радість, наснагу та ін.), які викликали в людей ті чи інші історичні події, явища і процеси. Вони розцінюються як індикатор людської реакції на історію і як мотиви, які спонукають людей до тих чи інших дій.

Павло Лукін

Історико-антропологічні дослідження сьогодні становлять значний сегмент історіографії в кожній країні. Це динамічно розвиваючий і перспективний науковий напрямок, оскільки тема людини в історії абсолютно невичерпна.

У 1988 р. в «Анналах» відбувається новий поворот, пов'язаний зі статтею «Історія і соціальні науки: переломний етап». Основна ідея статті – пошук нових союзників історії, до якої належали літературна критика, соціолінгвістика, політична філософія та ін.

Роже Шарт'є

Ці ідеї й дискусії стали прологом до початку 1994 р. четвертого етапу «Анналів» із новим редактором – **Жан-Івом Греньє**. Представники: **А. Буро, Роже Шарт'є, Жак Ревель** та ін. Суть ідей – відмова від глобальних теорій типу марксизму, структуралізму або психоаналізу на користь **мікроаналізу** (конкретна подія, історія індивіда, сім'ї, конкретної соціальної групи, села), аналізу суб'єктивних аспектів соціальної дії.

Історія тепер реконструюється через людину. Це зробило можливим критичний перегляд методів історичного аналізу й передбачає докладний аналітичний опис предмета вивчення, незалежне від контексту «глобальної історії», загальних історіографічних уявлень.

Жак Ревель

Характерну особливість істориків-анналістів це прагнення до нового, нового практично в усьому як в історіософських поглядах, так і в методології. Адже історія, як говорив **А.Я. Гуревич**, це постійно виникаюча дискусія, і в цій постійній проблемності, мабуть, і полягає її сенс.

6. Гендерна історія з'являється на початку 1970-х рр. в рамках соціальної історії як один з аспектів руху за емансипацію жінок. Представники: жінки-історики **Барбара Тейлор Бредфорд**, **Ганна Саммерс**, роботи яких пов'язані з дослідженням історії жіночого руху і ставлення до жінок у Британії. Історія жінок ставила питання про розвиток сім'ї, взаємин статей і їх соціальних ролей у різних історичних епохах, сексуальних практик, уявлень про жіночність і мужність. **Олвен Хафтон** «Історія західних жінок. 1500–1800», «Історії жінок на Заході», 5 томів під редакцією **Дюбі й Мішель Перро**.

Мішель Перро Барбара Бредфорд Наталя Пушкарьова Соломія Павличко

Найбільших успіхів фемінологічні дослідження в Україні досягли в літературознавстві: твори **Соломії Павличко**, **Тамари Гундорової**, **Віри Агеєвої**, **Оксани Забужко** («Польові дослідження з українського сексу»). У Росії – це праці **Наталії Пушкарьової** (Жінки на Русі, Московії, Росії), **Анни Бєлової**, **Вікторії Смеюхи** (про жіночу пресу), **Ірини Юкіної** та ін.

Тамара Гундорова

Ірина Юкіна

Оксана Забужко

Віра Агеєва

Зараз поглиблюється диференціація гендерних досліджень: «історія домашньої роботи», «історична андрологія», «історія гомосексуальності» та ін.

7. Військова історія, або *military history* вивчає в історичній ретроспективі збройні сили з історичної, структурної, технічної, логістичної, соціальної та інших точок зору, а також історію бойових дій, родів військ, військової стратегії й тактики, окремих військових частин і видів озброєння та військової техніки. Характерна міждисциплінарність досліджень.

Армію і військову справу можна вивчати як:

- *соціальну історію* (система комплектування збройних сил, статус і місце військових у суспільстві, військове законодавство, місце відставників і ветеранів, мілітаризація соціальних структур та ін.);

- *економічну* (військове виробництво, мілітаризація економіки, система забезпечення армії в мирний і воєнний час та ін.);

- *політичну* (роль армії в політичних структурах, участь у політичному житті);

- *культурну* (образи війни і військових у культурі), їх місце й роль у формуванні ментальності суспільства, історичної пам'яті поколінь.

Долі й кар'єру військових, військовий побут вивчає історична антропологія, історична просопографія, мікроісторія. Військова історія тісно пов'язана з низкою допоміжних історичних дисциплін:

- *уніформологія* (вивчення історії військової форми),

- *вексилологія* (вивчення прапорів, штандартів та інших символів, як частина геральдики),

- *емблематика* (вивчення емблем і символічних знаків),

- *фалеристика* (вивчення орденів, медалей, нагородних знаків) та ін.

Має зв'язок із математикою (різні підрахунки, пов'язані з військовою тематикою), технічним наукам (історія озброєння і військової техніки), хімії та фізики (як працюють озброєння та техніка), логістиці (наука про організацію раціонального й ефективного функціонування економічних і соціальних систем). У західній історіографії терміном **warfare** («способи ведення війни») включає в себе всю сукупність вищеописаних напрямків досліджень. Багатий матеріал для військової історії дають події двох світових воєн, великої кількості локальних конфліктів, джерела фото-, кіно-, фономатеріалів, інтернету. З військовою історією тісно пов'язані військово-історичні музеї й рух історичної реконструкції.

8. Синергетична парадигма в історичній науці. Синергетика – наука про самоорганізацію й закономірності еволюції складних систем у фізичному світі та соціумі, які проходять періоди стабільності та біфуркації (хаосу). У рамках біфуркації відбувається перехід до наступного вектору розвитку системи, при цьому його вибір не є визначеним, а залежить від випадкового характеру змін, які переживає система в точці біфуркації. Синергетика стала застосовується в історії для пояснення історичного процесу, по-новому поглянути на проблему альтернатив історичного розвитку.

Борис Миронов

Володимир Булдаков

Леонід Бородкін

Зараз термінологічний апарат синергетики використовується в роботах істориків, наприклад, **Юрія Безсмертного, Бориса Миронова, Володимира Булдакова, Леоніда Бородкіна** та ін. Існує скепсис щодо синергетики в історії, наприклад, немає впевненості, що теорія хаосу може бути застосована до сфери людської діяльності.

9. Усна історія володіє власним методом дослідження – інтерв'ю, із застосуванням аудіо- та відеотехніки, за допомогою якого здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людини про епоху, у якій вона жила. Завдяки усній історії минуле постає через світогляд рядових учасників історичного процесу й ми можемо зберегти свідчення сучасників, які в іншому випадку будуть втрачені назавжди.

Аллан Невінс

Цей термін був введений у 1852 р. **Барба д'Оревіллі**, проте набув поширення в другій половині ХХ ст. після публікації робіт проф. Колумбійського університету **Аллана Невінса**.

Методи усної історії затребувані в таких випадках:

- військова історія, особливо історія локальних конфліктів;
- історія маргінальних верств суспільства, які не володіють писемною культурою й не залишають власних письмових джерел (наприклад, безпритульних, мігрантів та ін.);
- етнічна історія, особливо сільських соціумів, а також малих народів;
- історія політичних репресій і соціальної боротьби, часто зафіксована тільки в матеріалах офіційних слідчих справ, що робить її однобокою;
- історія неофіційних політичних і релігійних течій, сект, які не документують свою діяльність;
- гендерна історія та історія приватного життя.

При використанні матеріалів усної історії потрібна обережність при вивченні фактів минулого, які можуть бути перекручені через політичну, національну, релігійну тенденційність, слабку інформованість та ін. Джерела, отримані методом усної історії, дають багатий матеріал для досліджень з історичної антропології, мікроісторії, історії ментальностей, історії повсякденності, історії приватного життя, історичної психології.

Дослідницький метод усної історії має такі особливості:

- Високий ступінь суб'єктивності матеріалів, отриманих у результаті інтерв'ювання.
- Треба враховувати властивості характеру й темпераменту оповідача.
- Текст оповідача піддається впливу з боку інтерв'юера. Він направляє хід розповіді питаннями, задає емоційний тон опитування, може провокувати свого співрозмовника або ж відводити його вбік від якихось тем.
- При розшифровці запису в історика виникає спокуса поправити текст. При цьому вчений виступає якби співавтором тексту.

■ Перед дослідником також постає проблема так званих «матричних текстів» – коли респондент видає за свою думку офіційний текст, який він засвоїв і вважає власною думкою. Наприклад, частина мемуарів про історію громадянської війни ґрунтуються на художніх фільмах («Чапаєв»).

■ Важливо враховувати відображення гендерних, етнічних і політичних проблем в усних свідченнях, з якого боку барикад перебував респондент.

■ Проблема в усній історії – авторство документа, що виходить у результаті транскрибування інтерв'ю (врахування смислів, пауз, емоційного фону).

Дослідник, що проводить інтерв'ю, називається кореспондентом, а людина, у якої беруть інтерв'ю, – респондентом.

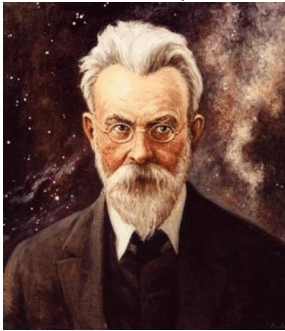
Треба дотримуватися таких методологічних рекомендації під час інтерв'ю:

- провести попередню роботу з респондентом, заздалегідь познайомити його з питаннями, щоби він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свою відповідь;
- задати емоційний фон розповіддю про важливість завдання, щоби респондент був натхненний значущістю поставленої перед ним завдання й постарався максимально відповідати вимогам інтерв'юера;
- скласти запитальник у такий спосіб, щоби питання перекривали один одного й тим самим давали змогу перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента;
- для опитування використовувати диктофон, а не камеру, може бути нещирим;
- під час бесіди задавати не навідні, а уточнюючі питання, уникати нав'язування респонденту тих чи інших оцінок;
- при розшифровці запису обов'язково проводити транскрибування, тобто позначати всі паузи, особливості реакції респондента, відтворювати всі його слова і вислови, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню;
- при розшифровці запису вказувати дату запису, дату розшифровки, хто виробляв запис і розшифровку, до касети докладати роздруківку інтерв'ю на паперовому носії.

10. Екологічна історія – міждисциплінарний науковий напрям, що вивчає історію взаємин людини та природи. Він виник на стику соціальної історії та наук про землю. У сфері її уваги як загальні проблеми взаємодії соціуму і природи, так і тематика, пов'язана з екологічною історією окремих регіонів, впливом природних катастроф на уклад життя суспільства, історія вивчення та освоєння природних ресурсів, домашніх і сільськогосподарських тварин, запахів, звуків, історія наративів про природу та ін. Потужним соціальним імпульсом до появи цього історіографічного напрямку стала все більш значуща роль екологічних рухів у сучасному світі.

Представники: американські історики **Самуель Хейс**, **Дональд Уорстер** (розробив концепцію екологічної історії, яка включала природну

історію (основу), способи виробництва (структуру), культуру та ідеологію (суперструктуру, звідси людина – найважливіший елемент екосистеми, багато в чому визначає її еволюцію), росіяни **В.І. Вернадський** (*теорія ноосфери* – такий стан біосфери, у якому людський розум стає головним фактором її гармонійного розвитку), **Л.М. Гумільов** (*теорія етногенезу* – взаємодія етносів із природою та іншими етносами), у Санкт-Петербурзі діє Центр екологічної та технологічної історії Європейського університету (**Д.А. Александров, А.В. Бекасова, Ю.А. Лайус, А.В. Крайківський, В.В. Лапін**).

Володимир Вернадський

Данило Александров

Дональд Уорстер

11. Квантитативна історія (кліометрія) – напрям історичної науки, у якості головного інструментарію використовує кількісні методи: математичні, комп'ютерні, інформаційні технології. Головний її принцип – аналіз точно верифікованих даних джерел, які перекладаються в цифровий формат. *Верифікація* – перевірка дослідним шляхом достовірності даних. Інформація з наративних джерел витягується через інтерпретацію тексту.

Основні методи квантитативної історії:

- методи дескриптивної статистики (статистичний опис явищ або процесів);
- вибірковий метод (створення репрезентативної вибірки даних, достатній для отримання достовірних висновків, і її обробка та аналіз);
- кореляційний аналіз (аналіз співвідношень і зв'язків, виражених у кількісних показниках, наприклад, обсяг майна й соціальний статус людини);
- кластерний аналіз (класифікація об'єктів за їх ознаками)
- факторний аналіз (дає змогу зіставити роль одночасно діючих сил і визначити вплив кожної з них, наприклад, вимір рівня земельної ренти або цін);
- контент-аналіз (вивчення текстів за допомогою математичних методів, наприклад, частота вживання певних термінів).

У своїй сукупності ці методи дають змогу поставити ряд нових питань, нерозв'язних раніше. За допомогою методів квантитативної історії виробляються такі дослідницькі операції: створення й супровід архівів машиночитаних даних, статистичний аналіз даних, математична обробка відомостей масових джерел, історико-демографічні дослідження, моделювання історичних процесів і явищ, текстуальний аналіз на предмет встановлення генеалогії тексту, його авторства.

В останні десятиліття розвиваються напрямки, що ґрунтуються на методах квантитативної історії, наприклад, **демографічна історія**, заснована на введенні в обіг масових джерел з історичної демографії (наприклад, церковнопарафіяльних книг XVII–XIX ст.) з використанням для їх обробки комп'ютерних та математичних методів. Представники: французький демограф **Луї Анрі** розробив метод «відновлення історії сімей» (визначив вік першого шлюбу, сезонність шлюбів і смертей, частоту дошлюбних зачатъ, середню тривалість життя та ін.), англійці **Е. Ріслі, Р. Скофілд**.

З історичною демографією тісно змикається **історія родини** – науковий напрям, що виник на Заході в 1960-і рр., вивчається історія домогосподарств, сімейні стосунки, демографічні показники всередині сім'ї, взаємодія сім'ї з довкіллям.

Луї Анрі

Історична інформатика сьогодні дає нові можливості в сфері зберігання та обробки інформаційних даних. Наприклад, діють електронні бази даних і спеціальні комп'ютерні програми для обробки інформації Statistica, Statgraphics, електронні таблиці – Excel, Quattro Pro, системи управління базами даних – СУБД, dBASE, FoxPro, Paradox, Access, Kleio. Перспективним є комп'ютерне моделювання архітектурних і фортифікаційних об'єктів, рельєфів і ландшафтів місцевості з використанням об'ємних ГІС-технологій, побудова електронних історичних карт та ін. Сьогодні у зв'язку з інтенсивним проникненням інформаційних технологій в історичну науку стали говорити про виділення особливого напрямку, яке назвали **digital history («цифрова історія»)**. Воно пов'язане із застосуванням цифрових медіатехнологій у дослідженнях (електронні мапи, візуалізація історичних джерел в інтернеті, оцифрування історичних джерел, віртуальні реконструкції історичних подій, створення комп'ютерних моделей та ін.).

12. Історичне краєзнавство. Питання про просторові рамки дослідницького поля істориками в різні епохи вирішувалося по-різному. В епоху національних історіографій (XVIII–XX ст.) були наявні три типи праць: історія країни (народу, нації); історія територіально-державних об'єднань (імперії, континенту, цивілізації); історія місцевих локальних об'єктів (міст, сіл). До кінця XX – початку XXI ст. такий підхід розчарував дослідників. Національні історії служать більшою мірою завданням історичної політики та історичної пам'яті, ніж наукового знання. Вони затребувані суспільством в силу соціальних і культурних функцій історії. Але вони сильно залежні від політичної кон'юнктури, змінюються разом зі зміною ідеологічних парадигм і в цьому значно віддалені від історії як науки.

Історії великих об'єднань створили великі панорамні картини минулого, дали змогу вибудувати тенденції та закономірності в історичному розвитку. Але за глобальними полотнами губилися окремі явища, персоналії.

У XIX–XX ст. як певна галузь історичного знання розвивалося історичне краєзнавство – це галузь історичної науки, об’єкт вивчення якої – окремо взятий регіон, край. Цей регіон досліджується у всій сукупності його минулого та сьогодення: історія, природа, етнографія, економіка, культура, громадські організації окремо взятого населеного пункту або місцевості.

Воно виконує подвійну функцію:

- Дає змогу більш детально вивчити питання місцевої історії, використовуючи матеріал обласних і міських архівів і бібліотек, місцеві легенди та перекази.

- Просвітницька – через пізнання особливостей розвитку своєї малої батьківщини, її ролі в долі всієї країни формуються основи громадянської самосвідомості, національної та культурної самоідентичності особистості.

Перед історичним краєзнавством стоять складні завдання, наприклад, труднощі визначення об’єкта вивчення. Що таке історія міста, історія краю? Зазвичай кажуть, що завдання краєзнавця – відтворити перелік подій, які відбувалися в цій місцевості, з максимальною їх деталізацією. Але чи вийде в нас загальна картина специфіки регіону? Теоретичні основи історичного краєзнавства були розроблені в СРСР в 1920-х рр. Методологію краєзнавства розробляли **М.П. Анциферов, С.І. Архангельський, М.М. Байсуров, В.І. Селімов** та ін.

Головним об’єктом вивчення краєзнавці вважали місто як центр формування округи: досліджували структуру міста (планування, ландшафт залежно від пори року), способи життєдіяльності міста та городян, історичні долі, ментальність, смаки городян. Обов’язкова умова якості краєзнавчих досліджень – їх порівняльний характер, обов’язково потрібно порівнювати свій край з іншими.

Микола Анциферов

Зараз виник новий напрям **локальна історія**, під якою розуміється історія місця не як адміністративної або історико-географічної одиниці, а як мікротовариства, соціокультурного мікрокосму в локальному вимірі. Для цього вчені звертаються до соціальної історії, культурної, історії повсякденності, біографічних і мікроісторичних досліджень на матеріалі оформлених локальних, порівняно невеликих спільнот. Локальна історія являє собою компроміс між мікроісторією, історією індивіда, історією сім’ї та національною історією.

Такі дослідження відносять до так званих **case studies** («метод конкретних ситуацій», «метод ситуаційного аналізу»), у яких на прикладі вузькоспеціальних, локальних досліджень розкриваються більш глобальні та впливові явища і процеси, важливі для розуміння історії в більшому масштабі.

Сергій Архангельський

13. Мікроісторія – напрям, прихильники якого досліджують історію через всебічне відтворення життя одного з представників того чи іншого соціального прошарку. Зазвичай береться звичайна людина в надзвичайній ситуації (в контексті війни, революції чи іншої кризової життєвої ситуації).

Сприятливим середовищем для розвитку мікроісторії став спалах інтересу до історії повсякденності, локальної історії в 70–80 рр. XX ст., криза макроісторичного підходу до вивчення соціальних явищ, як прагнення переосмислити деякі її концепції та методи, «послаблення» ідентифікації з більш великими спільнотами, як нація, держава, партії, профспілки. Це й породило увагу до мікроісторії, яка визначається інтересом до «малих життєвих світів», у центрі яких розташована окрема взята людина.

Мікроісторія виникла в 1970-ті рр. в Італії. Представники: **Карл Гінзбург** («Сир і хробаки», побудовану у формі викладу судового процесу в XVI ст. над мельником-єретиком Меноккіо), **Джованні Леві**, **Едуардо Гренді**. У 1970-ті рр. в Німеччині з'явилися мікроісторичні дослідження **Бернхарда Хауперта**, **Франца Шефера** «Молодь між хрестом і свастикою. Реконструкція біографії як історія повсякденності фашизму», у якій досліджується біографія танкіста вермахту Йозефа Шефера.

Карл Гінзбург

Джованні Леві

Едуардо Гренді

Бернхард Хауперт

Відомими істориками, які публікують праці з мікроісторії, є **Жак Ревель**, **Роже Шарт'є**, **Жак Ле Гофф**, **Альф Людтке**, **Ганс Медик**, **Пітер Берк**, **Патрісія Коен**, **Лінн Хант**, **Юрген Шлюмб** та ін.

Альф Людтке

Пітер Берк

Юрген Шлюмб

Зустрічається також ототожнення мікроісторії з краєзнавством з огляду на мінімальні масштаби досліджуваного об'єкта. Цей напрям близький до історичної антропології та історії повсякденності.

Принципи мікроісторичного підходу:

■ історія людства може бути зрозуміла тільки як історія кожного індивіда;

■ для цього необхідно встановити зв'язок приватного життя індивіда із загальним плином історії, оскільки поза увагою істориків виявляються рядові творці історії;

■ необхідність розкриття не тільки культури панівних верств, а декількох верств, у тому числі «примітивної культури»;

■ необхідність чергування макро- та мікроісторії, її розглядають як необхідне доповнення до макроісторії;

■ трудність подолання дистанції між людиною й документом на макрорівні, на мікрорівні це зробити легше;

■ мікроісторія дає змогу вивчити проблему культурного обміну між елітарною та народною культурами;

■ об'єкт дослідження має бути типовим представником культури й водночас перебувати в прикордонній ситуації, яка рельєфніше висвічувала б риси цієї культури.

■ формат подачі матеріалу відзначається яскравістю, детальністю, критика, інтерпретація джерел та аргументація історика стають частиною викладу. Гінзбург називає цей метод «історією-розповіддю».

Недоліки мікроісторії:

- пастка описовості, спокуса сповзання вченого в просту описовість свого об'єкта у всьому його різноманітті;

- проблема репрезентативності досліджуваного об'єкта. Не можна відтворити історію через арифметичне додавання історій індивідів. Не можна показати всю повноту історії через біографію того чи іншого представника верстви, стану.

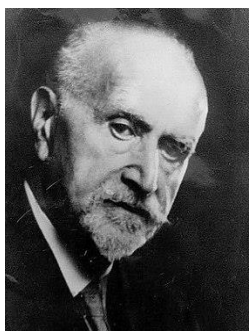
Дж. Леві запропонував вихід із суперечки про репрезентативність об'єкта: з кожної соціальної групи потрібно брати кілька моделей, які займають різне становище в цій групі. Питання: скільки повинно бути таких моделей, щоби досягти репрезентативності?

Отже, звернення до мікроісторії відбиває прагнення істориків перейти від лінійного опису подій, характерного для позитивістської парадигми, до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій. Мікроісторичні дослідження служать яскравими ілюстраціями до більш великих досліджень.

14. Історія ментальностей складається як напрям у рамках школи «Анналів» у Франції, Німеччині, Великобританії, США, Росії. Вперше його вжив французький антрополог і етнолог **Люсьєн Леві-Брюль** для характеристики первісного мислення. Інтерес до ментальних установок був характерним для робіт істориків **Якоба Буркхардта**, **Карл Лампрехта**, соціолога **Еміля Дюркгейма**.

На початку XX ст. під «ментальністю» розуміли колективні системи світовідчуття та визначені ними поведінки. Для романтичної історіографії синонімом виступало поняття «національний дух». Представники школи

«Анналів» **Блок, Февр** у поняття «ментальність» внесли відтінки соціальної психології. **Жак Ле Гофф, Андре Бюргер, Марк Ферро** внесли нові підходи в дослідженні ментальних процесів різних історичних епох (передусім, Середньовіччя, раннього Нового часу).

Люсьєн Леві-Брюль

Карл Лампрехт

Марк Ферро

Предметом вивчення історії ментальностей стали періодичність (алгоритми) у розвитку ментальних процесів, історії ідей, образів, міфів, архетипів, іншого роду ціннісних установок. Прихильники історії ментальностей прагнуть:

- реконструювати й вивчати психологічні та емоційні уявлення, а також ідеї, характерні для певних історичних періодів;
- їх цікавлять обумовлене цими уявленнями поведінка певної людини або соціальних груп загалом.

15. Історична психологія вивчає мотивацію, цінності, емоції, почуття, фобії людини із залученням методів психології в історичній ретроспективі. Вона поєднує соціальний, історико-культурний аналіз, вивчення ментальностей з психоаналітичним підходом.

Вона виникає на початку ХХ ст., термін запропонував французький психолог **Іньяс Мейерсон**. Представники: німецький психолог **Вільгельм Вундт** видав працю «Психологія народів. Дослідження закону розвитку мови, міфів і звичаїв», 10 томів; **Леві-Брюль** опублікував серію праць, присвячених психології первісної людини.

Іньяс Мейерсон

Вільгельм Вундт

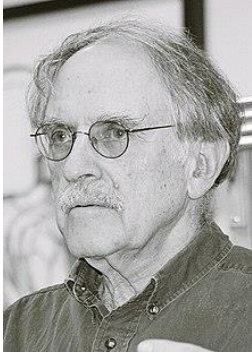

Лев Виготський

Радянський психолог **Лев Виготський** обґрунтував теорію **культурно-історичної психології** (психологічний розвиток особистості неможливий без розвитку культури й засвоєння відбувається через трансляцію від покоління

до покоління знакових систем (мови, мнемотехніки, побутових і релігійних символів та ін.).

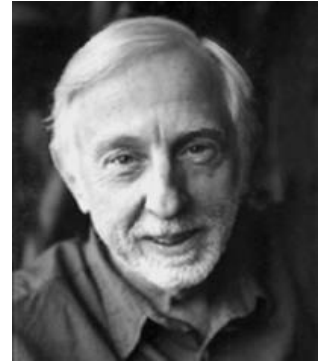
У США в 1960-х рр. отримала розвиток так звана **психоісторія** (Ллойд де Моз, Джоел Ковел, Джон Плетт та ін.). Її методологічною основою став неофрейдизм – продовження вчення Фрейда про психоаналіз. Для психологічного пояснення історії вченими використовувалися в основному *біхевіористські концепції*, тобто розгляд соціальних процесів за схемою: «стимул – реакція» (як у біології).

Джоел Ковел

Джон Плетт

Ллойд де Моз

В історичній психології сьогодні виділяють три напрямки:

- *герменевтично-феноменологічний* (інтерпретенціонізм), яка ґрунтується на прочитанні, тлумаченні, інтерпретації за допомогою психології джерел індивідуальної історії (щоденників, листів та ін.);
- *психолого-генетичний* – виведення причин поведінки людини з пов'язаних із ним соціальних і культурних феноменів;
- *неофрейдистський* – виявлення несвідомого і свідомого в людській історії.

Від історичної антропології, історії ментальностей, історії приватного життя та інших напрямів історичної науки, які вивчають приблизно ті ж явища і процеси, історичну психологію відрізняє міждисциплінарність – звернення до методів психології, біології, медицини, що дає змогу більш ефективно інтерпретувати відомості джерел, а також розгляд людини загалом, що дозволяє виявити культурні традиції, історико-психологічні типи, національні типи, соціальні типи та ін. Результати таких досліджень корисні для реконструкції історичних смислів, для вироблення рекомендацій сучасним політикам, політтехнологам, соціальним службам та ін.

До недоліків історичної психології треба віднести:

- Складність використання джерел (психологічні, психіатричні дослідження створюються за іншими шаблонами, ніж літописи, мемуари, щоденники).
- Психологія має справу з опитуваннями, спостереженнями, описами, тестами. Інформація в історичних джерелах структурована на інших більш суб'єктивних принципах.
- Історична психологія не може оперувати традиційними психологічними методами збору інформації – безпосереднім

спостереженням, тестуванням, опитуванням (не можна протестувати Петра І, Аристотеля).

■ Звідси слабкість методу історичної психології, його непереконливість.

■ В історико-психологічних дослідженнях дуже великий елемент гіпотетичності. Матеріалів недостатньо, слабка ступінь верифікованості робіт з історичної психології, доказова база нерідко виглядає слабкою.

У XIX–XX ст. в історичній психології набув популярності жанр *патографії* (опис патології) – розкриття причин і витоків творчості видатних історичних і культурних діячів через їх психологічні переживання аномального спрямування: відхилення, прояви хвороби, статеві збочення, сексуальні проблеми та ін. Наприклад, книга про дослідження життя Сократа французького лікаря Луї Лелю (1836). Критики патографії зазначають, що всі діагнози ставляться за очі (автори позбавлені можливості особисто дослідити психічний стан, наприклад, Сократа) і, отже, носять гіпотетичний характер, що дозволяє засумніватися в науковості багатьох побудов.

Особливим жанром є *психобіографія*, тобто біографія якого-небудь історичного діяча, написана за допомогою психологічного аналізу, що також не вільна від суб'єктивних інтерпретацій.

Один з експериментальних методів історичної психології є *історична реконструкція*. З одного боку, вона виконує завдання відтворення матеріальної та духовної культури історичної епохи (костюма, обладунку, ремісничих технологій та ін.). З іншого боку, це є рольова гра, яку можна розглядати як науковий експеримент. Наприклад, вчений поселяється в хаті середньовічного селянина, ходить у такому ж одязі, працює, харчується та ін. Таким способом нібито краще зрозуміти психологію середньовічних людей, їх мислення. Напряму отримав назву *живої історії* і втілюється як в експериментах, так і в створенні музеїв під відкритим небом, що імітують із різним ступенем достовірності об'єкти історичної реальності.

16. Історичний структуралізм методологічний підхід, що передбачає вивчення історичного процесу через виділення соціально-економічних структур і дослідження їх розвитку на тривалих часових відрізках. Історичний структуралізм має такі риси:

- є спробою поєднати сильні сторони підходів соціальної, економічної історії, історії ментальностей, історії повсякденності та ін.;
- універсалізм, застосування цих підходів в одному дослідженні, дає змогу уникнути однобокості інших напрямків;
- дозволяє створювати масштабні історичні полотна;
- вибудовує соціально-економічні та культурні моделі, які дозволять не тільки дати характеристику досліджуваного суспільству, а й пояснити певні сюжети його історії;
- дає можливість аргументовано реконструювати причинно-наслідкові зв'язки і зрозуміти шлях історичного розвитку держав, суспільств і континентів.

Зразком історико-структуралістського дослідження є праці **Фернана Броделя** «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» (1979). Об'єктами вивчення в Броделя виступають соціально-економічні структури. Він їх класифікує в рамках особливих утворень – *світів-економік*, які визначаються за допомогою трьох ознак:

- він займає певний географічний простір, котрий періодично варіюються і проривається (під час Великих географічних відкриттів кінця XV ст.);

- має полюс, центр, представлений пануючим містом, у минулому містом-державою, нині – столицею; можливе одночасне існування двох центрів, наприклад, Рим і Олександрія, Венеція і Генуя, Москва і Санкт-Петербург;

- складається з низки концентрично розташованих зон. Серединну зону утворює область, розташована навколо центру; далі розташовуються проміжні зони, і далі – велика периферія, яка в поділі праці виявляється не учасницею, а залежною територією.

17. Просопографічний підхід – це методика вивчення історичного процесу через всебічний опис кар'єри політичних і соціальних лідерів епохи, через аналіз їх кар'єрних стратегій, тобто способів самореалізації людей в історії. Теоретичні підвалини підходу було закладено представником школи «Анналів» **Люсьєном Февром**, який вважав основним завданням історика відтворення «живої історії», а її центральним персонажем – людину минулого з усіма притаманними їй особливостями. Сам метод розвивається з 1920–1930-х рр. і в цей час представлений двома школами:

1. *Школа вивчення еліт* – максимально докладно (від дрібниць побуту до способів участі в політиці) вивчає розвиток малих груп із правлячих еліт (наприклад, сенаторів США). При цьому, крім історичних методик, залучаються психологія, політологія. Засновником вважається **Чарльз Бірд**.

Чарльз Бірд

2. *Школа статистичного вивчення мас* – зосереджує свою увагу на виявленні механізмів соціальної мобільності й досліджує соціальні, професійні, етнонаціональні групи. Наприклад, **Артур Ньютон** досліджував зв'язок морально-етичних установок пуритан – американських колоністів – з виникненням «американської моделі» розвитку людини.

За створення «*колективних біографій*» різних людських груп ратує німецький науковець **Т. Маурер**, оскільки особа в таких розвідках розкривається в індивідуальному і суспільному вимірах. Зараз розвивається напрям просопографії – *родинна історія*, яка покликана розглядати історію кожної особистості в контексті сучасного їй суспільства, її соціального та родинного походження.

Просопографія з'єднує певну кількість біографій у статистичне дослідження. Мета просопографії – зібрати інформацію про події, що

визначають життя людини. Предметами дослідження виступають: соціальна стратифікація, соціальна мобільність, процес прийняття рішень, функціонування інститутів та ін. Дослідник шукає спільний чинник, який допомагає пояснити життя окремих людей, мотиви їх вчинків: наприклад, сім'я, соціальна сфера, спадок.

Недоліки просопографічного методу:

- на людську біографію впливають різні чинники, що жодна класифікація не є задовільною;
- виділяючи групи для своїх досліджень, історик об'єднує індивідів, які істотно відрізняються один від одного;
- виникає проблема репрезентативності (у другій школі): велика спокуса поширити закономірності кар'єрного зростання, встановлені на основі вивчення кількох біографій, на цілу соціальну групу;
- чим далі вглиб віків, тим гірше працює метод, оскільки все важче виявляти мотиви вчинків людей.

Просопографічні дослідження дуже цікаві, але імовірніше як дослідження певних кар'єр, біографій історичних персонажів. Використання ж масових джерел і спроби створення масштабних електронних баз даних, щоби виявити закономірності, тенденції, поки себе не виправдали. У цей час просопографія все більше набуває прикладне значення і зближується із соціологією та політологією (особливо після появи комп'ютерних методик, що дають змогу створювати математичні моделі кар'єрного росту).

Е. Ріттерлінг

Олександр Зимін

Наталя Яковенко

Надія Миронець

Найбільший внесок у цей метод внесли європейські науковці: **Е. Ріттерлінг, Т. Франке, Г. Альфреді, Д. Форні, Ж. Лоран** та ін.; російські: **М. Лихачов, В. Янін, О. Зимін, М. Нечаєва, М. Петрова** та ін.; українські: **В. Антонович, М. Грушевський, Н. Яковенко, Н. Миронець, В. Томазов, В. Щербак, В. Горобець** та ін.

18. Культурна антропологія – вивчає життя та історію людей у контексті культури в широкому сенсі, насамперед як системи ідей, установок, цінностей і норм, уявлень, моделей поведінки і сприйняття навколишньої дійсності. Головна мета культурної антропології – виявлення смислів, значень і причин поведінки людей, витоків формування їхніх оцінок і орієнтирів, ставлення до оточуючого їх культурного середовища. У зв'язку з різними підходами в національних історіографічних школах виникають різні трактування поняття «культурна антропологія». Наприклад, йдуть

дискусії, як вона співвідноситься з етнологією – це тотожні поняття або різні напрямки: культурна антропологія вивчає загальнолюдські культурні інститути, етнологія – локальні етнічні культури.

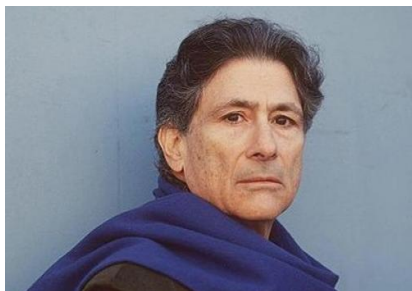

Джеймс Фрейзер

Культурна антропологія як окремий напрямок виник у 1870-і рр. (з 1879 р. вона викладається в університетах США, з 1884 р. – в Оксфордському університеті в Англії). У цей період вона була тісно пов'язана з етнологією та вивченням первісних культур. Наприклад, британський антрополог **Джеймс Фрейзер** написав 12 томів праці «Золота гілка», зібравши величезний матеріал із первісної магії, релігійних вірувань, фольклору різних народів.

Наступною теорією, що зробила великий вплив на культурну антропологію, став **функціоналізм** – розуміння культури як сукупності елементів, кожен із яких виконує свою функцію (формування цінностей, мотивів, оцінок, комунікативних здібностей, потреб та ін.).

У другій половині ХХ ст. культурна антропологія виявляється під впливом нових теорій і підходів. Наприклад, **імагологія** – науковий напрямок, що вивчає створення, функціонування та інтерпретацію образів «інших», «чужих».

Едвард Саїд

Так, у праці **Едварда Саїда** «Орієнталізм» (1978) цей підхід застосований до вивчення формування образу Заходу (уявлення про себе самого) через образ «іншого» – образ Сходу, починаючи з хрестових походів і закінчуючи епохою колоніалізму.

Також особливий вплив мала концепція **thick description**, «насиченого опису», появу якої пов'язують із роботами англійця **Гілберта Райла**, американця **Кліфорда Гірца**, який заснував як особливий напрям **інтерпретативну (символічну) антропологію**, застосовуючи в ній герменевтичний підхід до трактування культури.

Суть цього методу зводиться до «читання» культур, порівнюючи культури з текстами. Погляди Гірца відображені в серіях його статей, які можна тематично об'єднати в блоки: «Релігія як культурна система», «Ідеологія як культурна система», «Мистецтво як культурна система» і «Здоровий глузд як культурна система».

Гілберт Райл

Гірц запропонував при вивченні культури створювати якомога щільніший, насичений опис культурного контексту буття людини з аналізом символічного значення всіх предметів матеріальної й духовної культури, що

є частиною цього контексту. Тоді отримаємо цілісну картину й можемо сподіватися, що не упустили важливих чинників, що впливають на поведінку людини й розвиток культури.

19. Ментальна географія – уявлення про навколишній простір як суб'єктивного відтворення в уяві людини певної частини простору.

Представники: **Едвард Саїд** у праці «Орієнталізм» простежує конструювання образу Сходу в європейському сприйнятті. Болгарський історик **Марія Тодорова**, праця «Уявляючи Балкани».

Марія Тодорова

20. Альтернативна історія – напрям в історичній науці, який доводить багатоваріантність історичного розвитку. Синонімом виступають терміни «ахронія», «віртуальні історії», «ретроальтернативна історія». Є багато визначень цього терміну, наприклад, «Альтернативно-історичні твори – це художні твори, у яких зображено імовірно можливий за певних причин, відмінний від того, що мав місце в реальному часі і просторі, сценарій історичного розвитку минулого».

У творах, створених у жанрі альтернативної історії, неодмінним елементом сюжету є зміна історії в минулому. За ідеєю автора, у деякий момент минулого з якої-небудь причини, або випадково, або в результаті втручання зовнішніх сил (наприклад, прибульців із майбутнього) відбувається щось відмінне від того, що відбувався в реальній історії. Те, що трапилося може бути пов'язане із широко відомими історичними подіями чи особами, а може видаватися, на перший погляд, малозначним. У результаті цієї зміни відбувається «розгалуження» історії – події починають розвиватися за іншим сценарієм. Мотиви, які спонукали письменників писати свої твори в дусі альтернативної історії такі:

- Глибоке розчарування в навколишньому світі. Відбулася переоцінка цінностей і поглядів на історію як систему у її класичному розумінні: обраний історичний шлях не є єдино можливим, історія не лінійна, а значить, існували й інші шляхи вибору, які за певних обставин і з деяких причин не були обрані як правильні на тому чи тому історичному етапі розвитку людства.

- Прагнення виправити історичні помилки чи несправедливості цілих країн та окремих життєвих історій людини.

- Позбутися комплексу меншовартості своєї нації. Цей мотив притаманний письменникам тих країн, що тривалий час перебували під гнітом більш могутніх країн.

Упродовж ХХ ст. найпоширенішими альтернативно-історичними темами творів письменників були події, пов'язані з Наполеонівськими війнами, Другою світовою війною, американською війною за незалежність, громадянською війною в США, Росії. Приклади: М. Первухін «Друге життя

Наполеона», Нікос Казандзакіс «Остання спокуса Христа», Отто Безіл «Якби фюрер це знав», Гарі Гаррісон «Кільця анаконди», Філіп Дік «Людина у високому замку», Фредерік Маллеллі «Гітлер переміг», Роберт Харріс «Фатерланд», Стівен Кінг «11/22/63», Марік Лернер «Мусульманська Русь», Сергій Анісімов «Варіант “Біс”», Олег Курильов «Убити фюрера», Василь Кожелянко «Дефіляда в Москві», «Конотоп», «ЛжеNostradamus», «Котигорошко» та ін.

Альтернативна історія допомагає краще зрозуміти минуле та побачити, якими шляхами людство мало змогу прийти в інше (найчастіше в краще, ніж ми маємо наразі) сучасне. У принципі альтернативність є невід’ємною частиною нашого життя: кожної хвилини будь-яка людина постає перед вибором – зробити так чи, можливо, інакше.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику міфологічному етапу погляду на історію.
2. Розкрийте специфіку античного етапу історії (VII–VI ст. до н.е. – V ст. н.е.).
3. З’ясуйте риси середньовічного історіописання.
4. Як розвивалося історичне знання в XVII ст.?
5. Розкрийте специфіку історичних досліджень в епоху Просвітництва.
6. З’ясуйте романтичну та позитивістську концепції історії.
7. Охарактеризуйте погляди представників школи «Анналів».
8. Визначте сутність марксистсько-ленінського погляду на історію.
9. У чому причина кризи історичної науки в XX ст.?
10. Проаналізуйте сучасні підходи до вивчення історії.
11. Які проблеми стоять перед сучасною історичною наукою?

Література: Брагина Л.М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Идеалы и практика культуры. Москва, 2002; Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. Москва, 1964; Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. Москва, 1991; Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». Москва, 1993; Гуревич А.Я. История историка. Москва, 2004; Драч О.О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії: навч. посібник. Черкаси, 2015; Дюпон-Мельниченко Ж.Б., В. Ададуrow. Французька історіографія XX століття: навч. посібник. Львів, 2001; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник. Львів, 2007; Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. Чернівці, 1999; Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: учебное пособие для студентов / ред. И.П. Дементьева, А.И. Патрушева. Москва, 2000; Киселева Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, 1978; Комиссарова Л.И., Ольховский Е.Р. У истоков марксистской исторической мысли в России. Москва, 1986; Кукурудзяк М.Г. Історіографія історії нового і новітнього часу

країн Європи і Америки: конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 2002; Лосев А.Ф. Античная философия истории. Москва, 1977; Маркова Л.А. Наука: история и историография XIX-XX вв. Москва, 1987; Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX в.: курс лекций. Томск, 2001; Немировский А.И. Рождение Клио: у истоков исторической мысли. Воронеж, 1986; Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. Київ, 2013; Практикум із курсу "Вступ до історії". Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 38–48; Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. 3-е изд. стереотипное. Москва, 2008; Стельмах С.П. Історична наука України епохи класичного історизму. XIX – початок XX ст.: монографія. Київ, 2005; Святець Ю.А., Топка Р.В. Історіографія всесвітньої історії: курс лекцій. Дніпропетровськ, 2007; Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.). Ніжин, 2009; Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1-2 /пер. з англ. В.Шовкуна. Київ, 1995; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / ред. Л. Зашкільняк. Львів, 2004; Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. Ленинград, 1982; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007.

ТЕМА 4. Зміст і організація навчального процесу в ЦДПУ імені В. Винниченка

План

1. Зміст підготовки майбутнього вчителя історії.
2. Основні форми організації навчального процесу в ЦДПУ ім. В. Винниченка.
3. Система контролю та оцінювання знань, умінь і навичок студентів в університеті.
4. Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) як основа організації освітнього процесу в закладах вищої освіти.

1. Зміст підготовки майбутнього вчителя історії. Зміст навчання у вищій визначається *освітньо-професійною програмою* (ОПП) підготовки фахівців певних освітньо-кваліфікаційних рівнів (ОКР) (бакалавр, магістр). *Освітньо-кваліфікаційна програма* (ОКП) підготовки – це перелік нормативних та вибіркового навчальних дисциплін із зазначенням загального обсягу часу (аудиторні, самостійна робота), відведеного для їх вивчення та форм підсумкового контролю. Послідовність вивчення навчальних дисциплін визначається структурно-логічною схемою підготовки.

Державний стандарт освіти – це сукупність норм, які визначають вимоги до освітньо-кваліфікаційного рівня (ОКР). Вони розробляються для кожного ОКР та напрямку підготовки спеціальності й затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше як один раз на десять років. Складовими Державного стандарту освіти є: *освітньо-кваліфікаційна характеристика* (ОКХ) – це основні вимоги до професійних якостей, знань, умінь фахівця, необхідних для успішного виконання професійних функцій (молодший бакалавр, бакалавр, магістр)

Зміст освіти включає:

Нормативну частину – це обов'язковий для вивчення зміст матеріалу, сформований відповідно до вимог ОКХ як змістовні модулі із зазначенням їх обсягу й рівня засвоєння, а також форм державної атестації. Складають 75% обсягу годин ОПП. Входять цикли: гуманітарних, соціально-економічних, фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін.

Вибіркову частину – 25 % обсягу годин ОПП – це рекомендований для засвоєння зміст навчання, призначений для задоволення потреб особистості. Запроваджуються у формі спеціальних навчальних курсів для поглиблення загальноосвітньої, фундаментальної і фахової теоретичної чи практичної підготовки.

Фундаментальна підготовка з другої спеціальності визначається з урахуванням специфіки поєднання спеціальностей і має бути достатньою для здобуття кваліфікації вчителя. На факультеті історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка готують фахівців за спеціальностями: “014.03” Середня освіта (Історія) за спеціалізаціями: «Історія, географія та методика краєзнавчо-туристичної роботи», «Історія та основи правознавства». З

поєднаних спеціальностей фундаментальна підготовка здійснюється паралельно з обох спеціальностей і завершується з першої спеціальності на ОКР бакалавра, з другої – на етапі підготовки магістра.

Підготовка студента здійснюється:

Фаховими історичними дисциплінами.

Методичними навчальними курсами (вивчення методик викладання навчальних предметів).

Інформаційно-технологічна підготовка передбачає вивчення основ інформатики, новітніх інформаційних технологій та методик їх застосування в навчальному процесі і здійснюється протягом усього періоду навчання.

Практична підготовка передбачає проходження неперервних навчальних та виробничих практик (археологічна, архівно-музейна, краєзнавча, педагогічна, за другою спеціальністю – правова, географічна), починаючи з другого семестру. Форми, тривалість і терміни проведення практик визначаються для кожного ОКР галузевими стандартами.

Зміст *соціально-гуманітарної підготовки* передбачає професіоналізацію мовної, філософської, політологічної, культурологічної, соціологічної, правознавчої, економічної, фізкультурно-оздоровчої освіти та її професійно-освітнє спрямування.

2. Основні форми організації навчального процесу в ЦДПУ ім. В. Винниченка. У закладах вищої освіти функціонують різноманітні організаційні форми навчання: *лекції; практичні заняття* (семінари, лабораторні роботи, практикуми); *самостійна робота* студентів під контролем викладача; різні види *практики*.

Вимоги до лекції:

- моральний бік лекції і викладача,
- сучасний науковий рівень, інформативність, аргументованість,
- наявність достатньої кількості переконливих прикладів, документів, наукових доказів,
- емоційність викладу інформації,
- активізація мислення слухачів,
- постановка запитань для роздумів,
- чітка структура й логіка розкриття викладених запитань,
- виведення головних думок і положень,
- підкреслення висновків,
- викладання доступною і зрозумілою мовою,
- використання, за можливості, аудіовізуальних дидактичних матеріалів.

Вузівська лекція може мати декілька різновидів:

Вступна лекція має за мету дати студентам загальне уявлення про завдання і зміст усього курсу, розкрити структуру й логіку розвитку конкретної галузі науки, техніки, культури, взаємозв'язок з іншими дисциплінами.

Тематична присвячується розкриттю конкретної теми навчальної програми.

Оглядову читають перед практикою, складанням державних іспитів, абітурієнтам перед вступними іспитами, студентам-заочникам.

У заключній підбиваються підсумки вивченого матеріалу з цього предмета, через виділення вузлових питань лекційного курсу й зосередження уваги на практичному значенні здобутих знань для майбутньої професійної діяльності студентів.

Зараз застосовуються нові лекційні форми:

Проблемна лекція належить до активних методів навчання. На відміну від інформаційної лекції, у якій студентам подається й пояснюється готова інформація, яку треба запам'ятати, у проблемній лекції нове вводиться як невідоме. Мета викладача – створивши проблемну ситуацію, спонукати студентів до пошуків розв'язання проблеми. Тим самим забезпечується розвиток теоретичного мислення, пізнавального інтересу до змісту предмета, професійна мотивація, корпоративність.

Лекція-візуалізація подається усно, відображаючись у візуальній формі. Відеоряд доповнює словесну інформацію, виступає носієм змістовної інформації.

Лекція удвох – є продовженням проблемного викладу матеріалу в діалозі двох викладачів. Тут моделюються реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома спеціалістами, представниками двох різних наукових шкіл. Переваги: актуалізація в студентів знань, розгортання системи доведення, наявність двох джерел примушує порівнювати різні точки зору, формується уявлення про культуру дискусії.

Лекція із наперед запланованими помилками. Закладається певна кількість помилок змістового, методичного, поведінкового характеру. Завдання студентів полягає в тому, щоб у процесі лекції відмітити помилки, зафіксувати їх і назвати. На аналіз помилок відводиться 10-15 хвилин. При цьому правильні відповіді формулюють як студенти, так і викладач. Така лекція одночасно виконує стимулюючу, контрольну та діагностичну функції.

Лекція-прес-конференція. Назвавши тему лекції, викладач просить студентів письмово поставити йому запитання з цієї теми. Протягом 2-3 хвилин студенти формулюють запитання й передають їх викладачеві, який швидко сортує запитання за їх змістом і починає лекцію. Вона викладається не як відповіді на запитання, а як зв'язний текст, у якому даються відповіді на запитання. Наприкінці лекції викладач проводить аналіз відповідей як відображення інтересів і знань студентів.

Лекції треба обов'язково відвідувати. У ній повідомляються переважно сучасні знання, проблемні або вузлові питання, розглядаються важкі для самостійного опрацювання студентами питання навчальної програми. Слухання лекції вимагає від студента зосередження уваги на науковій інформації, яку подає викладач. Студент має право ставити запитання під час лекції в письмовій чи усній формі. Важливим моментом у роботі студента під

час лекції є конспектування її змісту. Це допомагає навчитися одночасно робити кілька справ: слухати, писати, аналізувати, роздумувати.

Форми практичних занять: уроки іноземної мови, лабораторні роботи, семінарські заняття, практикуми. Вони відіграють важливу роль у виробленні в студентів навичок застосування здобутих знань для вирішення практичних завдань, для поглибленого вивчення дисципліни, проводяться через 2-3 лекції й логічно продовжують роботу, розпочату на них. План заняття має відповідати загальним ідеям і спрямованості лекційного курсу та співвідноситися з ним.

Семінарські заняття призначені для поглибленого вивчення дисципліни, оволодіння методологією наукового пізнання, вміннями використання студентами теоретичних знань. Семінари проводяться з основних та найбільш складних тем або розділів навчальної програми.

Мета семінару – поглибити та закріпити теоретичні знання, отримані на лекціях, групових заняттях та в процесі самостійної роботи над навчальною і науковою літературою, а також прищеплювати студентам навички самостійного пошуку, удосконалення, узагальнення та викладу матеріалу в усній формі. На семінари необхідно виносити основні питання теми, які потребують обґрунтування та розуміння. Учбові питання семінару не повинні дублювати питання лекцій, а теоретично мають поглиблювати тему, спрямовуючи студентів на творчу роботу з рекомендованою літературою. Як правило, семінарське заняття береться не більше, ніж 4-6 важливих (проблемних) питання. Розраховуючи час, доцільно визначити на реферат до 15 хвилин, на виступи – до 10 хвилин.

Семінарськими заняттями вирішуються такі завдання:

- розвиток творчого і професійного мислення;
- пізнавальна мотивація;
- професійне використання знань у навчальних умовах;
- повторення й закріплення знань;
- контроль;
- педагогічне спілкування.

У завданні до семінару подається більша кількість питань, ніж планується розібрати на занятті. Воно повинно видаватися студентам не пізніше дня прочитання лекції. У завданні відображаються: тема семінару та час, який на нього відводиться; учбові питання, які виносяться на заняття; теми рефератів, список додаткової та основної літератури; завдання для самостійної роботи; методичні рекомендації для підготовки до занять.

Під час розробки завдань для семінару викладач повинен запобігати постановці таких питань, на які є готові відповіді у підручниках. Основу методики проведення семінару повинна складати творча дискусія за активною участю всієї навчальної групи, аналіз проблем та пошук шляхів їх вирішення. У вступі, протягом 5-7 хвилин, викладач дає тему та мету заняття, обґрунтовує актуальність, значення теми, доповідає про вимоги основних документів до питань, що вивчаються, оголошує порядок проведення семінару. Розгляд питань може починатися з заслуховування реферату та

його обговорення. Питання, які розглядаються на семінарі ставляться, як правило, перед усіма студентами. Показником методичної майстерності на семінарах є вміння викликати дискусію та керувати нею, досягати обґрунтування студентами відповіді, її зв'язку з розв'язуванням практичних завдань.

Інтенсифікація заняття, творча, активна робота кожного студента забезпечується: уникненням шаблонності методики; постановкою додаткових питань, які дозволяють упевнитися в глибині засвоєння матеріалу, уточненням розуміння студентами зв'язку питань, що вивчаються, з практикою; підведенням підсумків виступів у формі, яка викликає діяльне зацікавлення й інтерес студентів і яка спонукає до участі в обговоренні.

Під час семінару повинні створюватися проблемні ситуації, які вирішуються зусиллями викладача та студентів при їх максимальній самостійності. Під час обговорення слід регламентувати виступи, доцільно пропонувати доповідачам обговорювати не тільки зміст питань, а й методичну майстерність, ораторське мистецтво товаришів. Не слід дозволяти читати доповідь по написаному. На кожне обговорене питання викладач повинен зробити ґрунтовний висновок, використовуючи, якщо доцільно, дошку, звернути увагу на позитивне та помилки, прагнучи до розуміння питань всіма студентами групи.

Види семінарів:

Просемінар передбачає ознайомлення студентів зі специфікою самостійної роботи, з літературою, першоджерелами й методикою роботи над ними.

Власне семінари бувають таких видів: семінар запитань і відповідей, розгорнута бесіда, коментоване читання, семінар, що передбачає усні відповіді студентів із наступним їх обговоренням, семінар-дискусія, семінар-обговорення письмових рефератів, семінар-конференція, розв'язання проблемних завдань, семінар «мозковий штурм».

Спецсемінари з певних проблем, можуть залучатися відомі вчені, спеціалісти, студенти орієнтуються на групову роботу.

Отже, важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з методики навчання історії полягає у обговоренні й засвоєнні закономірностей процесу навчання історії, оволодінні культурою наукового аналізу методичних проблем, тобто сукупністю сучасних принципів, методів, прийомів та технологій навчання історії.

Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи. Саме семінарське заняття в повній мірі сприяє розвитку пізнавальної діяльності і самостійності студента, є одним з ефективних засобів активізації самостійної роботи студентів. Воно може проводитися у традиційній формі та з використанням інтерактивних

технологій і методів навчання. На семінарі проводиться обговорення студентами питань з попередньо визначених тем робочою навчальною програмою. При підготовці до семінару студент не лише закріплює свої знання, але й розширює, поглиблює їх, навчається творчо мислити.

Якісна підготовка до семінарського заняття передбачає:

- врахування методичних вказівок викладача щодо виду та форми проведення семінару;
- вивчення плану семінарського заняття, що означає усвідомлення суті основних питань заняття;
- ознайомлення зі списком літератури;
- опрацювання основних термінів, понять, категорій, персоналій, хронології до теми;
- ознайомлення із завданнями для самоперевірки знань, ведення дискусії, можливими темами рефератів;
- опрацювання конспекту лекції з даної теми;
- написання тез відповідей на поставлені питання;
- опрацювання відповідних джерел, розділів підручників та допоміжної літератури.

На семінарські заняття студенти повинні приходити з конспектом лекцій, планом-конспектом (тезами) свого виступу, опрацьованими термінами, поняттями, категоріями з теми, конспектом інформаційних джерел, рефератом (при необхідності). На семінарі кожен студент повинен уважно слухати виступи товаришів і бути готовим доповнити відповідь або виступити з власною. Неприпустимо готувати одне чи два питання, надіючись, що викладач не запитає з інших. Після виступу студент має бути готовим відповісти на запитання викладача або товаришів по суті свого виступу.

Як опрацювати матеріал підручника:

1. Відкрийте зміст в кінці/на початку підручника і визначте, з яких розділів (підрозділів, глав тощо) він складається. Знайдіть необхідний розділ, тему, параграф.
2. Зверніть увагу, що кожний параграф поділений на пункти. У кожному пункті розглядається окреме питання. Знайдіть необхідний пункт (пункти).
3. Зверніть увагу, що головне в тексті може виділятися напівжирним шрифтом, напівжирним курсивом або курсивом, може бути підкресленим.
6. Якщо вам трапляються незнайомі слова, терміни – знайдіть їх визначення в словнику (довіднику, енциклопедії тощо) або запитайте у викладача.
7. Розгляньте ілюстрації, схеми, таблиці тощо, які стосуються параграфу, пов'яжіть їх зі змістом тексту. Вони допоможуть вам краще зрозуміти матеріал.
8. Прочитайте додатковий матеріал до параграфу. Він доповнить ваші знання з даної теми.

9. Дайте усну відповідь на запитання до параграфу. Вони допоможуть глибше зрозуміти і краще запам'ятати вивчений матеріал.

10. У кінці кожного розділу можуть подаватися висновки, в яких узагальнено його зміст. Це допоможе зосередити Вашу увагу на головному.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

На семінарі викладач оцінює підготовлені студентами реферати, їх виступи, активність у дискусіях, уміння формулювати і обстоювати свою позицію. Підсумкові оцінки за кожне семінарське заняття вносяться в журнал. Під час семінарів і підготовки до них у студентів формуються: навички науково-дослідницької роботи, вміння готувати доповіді і виступати з ними перед аудиторією, здатність працювати одночасно з кількома джерелами, аналізувати їх зміст і узагальнювати отриманий матеріал, сприяє формуванню самостійного творчого мислення.

Лабораторні роботи інтегрують теоретико-методологічні знання і практичні уміння та навички студентів у процесі діяльності навчально-дослідницького характеру; призначені для вирішення наукових і життєвих завдань; до кожної лабораторної роботи надаються певні методичні рекомендації. Види лабораторних робіт: спільна групова діяльність, вправи, графічні роботи

Консультація – це форма навчального заняття, за якої студент отримує від викладача відповіді на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування, йому незрозумілих. Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів. Обсяг часу на консультації визначається навчальним планом.

Колоквіум – одна з форм навчальних занять, розмова викладача зі студентами для виявлення рівня їхніх знань. Колоквіум виконує контрольно-навчальну функцію. Він особливо корисний, коли предмет читається 2-3 семестри, а підсумковий контроль – один. Дає можливість діагностувати засвоєння знань, активізує студентів.

Індивідуальні завдання з окремих дисциплін – це реферати, курсові, кваліфікаційні роботи пропонуються студентам у терміни, передбачені вищим навчальним закладом. Вони виконуються студентом самостійно при консультуванні викладача. Допускаються випадки виконання комплексної тематики кількома студентами.

Виховна робота у виші спрямована на вирішення завдань національного виховання:

- набуття студентами соціального досвіду,
- успадкування духовних надбань українського народу,
- досягнення високої культури міжнаціональних відносин,
- формування в молоді особистісних рис громадянина України,
- розвиток духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури,
- любові до дітей, прагнення виховувати, навчати їх,
- постійно удосконалювати свою педагогічну майстерність.

Форми організації виховної роботи:

- бесіди, лекторії, зустрічі, екскурсії, турніри КВК,
- вікторини, інформаційно-пізнавальні години,
- гурткова робота, круглі столи, ділові зустрічі, дискусії,
- захист майбутніх професій, тематичні конференції, диспути, брифінги, літературні читання, усні журнали,
- читацькі конференції, тематичні вечори та вечори відпочинку, свята, обряди,
- участь у державних акціях, дні факультету, спортивні змагання, козацькі забави,
- участь у студентських олімпіадах, робота клубів за інтересами, огляди художньої самодіяльності, агітбригади, конкурси,
- робота в таборах праці і відпочинку, екологічні, фольклорні, історичні, археологічні та етнографічні експедиції, культпоходи до театрів, кінотеатрів, музеїв, на художні виставки, фестивалі, відеолекторії,
- концерти класичної та популярної музики,
- комп'ютерні заняття.

Важлива роль у вихованні студентської молоді належить куратору академічної групи. Ними призначаються викладачі кафедр. Головним його завданням є професійне й моральне становлення студентів групи, їх захист.

3. Система контролю та оцінювання знань, умінь і навичок студентів в університеті. Видами міжсесійного контролю є:

Попередня перевірка – здійснюють із метою визначення ступеня готовності студентів до навчання, їх рівень знань, у процесі підготовки студентів до практичних робіт, до роботи над першоджерелами. На базі отриманої інформації проводиться необхідне коригування навчальної діяльності студента.

Поточна перевірка є органічною частиною навчального процесу і проводиться на лекціях, семінарах, практичних роботах.

Вона здійснюється в таких формах:

- *усна співбесіда* за матеріалами розглянутої теми на початку наступної лекції, з оцінкою відповідей студентів (10-15 хв);
- *письмове фронтальне опитування* студентів на початку чи наприкінці лекції (10-15 хв); відповіді оцінюються викладачем у позалекційний час;
- *фронтальний контроль знань* студентів за кількома темами лекційного курсу (5-20 хв); проводиться на початку семінарських занять;
- *домашні завдання*;
- *практична перевірка* знань на лабораторних і практичних заняттях;
- *тестова* перевірка знань студентів.

Тематична перевірка знань студентів здійснюється на:

- семінарських заняттях – проходить перевірка знань студента,
- колоквиумах – відбувається поглиблене вивчення найважливіших тем чи розділів курсу,
- консультації – виконується відпрацювання для студентів, які пропустили лекції, семінарські заняття.

Підсумкова перевірка. Заліки, екзамени, курсові та кваліфікаційні роботи, виробнича й педагогічна практика вважаються основними формами підсумкового контролю навчальної роботи студентів. Кількість іспитів і заліків у семестр – по чотири, не більше двох диференційованих.

Успішність студентів визначається буквами, балами й оцінками:

- А 100–90 – «відмінно»,
- В 82-89 – «добре»,
- С 74-81 – «добре»,
- D 64-73 – «задовільно»,
- E 60-63 – «задовільно»,
- FX 35-59 – «незадовільно»,
- F 0-34 – «незадовільно».

Заліки проводяться без білетів, за результатами виконання навчального плану, треба набрати 60 балів, щоб отримати залік. Іспити складаються за білетами, затвердженими кафедрою. На консультаціях перед іспитом викладач знайомить студентів із програмними питаннями з курсу. На іспиті можна отримати максимально 40 балів

Курсові роботи студенти захищають на засіданнях кафедр або перед спеціально створеними комісіями. Державні випускні іспити приймає державна екзаменаційна комісія (ДЕК). Студенти-магістри поряд з екзаменом, захищають кваліфікаційну роботу.

Оцінювання знань – це визначення та вираження в балах, а також в оціночних судженнях викладача знань, умінь та навичок студентів відповідно до вимог навчальних програм. У вишах впроваджена *рейтингова система* оцінювання успіхів студентів. У її основі лежить накопичення оцінок за результатами сесії (залік, екзамен), за певною формулою – сума балів

помножені на кредит дисципліни, поділені на кількість кредитів сесії й помножено на коефіцієнт 0,9. 10% враховується громадська робота. Стипендія нараховується 43% студентів, які перебувають на бюджеті.

Оцінюються структурні компоненти навчальної діяльності:

Змістовний компонент – обсяг знань визначений навчальними програмами, державними стандартами. При оцінюванні підлягають аналізу такі характеристики знань: повнота, правильність, логічність, словесне оформлення у вигляді переказу, пояснення, застосування знань.

Операційно-організаційний компонент – дії, вміння, навички, уміння порівнювати, абстрагувати, класифікувати, узагальнювати; вміння користуватися підручником та іншими доступними джерелами інформації. Підлягають аналізу такі характеристики дій: правильність та самостійність виконання.

Емоційно-мотиваційний компонент – ставлення до навчання. Аналізуються такі його характеристики: характер і сила (байдуже, недостатньо виражене позитивне, зацікавлене, виразне позитивне); дієвість (від пасивного до дійового); сталість (від епізодичного до сталого).

4. Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) як основа організації освітнього процесу в закладах вищої освіти. Основні завдання кредитно-модульної системи організації навчального процесу (КМСОНП) полягають у наступному:

- адаптація ідей ЄКТС до системи вищої освіти України для забезпечення мобільності студентів у процесі навчання та гнучкості підготовки фахівців, враховуючи швидкозмінні вимоги національного та міжнародного ринків праці;
- унормування порядку надання можливості студентові отримати професійні кваліфікації відповідно до ринку праці;
- забезпечення можливості навчання студента за індивідуальною варіативною частиною ОПП, сформованої на основі вимог замовників та побажань студента і сприяє його саморозвитку й підготовці до життя у вільному демократичному суспільстві;
- стимулювання студентів із метою досягнення високої якості вищої освіти.

Метою впровадження КМСОНП є: підвищення якості вищої освіти фахівців і забезпечення на цій основі конкурентоспроможності випускників та престижу української вищої освіти в європейському та світовому освітньому й науковому просторі.

Система оцінювання якості освіти студента (зарахування залікових кредитів) має бути стандартизованою та формалізованою. Навчальних тижнів на рік – **42**, з них: в осінньому семестрі – *18 тижнів*; у весняному семестрі – *20 тижнів*; *4 тижні* відводиться на практики (крім педагогічної). На випускному курсі замість практик два тижні відводиться на державний кваліфікаційний екзаме́н. Тривалість педагогічних практик та періоди їх проведення визнаються чинними Державними освітніми стандартами.

Обсяг навчального навантаження студента (трудомісткість навчання) встановлюється в *академічних кредитах*, який передбачає всі види навчальної діяльності: лекції, практичні роботи, семінари, консультації, самостійну роботу, підсумковий контроль (екзамени, заліки), курсову, кваліфікаційну роботу, педагогічну, навчальні і виробничі практики.

Ціна кредиту складає **30 академічних годин** (18 годин становлять аудиторні заняття, 6 годин індивідуальна робота викладача зі студентами, 6 годин самостійна робота студентів). Можливі співвідношення аудиторних та індивідуальних і самостійних занять – 60%:40%, 40%:60%.

Методологія процесу навчання та оцінювання знань студента в КМСОНП полягає в його переорієнтації із *лекційно-інформативної на індивідуально-диференційовану, особистісно-орієнтовану форму та на організацію самоосвіти* студента. Усі світові та національні стандарти в основу навчання ставлять самостійну, творчу роботу того, хто навчається. На цьому принципі базуються й новітні, інформаційні, технології навчання.

Індивідуальна робота студента полягає в наступному:

- розглядається як один з основних компонентів навчальної діяльності й має займати значну частину його навчального навантаження;
- передбачає створення умов для якнайповнішої реалізації творчих можливостей студентів;
- проводяться під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком;
- спрямовуються на поглиблення вивчення студентами певних навчальних дисциплін;
- мають науково-дослідний характер.

Види індивідуальних занять:

Консультація – один із видів навчальних занять (індивідуальні або групові), який проводиться для отримання студентом відповіді на деякі теоретичні чи практичні питання та для пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування. Проводяться протягом семестру – поточні консультації, семестрові перед контрольним заходом – екзаменаційні. У процесі консультацій допускається діагностичне тестування знань студентів для виявлення ступеня засвоєваності окремих теоретичних положень, рівня сформованості практичних умінь і навичок та перевірки ефективності прийомів і методів навчання.

Індивідуальне завдання (індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ)) – форма організації навчання, яка має на меті поглиблення, узагальнення та закріплення знань, які студенти отримують у процесі навчання, застосування цих знань на практиці й завершується оцінюванням у балах. Видами ІНДЗ можуть бути: конспект із теми, реферат на тему або проблематики, розв'язування та складання розрахунків або практичних завдань різного рівня з теми, розроблення теоретичних чи прикладних моделей явищ, процесів, анотація прочитаної літератури з курсу, розроблення навчальних та діагностичних тестових завдань із курсу.

Курсова робота – один із видів індивідуальних завдань навчально-дослідницького, творчого чи проєктно-конструкторського характеру, який має на меті не лише поглиблення, узагальнення й закріплення знань студентів із навчальної дисципліни, а й застосування їх при вирішенні конкретного фахового завдання і вироблення вміння самостійно працювати з навчальною і науковою літературою, лабораторним обладнанням, використовуючи сучасні інформаційні засоби та технології.

Курсова робота є окремим заліковим кредитом і оцінюється як самостійний вид навчальної діяльності студента. За час навчання студент має виконати дві курсові роботи – на 3 курсі з фаху (історії України та всесвітньої історії), на 4-му – з методики викладання історії чи педагогіки, психології.

Магістерська (кваліфікаційна) робота – індивідуальне завдання науково-дослідницького, проєктно-конструкторського характеру, яке виконує магістрант на завершальному етапі фахової підготовки і є однією із форм виявлення теоретичних і практичних знань, вміння їх застосовувати при розв’язанні конкретних наукових, технічних, економічних, соціальних і виробничих завдань та містить елементи наукової новизни в цій галузі знань або напрямку практичної діяльності.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте особливості підготовки вчителя історії в педагогічних закладах вищої освіти України.
2. Як організований навчальний процес у ЦДПУ ім. В. Винниченка?
3. Що таке лекція, семінарське, лабораторне заняття, практикум, колоквіум, консультація, індивідуальне завдання, залік, іспит?
4. Яка різниця між нормативною та вибірковою частинами змісту навчання?
5. Які види практик передбачені для істориків?
6. Проаналізуйте форми виховної роботи в закладі вищої освіти.
7. Як здійснюється контроль та оцінювання знань, умінь і навичок студентів в університеті?
8. Що таке Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система?
9. Що таке академічний кредит?
10. Проаналізуйте види індивідуальних занять студентів в університеті.

Література: Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. Київ, 2000; Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти. Київ, 1997; Волкова Н.В. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2006; Впровадження ECTS в українських університетах: Методичні матеріали. Львів, 2006; Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Київ, 2010; Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і

матеріали 2003–2004 рр.). Київ-Тернопіль, 2004; Положення про організацію освітнього процесу в ЦДПУ імені Володимира Винниченка на 2019–2020 навчальний рік. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Polog_OP_CUSPU_2019-2020.pdf; Положення про порядок реалізації студентами права на вільний вибір навчальних дисциплін у ЦДПУ імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/ND_Vibirkovi_11.2019.pdf; Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013. №344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>; Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 17–26; Сисоєва С.О., Батечко Н.Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку. Київ, 2011; Фіцула М.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Тернопіль, 2009; Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. Київ, 2002.

ТЕМА 5. Організація навчальної, наукової та самостійної діяльності студентів

План

1. Культура навчальної праці студента. Режим, техніка розумової праці студента, методи опрацювання літератури.
2. Наукова робота студентів у системі професійної підготовки.
3. Зміст, форми й методи самостійної роботи студентів.

1. Культура навчальної праці студента. Режим, техніка розумової праці студента, методи опрацювання літератури. Увесь студентський період життя супроводжується систематичною розумовою працею. Починається він сприйняттям навчальної інформації через опрацювання й перетворення її на знання на рівні абстрактного мислення, а завершується застосуванням цих знань на практиці. Складність навчальної праці зумовлена тим, що обсяг і зміст інформації, якою мають оволодіти студенти, безперервно збільшуються, а термін навчання незмінний. Усе це спонукає шукати нові, досконаліші шляхи організації навчання й чіткішого керівництва навчальною роботою студентів. 40% студентів причиною невдоволення своїм навчанням вважають відсутність умінь самостійно працювати. Тому важливо, щоб кожен студент сформував у себе вміння вчитися, засвоїв основи раціональної організації праці, умів застосовувати їх у своїй повсякденній роботі, володів навичками самоорганізації.

Культура навчальної праці – це система знань, умінь і навичок, які дають змогу раціонально організовувати навчання, забезпечувати його високу продуктивність.

Структурними елементами культури навчальної праці студентів є:

- знання психологічних, анатоμο-фізіологічних властивостей власного організму;
- гігієнічних вимог щодо організації раціональної навчальної праці;
- умови збереження розумової працездатності;
- навички та вміння – цільові, планування розв'язання завдань, складання раціонального режиму дня;
- самоконтролю;
- розумової діяльності; роботи з книгою;
- розвитку пам'яті, уваги, уяви, мислення.

Наукова організація праці – це організація навчальної праці, яка за мінімальних витрат дає максимальні результати. Її основні елементи: плановість у роботі, детальна підготовка до неї, дотримання певного режиму, чистота й порядок на робочому місці.

Ефективність засвоєння навчального матеріалу залежить від працездатності студента на час його розумової діяльності.

Працездатність студента – готовність до виконання певного виду навчальної роботи із високим ступенем напруженості, зі значними витратами нервової енергії упродовж певного проміжку часу.

Працездатність студента залежить від кількох чинників:

- внутрішніх умов: інтелектуальні здібності, темперамент, ступінь тренуваності, стан здоров'я, сила волі;
- зовнішніх умов: атмосфера в закладі вищої освіти, організація робочого місця, режим праці і відпочинку, мікроклімат у групі;
- рівня організації праці: плановість у роботі, дотримання певного режиму, рівень затрачених зусиль для досягнення результату;
- обсягу розумового навантаження.

Рівень працездатності студентів розвивається за певними етапами:

На 1-му етапі студент повинен звикнути до конкретного виду роботи, налаштуватися на розумову працю, на певний ритм роботи.

На 2-му етапі розумова працездатність організму людини досягає максимальної точки і зберігається на цьому рівні протягом певного часу.

На 3-му етапі високий рівень працездатності починає поступово знижуватися, настає фаза стомлення.

4-й етап – фаза крайньої перевтоми, коли розумова діяльність спадає, викликає в людини негативні емоції.

Після обідньої перерви все повторюється спершу на дещо вищому рівні, ніж перед обідом, а відтак на сьомій годині роботи працездатність різко знижується. Наприкінці дня, після відпочинку, знову спостерігається її зростання. Це зумовлено вольовим зусиллям у зв'язку з усвідомленням наближення закінчення робочого дня.

Найпліднішими є такі годинні пояси:

- 8-15 год. (максимальна працездатність із 10-ї до 13-ї год.);
- після обіду (16-19 год.);
- вечірній час (20-24 год.).

Установлено, що ступінь уваги й ефективність запам'ятовування навчального матеріалу знижуються наприкінці кожного годинного поясу. Отже, навчальний матеріал доречно вивчати в першій половині кожного поясу, після доброго відпочинку. Скорочення часу адаптації до працездатності залежить від сталості умов (звична навчальна обстановка, тиша, початок роботи в один і той самий час).

Працездатність студента залежить від того, як швидко він уміє знаходити зв'язки між попереднім і наступним навчальним матеріалом. Тому важливо перед кожною лекцією повторювати зміст попередньої. Найефективніший етап роботи триває приблизно з *середини 1-ї до кінця 3-ї години роботи, або декілька годин*. Треба вміти зосереджувати увагу на потрібних об'єктах засвоєння знань. Приблизно на початку 4-ї години роботи настає втома. Вона спричинена:

- монотонним виконанням однієї й тієї самої роботи;
- тривалими лекційними заняттями;
- негативним ставленням студента до предмета;
- найбільше втомлюються ті, хто погано поснідав, погано спав, замість активного відпочинку просидів перерви в приміщенні.

Кожен має знати свою норму сну. Відомо, що працівники розумової праці потребують тривалішого сну, ніж ті, хто займається фізичною працею.

Якщо тривалість сну менша на 1 год. у порівнянні з фізіологічною нормою, то розумова працездатність знижується на 20%. Важливо знати, хто він – «сова» чи «жайворонок», і залежно від цього планувати різні види навчальної роботи.

Однією з основних умов збереження високої працездатності є **дотримання режиму дня** – розпорядку роботи, харчування, відпочинку, сну. Основу режиму становить правильний розподіл часу. Організм за «своїм годинником» регулює види занять. Режим праці та відпочинку залежить від індивідуальних особливостей кожного студента. Не завжди студенту вдається жити за своїм індивідуальним режимом, адже потрібно вміти пристосувати його до загальноприйнятого в закладі вищої освіти.

Структуру часу студента формують:

робочий (навчальний) час – складається з: *аудиторних занять* – відводиться **30-50%** бюджету часу дисциплін; *самостійної роботи* – відводиться **50-70%** вивчення навчального матеріалу, що свідчить про збільшення навантаження студентів у позанавчальний час.

позаробочий час – виокремлюють: *позанавчальний час* – участь у науковій і громадській роботі, переїзди до місця занять, час на господарсько-побутові потреби, сон, харчування; *вільний час* – заняття спортом, участь у художній самодіяльності, відвідування театрів, музеїв, виставок, перегляд телебачення, читання наукової й художньої літератури, газет, журналів, улюблені заняття.

Поза всіма зазначеними затратами – **нерозподілений час**.

Виокремлюють річний, тижневий, добовий бюджет часу студентів. Максимальний тижневий бюджет робочого часу студента денної форми навчання становить **54 год.**, у тому числі **4 год.** – навчальні заняття з фізичного виховання, **до 6 год.** – на поглиблення вивчення окремих дисциплін, підготовку та участь у студентських олімпіадах, конкурсах, конференціях, у середньому – 9 год. на день.

Досвід організації навчальної роботи в закладах вищої освіти свідчить, що фізіологічна норма навчальних занять, яка відповідає гігієнічним вимогам, становить **10-11 год. на добу**. Студентам молодших курсів рекомендується починати із **7-8 год.** занять на добу і згодом поступово збільшувати їхню тривалість, щоби до старших курсів зростала частка їх самостійної роботи.

Для того щоби правильно спланувати час, необхідно дотримуватися таких правил:

➤ Чітко визначати мету своєї діяльності. Це допомагає завчасно спланувати роботу, організувати всі дії, спрямовані на її досягнення, дає змогу контролювати виконання.

➤ Дотримуватися певної системи й послідовності в роботі. Працювати треба систематично – кожного дня певну кількість годин, а не вивчати великий обсяг інформації за один раз час від часу, неперіодично. Адже часті зміни форм роботи шкідливо позначаються на продуктивності розумової праці, спричиняючи втому.

➤ Не робити великих перерв у процесі розумової праці, оскільки кожного разу після перерви потрібен певний час для входження в роботу.

➤ Правильно чергувати різні види діяльності: спершу розумову та фізичну працю, згодом – різні види інтелектуальної праці. Це сприятиме високій працездатності.

➤ Навчитися правильно відпочивати. Для відновлення сил потрібні перерви після кожних 1-2 год. роботи; відпочинком може бути й заміна розумової праці фізичною.

➤ Виконувати завжди все вчасно.

➤ Вести щоденник, де записувати плани на найближчі дні, тижні, місяці.

➤ Пам'ятати, що бажання досягти максимальних позитивних результатів зекономлять зусилля, час і сприятимуть ефективному виконанню роботи.

Техніка розумової праці – це стихійно або цілеспрямовано сформоване вміння чітко виконувати певні дії, типові для виду роботи. Найважливішим навчальним умінням є читання. Зором людина сприймає 90% інформації, із них 70% – через читання.

Залежно від мети, характеру тексту й часових меж виокремлюють такі способи читання:

Попереднє – у процесі такого читання відмічаються всі незнайомі, іноземні слова, наукові терміни й поняття, щоб у подальшому можна було пояснити їхнє значення, наприклад, за словниками чи довідниками.

Наскрізне (читання підряд) – означає уважне прочитання всього матеріалу. Використовується, щоби повністю охопити зміст розділу, статті, книги загалом.

Вибіркове – передбачає певний відбір матеріалу для читання з метою його поглибленого вивчення. Інколи така необхідність виникає, коли треба знайти відповідь на певне питання. Цей вид читання визначається інтересами і практичними потребами читача.

Повторне – з метою повернутися до того, що дуже потрібне або не зовсім зрозуміле, через якийсь час є потреба ґрунтовно осмислити його.

Аналітичне (або читання з опрацюванням матеріалу) – критичний розбір змісту для глибокого його вивчення, конспектування найістотнішого. Використовується під час роботи з першоджерелами, часто супроводжується виписуванням фактів, цитат, висновків на картки, складанням тез, рефератів та ін.

Партитурне (динамічне) – означає швидке ознайомлення з книжкою загалом при великій швидкості читання (за 1,5-2 години прочитується до 200-300 сторінок).

Змішане – застосування різних видів читання залежно від змісту матеріалу, цілей і завдань його вивчення.

Ефективність навчальної праці значною мірою залежить і від пам'яті людини. Дослідження засвідчили, що на 20-му році життя механічна пам'ять

починає слабшати, а логічна, пов'язана з професійною діяльністю, може постійно вдосконалюватися.

Техніка роботи пам'яті, її поліпшення – важке завдання, над цим треба постійно працювати, з огляду на кілька настанов:

- чим більше людина знає, тим легше їй запам'ятовувати нову інформацію;
- навіть за найкращої пам'яті необхідне повторення;
- варто регулярно займатися цілеспрямованим заучуванням, повторенням, намагатися відтворити забуте;
- треба робити записи почутого.

Робота з книгою передбачає написання:

Плану – це короткий, логічно побудований перелік запитань, які розкривають зміст прочитаного матеріалу. У ньому немає конкретного викладу матеріалу, а є структура, що визначає зміст. Щоб уміти складати план, потрібно навчитися виділяти з прочитаного головні думки, встановлювати співвідношення, зв'язки між ними, чітко й коротко формулювати їх.

Під час роботи з книгою важливо вміти складати план. Залежно від мети виокремлюють:

структурний план, який складають відповідно до структури твору, що вивчають (від вступу до висновків). За основу беруть перелік основних розділів і параграфів;

предметний (логічний) план, який може бути складений у формі переліку назв основних питань, які відповідають заголовкам книги, чи у формі запитань за текстом книги;

тематичний план, складають на основі вивчення кількох творів із теми (під час підготовки до лекції, написання курсової чи кваліфікаційної роботи);

план-конспект, який крім плану теми, охоплює й письмовий переказ прочитаного з доведеннями і власними нотатками.

Складання плану-конспекту дисциплінують студента, змушують заглибитися у зміст прочитаного, привчають виділяти головне у матеріалі, сприяють засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу. Виділяти головне у змісті матеріалу, його головну проблему, акцентувати свою увагу на суттєвому матеріалі, аналізувати прочитане та його тематичну структуру – одні з провідних умінь та навичок студентів при вивченні предметно-методичних дисциплін. Провідним методом в розвитку цих компетенцій є вміння поділяти текст на частини та складати план. Поділяючи навчальний матеріал на частини, студент тим самим аналізує його головні частини, а складаючи план – синтезує матеріал, виділяючи провідні думки, проблеми, факти тощо.

Загальний алгоритм для роботи над будь-яким планом може бути наступний. Спочатку йде прочитання матеріалу в цілому: необхідно уважно прочитати матеріал, над яким ви будете працювати – наприклад, підпункт параграфу, параграф підручника, декілька параграфів підручника (тему) тощо. При цьому рекомендується працювати олівцем (в жодному разі не

ручкою, аби можна було витерти результати вашої роботи), підкреслюючи головне: факти, події, процеси, причинно-наслідкові зв'язки, висновки.

Після цього йде аналіз прочитаного за абзацами. Кожен абзац можна узагальнити в окрему думку, виділивши головне. Можливий варіант, коли для виділення необхідної думки треба прочитати декілька абзаців. Головна думка формулюється як пункт плану. Пункт плану, як правило, формулюється стверджувальним реченням. Пункт плану не може складатися з одного слова або прізвища.

Розглянемо види планів, які використовуються на заняттях предметно-методичних дисциплін. Простим називається план, який нумерується арабськими літерами (1., 2., 3. і далі). В такому плані рекомендується від 3 до 6 пунктів (більша кількість пунктів плану використовуються в рефератах та інших, більш складних, письмових формах роботи).

Якщо існує необхідність у більшій кількості пунктів, доцільніше скласти розгорнутий (складний) план. Складний (розгорнутий) план передбачає, що пункти плану мають підпункти. Існують різні види нумерації пунктів плану. Можливий варіант, коли пункти нумеруються арабськими цифрами, а підпункти – літерами кириличного алфавіту (“а”), “б”), “в”) і далі). В іншому разі пункти нумеруються римськими цифрами (I., II., III., IV. і далі), а підпункти – арабськими цифрами. Можливий і складний план, який поєднує два попередніх – пункти плану нумеруються римськими цифрами, підпункти – арабськими, а останні, в свою чергу, мають підпункти, що позначаються літерами алфавіту. Зловживати такими складними за структурою планами не треба. Останнім часом в фахових виданнях поширилася нумерація виключно арабськими цифрами (наприклад, пункт 1., підпункти 1.1., 1.2., 1.3., які мають підпункти 1.1.1., 1.1.2, 1.1.3. тощо).

Методичні рекомендації щодо складання плану прочитаного:

1. Зверніть увагу на тему, план до якої ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі.

2. Починайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.

3. Залежно від того, який план (простий чи розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.

4. Якщо потрібно скласти простий план, поділіть текст на логічно завершені частини. Знайдіть у кожній з них головну думку, чітко і конкретно сформулюйте й запишіть її.

5. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин тексту визначте кілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, – як підпункти.

6. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

Тези – це коротко сформульовані основні думки, положення прочитаного матеріалу. Якщо кожен пункт плану – це запитання, то тези являють собою узагальнену, коротку на нього відповідь. Вони виражають

саму сутність, але не розкривають змісту. Доповідь, захист наукової роботи, участь у конференціях і форумах зобов'язують у стислі терміни донести суть і значення об'ємної праці. Отже, тези – це лаконічно сформульовані аргументи і твердження, які потрібно довести й обґрунтувати.

Добре структуровані тези мають низку переваг:

- розкриття потенціалу автора і його роботи;
- підвищення інвестиційної привабливості (значних витрат вимагає публікація наукових статей);
- можливість дізнатися думку колег із цього питання, обговорити спірні моменти, вислухати думки для поліпшення своєї праці;
- отримання права на безкоштовні публікації статей у збірниках. Такий шанс з'являється, якщо члени комісії вважають тези й сам виступ гідними підвищеної уваги.

Тези конференцій складно підготувати тільки одного виду. Поширені комбіновані тези. Від чого залежить структура тез? Для тез, які присвячені опису поставленої проблеми, рекомендована така послідовність:

- коротко викладений вступ і актуальність;
- мета, завдання роботи;
- проведення огляду позицій інших авторів;
- вектори розвитку подій і вирішення завдань;
- підсумки, оцінка результатів.

Тези, що ґрунтуються на готових результатах дослідження, мають більш широкий перелік у структурі й додатково до перерахованих вище пунктів включають: гіпотезу, дані, розрахунки, аналіз методології, проміжні результати та фінансову оцінку дослідження.

Отже, структура тез залежить від їхнього типу. На сьогодні застосовується багато новаторських ідей. Головна порада – вивчити формат майбутньої конференції, ознайомитися з вдалими варіантами тез колег і відкоригувати структуру під свій матеріал.

Класифікація тез проводиться за такими критеріями:

Авторство. Тези можуть складатися на основі власної наукової праці або чужих публікацій. Виділяються головні і другорядні моменти, які служать лаконічним викладом.

Місце подання. Тези озвучуються в рамках конференцій, семінарів, для журналів.

Форма подачі. Тези на конференцію можуть мати форму публікації, презентації з виступом, заочного слухання. Так, тези для публікації в науковому збірнику пишуться коротко, чітко та інформативно.

Складність. Тези можуть бути:

- простими – розкривають ключову проблему;
- середньої складності – містять опис першорядних ідей;
- складними – максимально широко розкривають суть роботи, включають тези інших видів.

Порядок написання. Тези пишуться до того, як повністю підготовлена наукова робота. Головна складність автора – не до кінця досліджене питання.

Тези допомагають не втратити головне. Якщо основою тез є вже готовий матеріал, результат формується за чітким планом.

Основний зміст. Тези містять постановку проблеми, опис нових методик, результати, рекомендації з дослідження. Тобто, це наукова робота в мініатюрі.

Стиль. Якщо тези чітко викладаються і складаються з коротких наукових описів – це дієслівний лад. Він ґрунтується на використанні дієслівних присудків. Якщо автор лаконічно фіксує наукові дані й майже не використовує дієслівні присудки – це номінативний лад.

Оформлення тез має відповідати стилю та формату роботи. Оптимальний варіант – орієнтуватися на актуальні, правильні зразки. Де їх узяти? Існує безліч опублікованих тез. Допомогу може надати науковий керівник, організаційний комітет, на якого покладено підготовка наукового заходу. Правила такі:

- у заголовку вказується прізвище, ім'я, по-батькові автора, місце його працевлаштування або навчання, держава, місто;
- в якості основного шрифту використовується Times New Roman, кеглем з 12-14, полуторним інтервалом між рядків;
- орієнтиром для оформлення списку літератури служать різні стандарти (вказуються окремо);
- матеріал має бути грамотним за всіма критеріями (орфографія, пунктуація, достовірність) та унікальним.

Помилки і неточності в оформленні можуть призвести до відмови у виступі. Адже недоліки в оформленні можуть спричинити зрив макетування й несвоєчасність розміщення матеріалу у виданнях чи в бібліотеках.

Анотація – невеликий (10-20 рядків) опис змісту книги або статті, що інколи включає їх коротку оцінку. Слугує для орієнтування в пошуках потрібного матеріалу.

Виокремлюють такі види анотації: *сигнальна* чи *довідкова*, характерна для видань державної бібліографії (уточнює назву чи доповнює бібліографічний опис фактичними відомостями); *оціночна*, характерна для науково-допоміжної бібліографії (критична оцінка документа); *рекомендаційна*, що співвідноситься з відповідним видом бібліографії (характеризує зміст із врахуванням потреб цільової групи); *описова*; *реферативна*; *методична*; *педагогічна*.

За повнотою відбиття змісту розрізняють дві категорії анотацій: *загальну* (характеризує зміст документа в цілому); *аналітичну* (характеризує частину чи аспект змісту).

За кількістю анотованих документів: *монографічну*, *групову*.

За сферами використання анотації бувають: *бібліографічні*, *видавничі*, *книготорговельні*.

Змістово-структурна модель анотації має такий вигляд: відомості про автора, упорядника, видання, рік; характеристика змісту твору; про науково-довідковий апарат; про оформлення, ілюстрації; цільове призначення

видання. Мова анотації: мова книги та дві іноземні мови (наприклад, українська книга, анотація – російською та англійською мовами).

Вимоги до анотацій:

- Анотація має мати лаконічну, конкретну форму, але при цьому давати містку характеристику виданню без побічної інформації.
- Обсяг її зазвичай не має перевищувати 500-600 знаків.
- Під час написання анотації використовуються загальноприйняті слова, загальновживана лексика.
- Якщо в назві є малозрозумілі слова, їх потрібно пояснити.
- Не рекомендується наводити цитати з тексту.
- Рекламні елементи не повинні викривляти об'єктивну характеристику видання.

Рецензія – це коротка оцінка виучуваного матеріалу. У ній дається виклад суті проаналізованого матеріалу (статті, книги, доповіді, лекції), аналізуються його зміст і форма, відзначаються достоїнства й недоліки, робиться узагальнення. Оціночні судження в рецензії мають бути переконливо аргументовані.

Приблизна структура рецензій:

- тема або найменування рецензованої роботи;
- її автор;
- актуальність і правильність обраної теми;
- вдалість огляду літератури;
- використання системи доказів;
- повнота розкриття проблеми;
- результати аналізу практичної доцільності, якщо необхідні;
- наявність чітких висновків;
- використання наукового апарату;
- якість оформлення роботи;
- недоліки, що є в роботі;
- висновок про можливість допуску роботи до захисту (або надання іншого права).

Види рецензій:

Споживча рецензія – це рецензія, написана власником продукту або послуги, або ж написана тими користувачами продукту або послуги, які мають достатній досвід для того, щоби прокоментувати надійність товару/послуги та його відповідність заявленим виробником специфікаціям.

Експертна рецензія – це рецензія, написана будь-ким, хто протестував кілька продуктів або послуг для визначення, який із них пропонує найкраще співвідношення ціни і якості або найкращий набір особливостей.

Авторецензія – оцінка автором власного твору, вона публікується під псевдонімом.

Куплена рецензія – це система, де творець (зазвичай компанія) нового продукту платить рецензенту, щоби він прорецензував цей продукт. Насамперед використовується в автомобільній індустрії, фільмах і

комп'ютерних іграх, ця система створює свого роду таємну рекламу. Як правило, куплені огляди є упередженими, хоча бувають і винятки.

Есе́ – спроба, нарис – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання й не претендує на вичерпне трактування теми. Есе – це жанр, який лежить на перетині художньої та публіцистичної (часом науково-популяризаторської) творчості.

Риси есе:

- незначний обсяг (від кількох речень до 10-20 сторінок);
- конкретна тема, дана в підкреслено вільному, суб'єктивному її тлумаченні;
- вільна композиція, парадоксальна манера мислення;
- виражає нову, суб'єктивну думку про щось;
- стиль есе відрізняється образністю, афористичністю, використанням свіжих метафор, нових поетичних образів, свідомою настановою на розмовну інтонацію й лексику.

Есе здавна формувався у творах, у яких на перший план виступає особистість автора. Пограничними жанрами для есе є поезія в прозі та науковий нарис або філософський трактат.

Конспект – короткий виклад прочитаного матеріалу, доповіді, лекції, статті та ін. Конспект містить у собі констатуючу, аргументуючу частину, власні думки та ін. Конспект – це виписка із тексту-джерела, яка здійснюється у формі згорнутого й переосмисленого подання інформації. Вона відтворює не лише головні ідеї тексту, що конспектують, але і зв'язок між ними. Стиль написання конспекту має бути наближений до оригіналу. Отже, конспектування – це спосіб роботи з текстом, мета якого – зафіксувати й опрацювати його.

Типи конспектування запису:

План – форма конспектування, яка включає аналіз структури тексту, узагальнення, виділення логіки розвитку подій і суті. Може бути простим (чітка лінійна послідовність пунктів) та складним (розгалужена система, наявність підпунктів).

Виписки – найпростіша форма конспектування, яка майже дослівно відтворює текст.

Тези – форма конспектування, яка являє собою висновки, зроблені на основі прочитаного. Відокремлюють прості та ускладнені (крім головних положень, включають також другорядні) тези.

Цитування – форма конспектування, яка використовується, коли передача думки автора неможлива своїми словами. Цитування – дослівна виписка.

Помітки – форма конспектування, яку умовно можна віднести до запису, оскільки вона являє собою позначки в тексті.

Види конспектів:

Плановий конспект (план-конспект) – конспект, що створюється на основі сформованого плану, який складається з певної кількості пунктів (із

заголовками) та підпунктів. Кожен пункт плану відповідає певній частині конспекту. У випадку, коли якийсь пункт плану не потребує пояснення, він може подаватися без уточнюючого тексту.

Текстуальний конспект – конспект, який має детальну форму викладу, яка складається із виписки та цитування (з логічними зв'язками) тексту-джерела. Цей вид конспекту дає змогу виявити суперечливі моменти чи хибність тверджень автора.

Довільний конспект – конспект, який включає декілька способів роботи над матеріалом (виписки, цитування, план та ін.). Потребує вміння самостійно та точно сформулювати основні положення тексту-джерела.

Схематичний конспект (конспект-схема) – конспект, який має вигляд плану, пункти якого представлені питальними конструкціями, на які потрібно дати відповідь.

Тематичний конспект – конспект, суть якого полягає в опрацюванні і висвітленні певного питання, теми. Під час роботи над тематичним конспектом може використовуватися декілька джерел. У межах тематичного конспекту виділяють оглядовий тематичний конспект і хронологічний конспект.

Опорний конспект – конспект, який має творчу форму (введений у шкільну діяльність педагогом-новатором В.Ф. Шаталовим). Опорний конспект кодує зміст інформації за допомогою поєднання графічних символів, малюнків, цифр, ключових слів та ін.

Зведений конспект – конспект, який створюється в процесі опрацювання декількох текстів. Створюється при зіставленні, порівнянні і зведенні до єдиної конструкції.

Вибірковий конспект – конспект, який має на меті вибрати інформацію із тексту на певну тему (для тексту-джерела ця інформація може бути вторинною).

При конспектуванні джерела (документа, уривку з монографії, наукової статті) необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом загалом.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть сновну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.
4. Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов.
 - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
 - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.
 - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.

5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.

5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.

5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.

6. Працюючи над конспектом, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.

7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.

8. Перевірте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.

9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за основними джерелами.

Оформлення конспекту полягає в наступному. Перш ніж розпочати написання конспекту потрібно вказати основні данні, які стосуються безпосередньо тексту-джерела:

- прізвище автора, назва роботи, рік і місце видання;
- під час конспектування допускається скорочення слів, наприклад: стаття – ст., мільйон – млн та ін.;
- не допускаються скорочення в назвах та прізвищах;
- при використанні цитат потрібно слідувати правилам цитування (цитата береться в лапки, записується джерело й номер сторінки).
- у конспектах можуть використовуватися таблиці, діаграми, схеми.
- для виділення проблемних питань, важливих моментів, можуть використовуватися різні помітки, репліки, оцінки. Наприклад: «!» означає згоду з тим, про що йдеться; «?» – сумніви; «!?» – здивування; «NB» – важливу інформацію; «Y» – найголовніше в тексті чи інші позначення.

Способи конспектування:

Прямий спосіб конспектування – запис інформації, який відбувається під час її викладу. Цей запис подається в скороченому вигляді. Найбільш притаманний для записування лекцій, виступів, семінарів, що проходять в усній формі. Для роботи з друкованими текстами не є підходящим, оскільки відбувається механічне переписування матеріалу без процесу його осмислення.

Опосередкований спосіб конспектування – запис матеріалу, який здійснюється після прочитання, осмислення й логічного реконструювання тексту-джерела.

Для того, щоби здійснити цей вид роботи, потрібно:

- зорієнтуватись у загальній композиції тексту: визначити вступ, основну частину, кінцівку;
- вловити логіко-смыслову основу повідомлення;
- виявити ключові ідеї, слова;
- визначити додаткову інформацію;
- лаконічно сформулювати головну інформацію.

Конспектування письмового тексту – процес, який складається із прочитання тексту-джерела, виділення основних положень у ньому, відбору прикладів і комбінування матеріалу, формування тексту конспекту.

Конспектування усного тексту – процес уважного прослуховування й занотовування матеріалу, що включає вміння вловлювати суть сказаного, хід думок мовця, логічну послідовність викладу.

Основними вимогами до написання конспекту є системність і логічність викладу матеріалу, стислість, завершеність, переконливість.

Резюме – оцінка всього друкованого тексту або його частин, а також інформація, яка є важливою, оригінальною, новою, знадобиться пізніше.

Цитата – дослівна витримка з книги, що найбільш характерно відображає ту чи іншу думку автора. Тут же вказуються автор, назва його роботи, місце й рік видання, а також сторінка.

Реферат являє собою невеликий цілісний виклад, у якому хоча й коротко, але з мотивуванням, визначеннями і висновками викладаються основні ідеї, положення статті або кількох статей, книг, інколи визначається своє ставлення до них. Реферати пишуться, в основному, для виступів на лекціях, семінарах, конференціях.

Бібліографія – чіткий запис даних про книгу, її автора, назву, місце видання і видавництво, рік видання, кількість сторінок, серію. Важливою є проблема навчитися точно вести бібліографічні записи. Нерідко студенти з метою економії часу тільки приблизно записують собі літературу, сподіваючись на те, що згодом знайдуть у бібліотеку й деталізують її. Це призводить до зайвих витрат часу.

2. Наукова робота студентів у системі професійної підготовки.

Важливу роль у формуванні творчого потенціалу майбутніх педагогів відіграє участь студентів в організованій і систематичній науково-дослідній роботі. **Науково-дослідна робота студентів** (НДР) – складова професійної підготовки, що передбачає навчання студентів методології й методики дослідження, систематичну участь у дослідницькій діяльності, озброєння технологіями, вміннями творчого підходу до дослідження певних наукових проблем, полягає в пошуковій діяльності, що виражається в самостійному творчому дослідженні, що здійснюють студенти під керівництвом викладачів, формування вмінь застосування методів наукових досліджень на практиці, оволодіння навичками роботи з різноманітними інформаційними джерелами.

Від початку перебування в закладі вищої освіти кожен студент має брати участь у наукових пошуках, планових дослідженнях своїх викладачів, упровадженні на практиці досягнень науки. Наукова творчість студентів стала традиційним засобом розвитку майбутніх спеціалістів.

Для НДР вишів характерна єдність цілей і напрямків навчальної, наукової і виховної роботи, тісна взаємодія всіх форм і методів наукової роботи, що реалізується в навчальному процесі. Це забезпечує їх безперервну участь у науковій діяльності впродовж навчання.

Зміст і структура НДР забезпечують послідовність її засобів і форм відповідно до логіки й послідовності навчального процесу, що зумовлює спадкоємність методів і форм від курсу до курсу, від кафедри до кафедри, від однієї дисципліни до іншої, поступове зростання обсягу і складності набутих студентами знань, умінь і навичок у процесі виконання ними наукової роботи. Залучення студентів до НДР здійснюється через академічну групу.

Зміст і характер НДР визначаються:

- проблематикою науково-дослідницької й науково-методичної діяльності кафедр, факультетів, вищого навчального закладу;
- тематикою досліджень, що здійснюються кафедрами;
- умовами дослідної роботи студентів,
- наявністю бази дослідження, можливостей доступу до потрібної наукової інформації,
- наявністю комп'ютерної техніки,
- забезпечення науково-дослідної роботи студентів кваліфікованим науковим керівництвом.

Види студентської науково-дослідної роботи:

Дослідження, пов'язані з виконанням **навчальних завдань** (формують у студентів досвід наукового проведення лабораторних робіт, збирання експериментального матеріалу для практичних занять, здобувають досвід вивчення та критичного аналізу наукової літератури). Суттєву роль відіграє написання рефератів, есе, доповідей, виконання творчих робіт, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань (ІНДЗ) із залученням до них зібраних студентами матеріалів.

Студентські наукові гуртки, секції, проблемні групи, об'єднання – це невеликий творчий студентський колектив (до 15 осіб), що працює над однією або кількома суміжними науковими проблемами, за планами, які складаються на семестр або навчальний рік. Сприяють оволодінню студентами науковими методами пізнання, дослідження, написання наукових доповідей, участі в різноманітних виставках, олімпіадах, конкурсах наукових студентських робіт, обговоренню наукових питань, виступам із результатами досліджень на студентських наукових конференціях.

Написання курсових, кваліфікаційних робіт – потребує від студентів умінь сформулювати тему, обрати методику дослідження, організувати і провести його, здійснити якісний і кількісний аналіз отриманих результатів, аргументувати свої висновки, оформити результати дослідження.

Участь у *всеукраїнському конкурсі* студентських наукових робіт. Участь у всеукраїнській *студентській олімпіаді, рекламна, лекторська діяльність*.

Одним із видів оформлення результатів індивідуальної самостійної НДР студентів першого курсу є написання рефератів. **Реферат** – короткий виклад письмово чи у формі публічного виступу змісту прочитаної книжки, наукової роботи, повідомлення про наслідки вивчення наукової проблеми; доповідь на певну тему, що розкриває її питання на основі огляду літературних чи інших джерел. Реферат має науково-інформаційне призначення.

Кваліфікаційна (магістерська) робота є підсумком самостійної дослідницької діяльності студента магістратури. Особливість її полягає в чітко вираженому індивідуальному характері, що містить обґрунтовані теоретичні чи експериментальні результати, наукові положення і свідчить про спроможність студента самостійно проводити наукові дослідження в обраній галузі знання.

Результати досліджень мають бути апробованими у вигляді публікацій у періодичних виданнях та наукових збірниках («Студентський вісник», кафедральні збірки наукових праць), доповідях на наукових або науково-практичних конференціях.

3. Зміст, форми й методи самостійної роботи студентів. Самостійна робота студента є основним шляхом оволодіння навчальним матеріалом у вільний від обов'язкових навчальних занять час.

Навчальний час, відведений для самостійної роботи студента, регламентується робочим навчальним планом і повинен становити не **менше 1/3** та **не більше 2/3** від загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної дисципліни.

Зміст самостійної роботи студента над конкретною дисципліною визначається навчальною програмою з дисципліни, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача.

Навчальний матеріал із навчальної дисципліни, передбачений робочим навчальним планом для засвоєння студентом у процесі самостійної роботи, виноситься на підсумковий контроль поряд із навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні навчальних занять.

У процесі самостійної роботи здійснюється самоосвіта студента, яка сприяє поглибленню, розширенню й більш міцному засвоєнню знань. Основним засобом самоосвіти є самостійне вивчення та опрацювання наукової, науково-популярної, навчальної, політичної, художньої та іншої літератури. Джерелами самоосвіти слугують також газети й журнали (особливо фахові), радіо й телебачення, відвідування музеїв, театрів, виставок, спілкування з освіченими людьми, зі спеціалістами з різних галузей знань і практичної діяльності, зокрема з передовими педагогами.

Потреба в засвоєнні різнобічної інформації, піклування про розширення кругозору та ерудиції вимагає від молодшої людини певної

цілеспрямованості, дисциплінованості, великих вольових зусиль, уміння зосереджувати увагу на об'єктах вивчення, користуватися різними видами пам'яті. Методичне забезпечення самостійної роботи студентів повинне передбачати й засоби самоконтролю (тести, пакет контрольних завдань).

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу з конкретної навчальної дисципліни може виконуватися в бібліотеці, навчальних кабінетах і лабораторіях (ауд. № 27), комп'ютерних класах, а також у домашніх умовах.

Важливою умовою ефективності самоосвіти є володіння студентами раціональними прийомами самостійної роботи в процесі підготовки до лекції, семінарського заняття, практичної та лабораторної роботи, колоквіуму, заліку та екзамену, написання реферату, курсової та кваліфікаційної роботи.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, здійснює діагностику якості самостійної роботи студента (на індивідуальних заняттях), аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

Викладачі вишу під час навчальних занять повинні пропонувати студентам способи вирішення різних пізнавальних завдань, з якими доводиться зустрічатися вчителю в його практичній діяльності:

- вчити їх вибирати необхідну для роботи літературу, виділяти з прочитаних книжок найголовніше й найістотніше;
- вчити умінню робити необхідні виписки, складати тези й конспекти, користуватися енциклопедіями, довідниками, словниками та ін.;
- велику користь у справі самоосвіти студентів приносить заслуховування на семінарських заняттях підготовлених студентами повідомлень, доповідей, рефератів на різні теми, робота з першоджерелами.

Під час практичних занять із психолого-педагогічних дисциплін і методики викладання предмета за фахом, а також у процесі педагогічної практики студенти виробляють уміння спостерігати педагогічні факти і явища, узагальнювати їх.

Поради щодо організації самостійної роботи студента:

■ Точно визначте свої цілі й намітьте перспективний план їх досягнення в реальні терміни. Така конкретність спонукатиме займатися корисною справою й не витратити часу даремно.

■ Привчіться неухильно виконувати режим дня й заплановані на день справи, пам'ятаючи, що порушення взятих зобов'язань псує характер, розслаблює волю.

■ За вирішення намічених, справ беріться енергійно, у суворо визначений час, рішуче усуваючи перепони. Не відкладаєте на завтра те, що можна зробити сьогодні.

■ Вчіться цінувати свій і чужий час, використовуйте ефективні прийоми праці.

■ До складних, відповідальних справ приступайте тільки після повноцінного відпочинку.

■ Під час виконання навчальних завдань краще розпочинати з питань середньої трудності, згодом доцільно перейти до вирішення складних, а легкими зайнятися наприкінці робочого часу. Якщо якась справа дається не відразу, бажано тимчасово відкласти її й зайнятися іншою корисною справою або зробити невелику перерву для активного відпочинку, суть якого полягає в зміні виду діяльності. Після цього треба знову взятися за вирішення попереднього завдання.

■ Під час роботи не допускайте перевтоми.

■ Не економте часу за рахунок сну і прийому їжі.

■ З метою попередження втомлюваності, з огляду на свої індивідуальні особливості, встановіть для себе правила чергування розумової і фізичної праці.

■ У процесі творчої діяльності не пропускайте періодів натхнення, коли все легко і швидко.

■ Привчіться систематично аналізувати організованість і продуктивність своєї діяльності, з огляду на всі витрати часу і вишукуючи його резерви.

Питання для самоконтролю:

1. Як організована навчальна праця студента?
2. Які чинники впливають на працездатність студента?
3. Проаналізуйте структуру часу студента, який формують робочий (навчальний) час та позаробочий час.
4. Як правильно спланувати час студента?
5. Техніка й умови читання літератури.
6. У чому сутність наукової роботи студентів у системі професійної підготовки.
7. Назвіть види студентської науково-дослідної роботи.
8. Розкрийте зміст самостійної роботи студента.

Література: Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. Київ, 2000; Бакнолл К. Как учиться в университете. Практическое руководство по курсу академического образования. Челябинск, 1999; Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти. Київ, 1997; Впровадження ECTS в українських університетах: Методичні матеріали. Львів, 2006; Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень студентів: навч. посібник. Київ, 2003; Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Київ, 2010; Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. Київ, 2010; Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Львів, 2002; Положення про академічну доброчесність у ЦДПУ ім. В. Винниченка. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_pro_dobrochesnist.pdf;

Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 27–31; Про вищу освіту: Закон України, редакція від 16.01.2019. № 1556-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>; Про освіту: Закон України, редакція від 16.01.2020. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>; Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: нав. посібник. Київ, 2007; Сисоєва С.О., Батечко Н.Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку. Київ, 2011; Фіцула М.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Тернопіль, 2009; Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. 2-ге вид. Київ, 2002.

ТЕМА 6. Принципи та методи наукового історичного дослідження

План

1. Методологія історичного дослідження: фундаментальна, або філософська, загальнонаукова, конкретнонаукова.
2. Основні методи історичного дослідження.
3. Наукові принципи вивчення історичних подій і фактів.
4. Роль понять і категорій в історичному дослідженні.

1. Методологія історичного дослідження. Для дослідників важливим є уявлення про методологію та методи наукової творчості. Недостатньо встановити факт, важливо дати йому пояснення з позиції сучасної науки, розкрити його загально пізнавальне, теоретичне або практичне значення. Накопичення наукових фактів у процесі дослідження – це творчий процес, в основі якого лежить задум ученого, його ідея. Важливе значення має історичне вивчення не лише об'єкта дослідження (що вивчається), а і становлення та розвиток знань про нього (історіографія).

Методологія (грец. метод – спосіб, логос – наука) – *вчення про правила мислення при створенні теорії науки*. Тлумачення дефініції різне. Зарубіжні вчені не розмежовують методологію й методи дослідження. Вітчизняні – методологію розглядають:

- як учення про науковий метод пізнання;
- як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір методів дослідження;
- як теорію методів дослідження, створення концепцій;
- як систему знань про теорію науки.

Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включно з технікою й різноманітними операціями з фактичним матеріалом.

Методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечується всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допоможе введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах.

Методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Парадигма – це сукупність стійких і загальнозначущих норм, теорій, методів, схем наукової діяльності, що передбачає єдність у тлумаченні теорії,

в організації емпіричних досліджень та інтерпретації наукових досліджень. Це певна модель постановки й рішення пізнавальних завдань, прийнята в науковому співтоваристві. Щодо історичного пізнання, парадигму можна визначити як загальне пояснення принципів улаштування суспільства й закономірностей його розвитку.

Цінність будь-якої парадигми (підходу) визначається за двома критеріям:

- *пізнавальної продуктивності* – відображає пояснювальний потенціал будь-якої теорії, концепції, тобто здатність виробляти нові достовірні знання, рівень наближення до об'єктивної істини;

- *соціально-практичної продуктивності* – це здатність будь-якої парадигми (підходу) сприяти позитивному вирішенню насущних практичних завдань, що стоять перед суспільством, тобто вказує на прикладні можливості тієї чи іншої науки, її практичне застосування та корисність.

Філософська, або фундаментальна методологія – є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання явищ, процесів. Спочатку методологія ґрунтувалася на знаннях, які диктувала *геометрія* як наука, де містилися нормативні вказівки для вивчення реального світу. Потім методологія перейшла у сферу *філософії*. Платон і Аристотель розглядали методологію як логічну універсальну систему, засіб істинного пізнання. У Середньовіччі панувало *релігійне бачення світу*. Г. Галілей і Ф. Декарт розробили *механістичний емпіричний* погляд на світ, з *метафізичним* методом пізнання, що ґрунтується на абстрактні, надчуттєві принципи (світ складається з ізольованих речей, не пов'язаних між собою).

Ідеалісти І. Кант і Г. Гегель спробували розглянути закономірності в самому мисленні: сходження від конкретного до абстрактного. Розробили *діалектичний метод* пізнання реальності, в основу якого покладено зв'язок теорії і практики, детермінованості явищ, взаємодії внутрішнього й зовнішнього, об'єктивного й суб'єктивного (світ – єдине взаємопов'язане ціле). Досвід і факти ставали джерелом, а *практика – критерієм істинності теорії*.

Отже, існує *ідеалістичне* та *матеріалістичне* розуміння історії, яке поєднується з метафізичним (абстрактним) чи діалектичним (ґрунтується на експерименті) методами її пізнання.

Ідеалісти-метафізики вважають, що дух і свідомість людини первинні й більш важливі, ніж матерія і природа. Саме душа людини і її розум визначають темпи й характер історичного розвитку. При цьому інші процеси, у тому числі і в економіці – вторинні, похідні від духу. В основі історичного процесу перебуває духовне, моральне вдосконалення людей. Суспільство розвиває сама людина, у той час як здібності людині дав Бог.

Матеріалісти-діалектики стверджують, що матеріальне життя первинне відносно свідомості людей, саме економіка визначає весь духовний розвиток і решту відносин між людьми.

Сучасна вітчизняна історична наука базується на *діалектико-матеріалістичному методі*, який розглядає суспільний розвиток як

природно-історичний процес, що визначається об'єктивними закономірностями і, водночас, перебуває під впливом суб'єктивного чинника завдяки діяльності людей, класів, політичних партій, вождів, лідерів.

Фундаментальні принципи базуються на філософських положеннях, що відбивають об'єктивну дійсність з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. Це принципи:

- *діалектики*, що відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності;
- *детермінізму* – об'єктивної причинної обумовленості явищ;
- *ізоморфізму* – виражає однаковість будови якихось сукупностей елементів, незалежно від природи цих елементів. Доведений ізоморфізм для систем різної природи дає змогу переносити знання з однієї галузі на іншу. Від тлумачень цих принципів залежить обґрунтування методологічного підходу в дослідженні тієї чи іншої науки.

Загальнонаукова методологія використовується в більшості наук. До загальнонаукових принципів дослідження належать:

1. Історичний принцип – передбачає цілісний підхід до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку. Історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності для виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Зараз широко використовуються **цивілізаційний, формаційний, культурологічний, соціологічний** та інші підходи до осмислення культурно-історичного процесу.

Розглянемо декілька з цих підходів.

Поняття **«цивілізація»** – походить від латинського слова «civilis», «державний, цивільний, політичний». У сучасній науковій літературі цивілізація трактується:

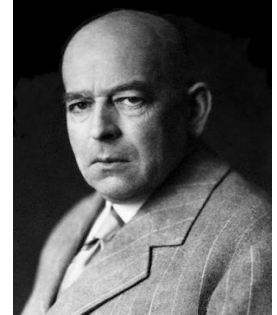
- як синонім поняття культури;
- тип суспільства, що відрізняється від дикості і варварства суспільним поділом праці, писемністю й розвиненою системою державно-правових відносин;
- тип суспільства з характерною тільки для нього матеріальною і духовною культурою.

У рамках цивілізаційного підходу існує кілька теорій:

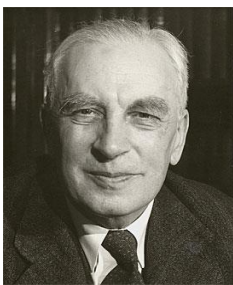
Теорія локальних цивілізацій – вивчає історично сформовані спільності, які займають певну територію й мають свої особливості соціально-економічного й культурного розвитку. Локальні цивілізації можуть збігатися з кордонами держав, може й ні, наприклад, Західну Європу, що складається з багатьох держав, прийнято вважати однією цивілізацією. Займалися соціолог **П.О.Сорокін**, історики **А.Д. Тойнбі, М.Я.Данилевський, С.Хантінгтон, Л.М. Гумільов, О.Шпенглер** та ін.

Так, **А.Д. Тойнбі** виділяв від 13 до 100 самостійних цивілізацій: християнська західна; індуїстська; іранська й арабська (ісламська); православна в Росії; далекосхідна, давні: шумерська, вавилонська, єгипетська, еллінська, майя. Крім того, існують другорядні цивілізації.

Кожна з них проходила в розвитку стадії виникнення, зростання, надлому, розкладання. Отже, спільної історії в людства немає. Жодна сучасна цивілізація не може пишатися тим, що представляє вищу точку розвитку в порівнянні з її попередницями.

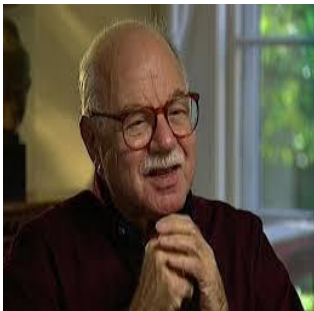
Питирим Сорокін Микола Данилевський Лев Гумільов Освальд Шпенглер

На відміну від більш ранніх життів сучасних цивілізацій більш тривале, вони займають великі території, значну кількість людей. Вони мають тенденцію до поширення через підпорядкування та асиміляцію інших суспільств.

Арнольд Тойнбі

Теорія загальнолюдської цивілізації. Американські вчені Д. Белл, Е. Тоффлер, З. Бжезинський та ін. У загальносвітовому цивілізаційному процесі виділяють три основні стадії: *доіндустріальну* (аграрну); *індустріальну*, початок якої було покладено першою промисловою революцією в Європі; *постіндустріальну* (інформаційне суспільство).

Деніел Белл

Елвін Тоффлер

Збігнєв Бжезинський

У загальнолюдському значенні цивілізація – це соціокультурна спільність людей, яка формується на основі універсальних цінностей, які виявляються у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва. Ці цінності поєднуються з великим комплексом практичних і духовних знань і розробленими символічними системами. Отже, при всій своєрідності, самобутності та суперечливості історії локальних цивілізацій і культур світова цивілізація має загальну мотиваційну основу розвитку – прагнення до розширення ступеня свободи за векторами відносин людина-час, людина-простір, людина-природа, людина-суспільство, людина-людина.

Російський культуролог **М.І. Конрад** зазначав: «... *сенси історичних подій, які, здавалося б, належать тільки історії одного народу, повною мірою відкривається лише через загальну історію людства*».

Переваги цивілізаційного підходу:

- дає змогу розглянути історичний процес у всьому різноманітті, має широкий спектр теорій пізнання;
- відкриває народу можливість не підганяти свою долю під задані схеми;
- дає право оцінити внесок різних народів у розвиток світового співтовариства, виступає за самобутність будь-якої цивілізації;
- враховуються роль людини, духовний, інтелектуальний чинник суспільства (менталітет, релігія, національна психологія та ін.);
- історичний розвиток носить швидше циклічний, ніж лінійний поступальний характер. Усі цивілізації проходять етапи становлення, розквіту, застою, деградації та розпаду. А. Тойнбі, О.Шпенглер вважали, що цикл існування цивілізації становить 1 тис. років.

Недоліками цивілізаційного підходу є те, що він:

- не дає можливості поглянути на історію, як на цілісний, закономірний процес;
- важко вивчати закономірності історичного розвитку;
- розпливчастість виділення критеріїв;
- важко визначити ментальність і духовний розвиток людства.

Формаційний підхід до історичних явищ сформованому в рамках марксизму. Під формацією розуміється історично певний тип суспільства, що виникає на основі певного способу матеріального виробництва. Провідну роль відіграє *базис* – сукупність економічних відносин, що складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ. Сукупність політичних, правових, релігійних переконань становить *надбудову*.

Одним з елементів надбудови виступає *суспільна свідомість* – сукупність поглядів цього суспільства на різні сторони світобудови й соціального життя. Розрізняють емпіричні погляди людей на світ і власне життя та теоретичні системи ідей, розроблені професійними дослідниками. Джерелом розвитку суспільства вважаються протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, вирішуються під час *соціальної революції*.

Людство в розвитку проходить низку стадій (формацій), кожна з яких відрізняється своїм базисом і відповідною надбудовою. Сенси теорії полягає в закономірній зміні суспільно-економічних формацій. Кожній формації властиві певна основна форма власності та провідний клас, панівний як в економіці, так і в політиці. Стадії *первісного, рабовласницького і феодального* суспільства відповідають аграрній цивілізації; *капіталістична* формація відповідає індустріальній цивілізації. Вища формація – *комуністична* – з її найкращими з погляду марксизму принципами суспільного устрою будується на найбільш розвиненому економічному базисі.

Недоліки формаційного підходу:

- зумовленість, неминучість розвитку історичного процесу (перехід від однієї формації до іншої, хоча деякі народи не проходили всі формації);
- перебільшення ролі економічного чинника суспільного життя;
- недооцінка ролі духовних чинників, ролі особистості в історії;
- не надає належного значення проблемам самотності історичного розвитку певних народів і цивілізацій;
- абсолютизація соціальних конфліктів (класової боротьби, революції).

Переваги формаційного підходу:

- бере за основу об'єктивно наявні, незалежні від волі людини соціально-економічні відносини;
- дає можливість зрозуміти закономірності історичного розвитку.

У цей час формаційних теорія переживає кризу, більш поширеним стає цивілізаційний підхід до вивчення історичного процесу. Він враховує не тільки матеріально-технічні аспекти суспільного розвитку, але і вплив інших чинників. Ці підходи *не виключають, а доповнюють, збагачують один одного.*

2. Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розроблення або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку й субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої базується дослідження. Вирішити це завдання допомагає метод *термінологічного аналізу* й *метод операціоналізації понять*. Визначення понять варто формулювати, базуючись на тлумачних та професійних словниках.

3. Системний підхід полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Кожну науку можна розглядати як певну систему. Методологічними принципами, які забезпечують системну спрямованість наукового дослідження є:

- *принцип цілісності*, за яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на певні частини, органічно інтегровані в єдине ціле;
- *принцип примату цілого над складовими частинами*, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи загалом її меті;
- *принцип ієрархічності*, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня;
- *принцип структурності*, який означає спосіб закономірності зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови;
- *принцип самоорганізації* означає, що динамічна система іманентно придатна самотійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування задля підвищення стійкості;

- *принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем*, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватися адекватно до змін зовнішнього середовища.

4. Структурно-функціональний підхід полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Аналіз структури здійснюється за допомогою *метода класифікації* – багатоступінчатого поділу досліджуваної системи з метою поглиблення й отримання нових знань щодо її побудови, особливостей зв'язків.

5. Синергетичний підхід полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових впорядкованих структур. Предметом синергетики є механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема, тих, які перебувають у стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. Цей метод допомагає по-новому осмислити проблеми антропології, історії, культурології, розкриваючи при цьому маловідомі причинні залежності, дає ключ до розуміння не лише механізмів нестабільності, а й механізмів стійкості складних систем.

6. Інформаційний підхід – при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти.

Принцип інформаційності полягає в наступному: інформація є універсальною категорією; практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; інформація є носієм змісту всіх процесів, що відбуваються в суспільстві. Всесвіт – це широкий інформаційний простір, у якому функціонують і взаємодіють інформаційні системи різного рівня: людина – природа – суспільство.

7. Культурологічний підхід – інтегрує дослідницький потенціал і реалізує прагнення до аналізу предмета дослідження як культурного феномену.

8. Аксіологічний (ціннісний) підхід базується на понятті цінності (перевага певних смислів і побудованих на цій основі способів поведінки) і дає можливість з'ясувати якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості й певного суспільства, а також ідеї і спонукання у вигляді норми та ідеалу. Фундаментальними є такі цінності: гуманістичні або загальнолюдські: життя, здоров'я, любов, освіта, творчість; системи цінностей у кожній культурі, суспільстві, державі, професії; матеріальні й духовні цінності.

9. Пізнавальний, або когнітивний принцип не має чітко окреслених меж, можливості його використання визначаються специфікою галузі.

10. Моделювання – вивчаються процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню. За допомогою моделі (концептуальної, вербальної, математичної, графічної, фізичної) виявляються суттєві ознаки явищ та процесів.

11. Кількісно-якісні методи – до них належать:

- *наукометрія* – це система вивчення наукового знання за допомогою кількісних методів;

- *бібліометрія* – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді бібліографічних одиниць та інших об'єктів, дає змогу простежити динаміку публікації авторів, їх розподіл за країнами, рубриками журналів, рівень цитування та ін.;

- *інформетрія* – мета – здобуття наукового знання безпосередньо з інформації.

Конкретнонаукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів певної науки, які є базою для розв'язання конкретної дослідницької проблеми. Це наукові концепції, на які спирається даний дослідник. Пошуки методологічних основ дослідження здійснюється за такими напрямками:

- вивчення праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для певної галузі науки;
- вивчення праць відомих учених, які досліджували питання певної галузі;
- узагальнення ідей науковців, які вивчали дану проблему;
- проведення досліджень підходів учених, які реалізували ідеї на практиці.

Концепція – це система поглядів, опису певного предмета або явища стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей. Вона є головною ідеєю наукового дослідження.

2. Основні методи історичного дослідження.

Метод у науці – це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання, що показує, як відбувається пізнання, на якій методологічній основі, на яких наукових принципах.

Метод – це шлях дослідження, спосіб побудови й обґрунтування знань.

Основними методами історичного дослідження є:

1. Історико-критичний метод – використовується для вилучення з історичних джерел достовірної інформації, реконструкції історичних фактів. Застосовується він при вивченні подієвої історії. Вивчення історичних фактів, їх реконструкція, пошук у джерелах – головне завдання ученого-історика. Але при цьому треба вміти знаходити ці факти й перевіряти їх на справжність, відокремлювати достовірну інформацію від недостовірної, випробують критикою. Така процедура називається **верифікацією**.

Дослідження починається з вивчення джерела: встановлення його авторства, часу створення, походження. Головна мета – визначити, *чи є джерело справжнім або фальсифікатом*. Якщо джерело справжнє, то необхідно вивчити, наскільки можна довіряти викладеним у ньому відомостями. Для встановлення достовірності інформації, що міститься в джерелі, потрібно провести цілий ряд дослідницьких операцій:

- Зіставлення даних з іншими джерелами. Більш ранні, оригінальні свідоцтва мають перевагу над більш пізніми і вторинними, документальні джерела – над наративними (описовими).

- Порівняння відомостей джерела з загальновідомими фактами, пояснення протиріч між ними.
- Порівняння відомостей джерела з об'єктивними даними.
- Оцінка ймовірності події та можливості його відображення в джерелі.
- Перевірка, чи є в джерелі відомості, які не могли туди потрапити (пізні вставки, слова, які з'явилися пізніше та ін.).
- Оцінка оригінальності й шаблонності зображення фактів. Так, у середньовічних джерелах персонажі нерідко діють «за стереотипом», відповідно до книжкових зразків. За шаблоном описуються битви, героїчні подвиги та ін. Зразком найчастіше виступало Святе Письмо, Біблія. Тому при вивченні деяких уривків потрібно уважно перевіряти – перед нами опис реальної події або використання літературного стереотипу.
- Оцінка адекватності іменування дійових осіб (титули, чини, посади, родинні зв'язки, заняття). Усі вони мають відповідати реаліям епохи.
- Оцінка достовірності деталей (озброєння, одяг, деталі матеріальної культури, споруди та ін.).

Друга фаза історико-критичного методу – **встановлення походження відомостей джерела**. Якщо факти, викладені в джерелі, відповідають реаліям, це ще не робить їх адекватними реальності. Щоби визнати інформацію достовірною, треба встановити її походження. Істина не встановлюється тільки на підставі численних свідчень.

Історик має зрозуміти причини спотворення фактів. Серед них виділяють:

- свідомий обман із політичними, національними, релігійними або комерційними цілями;
- вимушена брехня (наприклад, у слідчих, судових справах);
- спотворення фактів з особистого марнославства;
- перекручування фактів відповідно до етичних і естетичних поглядів автора;
- ненавмисне перекручування фактів – наслідок недостатньої поінформованості, використання відомостей інформаторів, які ввели в оману.

Історична критика – абсолютно необхідний елемент історичного дослідження. Справді, науковим може вважатися тільки те дослідження, у якому проведено історико-критичний аналіз, усі факти перевірені на достовірність, встановлено походження кожного з них, і кожен перевірений на спотворення. Проблема історико-критичного методу в тому, що він далеко не завжди може спиратися на сувору доказову основу. Нерідко ми маємо у своєму розпорядженні недостатньою інформацією, щоби домогтися строгої наукової доказовості. Тому історики часом вдаються до **інтуїтивізму**, намагаючись закрити інформаційні лакуни за допомогою умоглядних роздумів, апеляції до здорового глузду, за висловом **Робіна Коллінгвуда** «історичної конструкції» (під яким розуміється світогляд самого історика).

2. Історико-генетичний – полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін реальності, яка вивчається в процесі її історичного руху. Цей метод є аналітично-індуктивним, тяжіє до описовості, фотографізму та емпіризму, часто поєднує одиничне, особливе й загальне в досліджуваному явищі. З його допомогою ми розкриваємо причини (передумови) виникнення історичного явища, тенденції, дізнаємося, як і через які причини вони змінилися в подальшому, а також вибудовуємо наукові гіпотези про розвиток даного об'єкта в майбутньому.

Недоліки: при надмірній увазі до деталей можна не побачити закономірності, немає чіткої логіки та понятійного апарату.

Прикладом втілення історико-генетичного методу може слугувати праця В.О. Ключевського «Курс російської історії». Вчений здійснив періодизацію російської історії, визначив чинники, що визначають хід її розвитку, дав яскраві характеристики представникам царської влади, виявляючи єдину, наскрізну лінію розвитку загальноросійських процесів, що стало плодом реалізації історико-генетичного методу.

Василь Ключевський

3. Історико-типологічний – використовується для впорядкування і узагальнення історичних фактів. Типологізація вимагає дотримання певних методологічних принципів:

- обов'язкового виділення сутнісно-однорідних якісних ознак, за якими здійснюється групування об'єктів;
- наявність достатньо багатого фактичного матеріалу, який дає можливість здійснювати типологізацію із залученням математичних засобів;
- є методом сутнісного аналізу.

Сутність методу. Кожен тип історичного явища або процесу має свій набір ознак. Якщо ми об'єднуємо досліджувану нами сукупність фактів у якесь явище чи процес і відносимо до певного типу, то відразу отримуємо як би матрицю, за якою його треба досліджувати й описувати. Історичний матеріал організується за вже апробованою, визнаною вченими схемою.

Завдяки методу ми отримуємо готові дослідні схеми, методики й системи дослідження тих чи інших історичних явищ і процесів. Тим самим ми значно спрощуємо роботу: не потрібна щоразу придумувати методику вивчення історичного сюжету.

Прикладом типології історичних явищ може служити марксистська концепція революцій. Теорія революцій має на меті, з одного боку, виявити загальне в одиничному, з іншого, виділити стадіальне в революційному циклі. Для типологізації революцій використовувалося виділення таких істотних ознак, як цілі та програми учасників руху, форми й методи боротьби, підсумки революції. На основі цих ознак будувалися типологія революцій, їх розподіл на буржуазні, буржуазно-демократичні та соціалістичні.

Труднощі типологізації:

➤ Вона сильно залежить від політичної та національної кон'юнктури. Одна й те ж подія для одного народу – визвольна революція, для іншого – державний переворот чи сепаратистський заколот. Його учасники – борці за свободу, або незаконні бандитські формування.

➤ Спрощення реальності, що виражається:

- умовність кордонів, що відокремлюють відповідні групи й типи об'єктів;

- об'єкти, які належать до одного типу, у різній степені володіють рисами властивими цьому типу. Одні можуть бути більш характерними, а інші менш. Об'єкти, які входять до одного з цього типів, можуть мати риси подібні до інших типів;

➤ Якщо ми відносимо якусь історичну подію до того чи іншого типу, то ми задаємо основу його сприйняття, яка часто відповідає поглядам істориків нашого часу, ніж безпосередньо дійовим особам минулого. Так, ми починаємо шукати політичні партії в часи, коли люди не знали слів «партія», говоримо про середньовічні нації, хоча нації з'явилися не раніше XVIII ст. Ми оцінюємо соціально-економічні процеси з позицій термінів нашого часу, тим часом як в минулому вони могли серйозно відрізнятися.

4. Конкретно-проблемний метод в історії спрямований на вивчення певних явищ, що характеризують ті чи інші сторони історичного процесу. Історичні факти не існують окремо один від одного. Вони взаємодіють, складаються в цілі явища. Виділяючи ці явища, історик конкретизує предмет дослідження, систематизує факти й може домогтися більш глибокого розуміння сенсу історичного процесу. Так, розглядаючи явище війни як історичну проблему, історик систематизує матеріал: визначає хронологічні рамки війни, її причини, етапи, головні битви, підсумки і значення. Багато війн давнини чи Середньовіччя насправді сконструйовані істориками й сучасниками сприймаються інакше.

Завдання дослідницької роботи історика – організувати ці факти в певну пояснювальну систему. Факти не існують самі по собі, а мають вказувати на тенденції, процеси, явища, ілюструвати їх своїми прикладами.

Застосування конкретно-проблемного методу – це систематизація фактів як індикаторів тих чи інших проявів історичного процесу.

Які проблеми вивчає історик?

- власне дослідницькі проблеми;
- характеристика джерел, їх датування, визначення ступеня репрезентативності, ступеня верифікації даних;
- обґрунтування вибору дослідницького методу;
- глобальні історичні проблеми. Їх є три блоки:
 - встановлення причин історичних подій, явищ, тенденцій, процесів;
 - визначення їх суті, їхня характеристика;
 - виявлення їх результатів і наслідків, тобто місця в історії;

- історичні проблеми за напрямками: соціальні, політичні, економічні, демографічні, культурні, релігійні, військові, антропологічні та ін.;
- проблеми конкретного історичного сюжету, який робиться з двома головними цілями:
 - реконструювати подієвий ряд, факти, пов'язані з даними сюжетом;
 - визначити причини й наслідки розвитку певного історичного сюжету, його сенс, місце в історії, дати характеристики.

5. Історико-системний метод застосовують для систематизації фактів, який дає змогу згрупувати певні явища і виділяти проблематику в їх існуванні та розвитку. Цей метод поширений через поглиблення історичних досліджень як з погляду цілісного охоплення історичної дійсності, так і з погляду розкриття внутрішніх механізмів функціонування. Об'єктивною основою системного підходу є єдність суспільно-історичного розвитку: одиничного, особливого, загального.

Розвиток історичної системи включає компоненти:

Індивідуальні події, яким властиві риси, які не повторюються в інших подіях. Проте ці події створюють певні види людської діяльності та відносин, тому поряд з індивідуальними рисами вони мають і загальні риси, створюючи у такий спосіб певні системи.

Історична ситуація – просторово-часова сукупність подій, які створюють якісно визначений стан діяльності та відносин.

Історичний процес у своїй часовій протяжності має якісно відмінні етапи, які включають певну сукупність подій і ситуацій. Ситуації в свою чергу складають підсистеми в динамічній системі суспільного розвитку.

До цих компонентів належать певні неповторні події (скажімо, народження Наполеона), історичні ситуації (наприклад, Велика Французька революція) і процеси (вплив ідей і подій Французької революції на Європу). Усі названі події та процеси мають причинно-наслідкові зв'язки і взаємопов'язані між собою функціонально. Досліджувана система (в нашому випадку епоха Великої Французької революції) розглядається не з боку її певних аспектів і властивостей, а як цілісний об'єкт.

Усі системи мають свою будову (що складається з підсистем і елементів), свою структуру і свої функції. Для їхнього вивчення застосовується *структурний аналіз*, підсумком якого є знання про систему як таку. Ці знання мають емпіричний характер, оскільки самі по собі не розкривають сутісної природи виявленої структури. Це завдання вирішується *функціональним аналізом*, який розкриває взаємодії системи, що досліджується із системи більш високого рівня. Тільки поєднання структурного і функціонального аналізу дає змогу пізнати сутісно-змістову природу системи в усій її глибині. *Структурно-функціональний аналіз* створює умови і веде до моделювання систем, що вивчаються.

Недоліки історико-системного методу:

- застосовується до синхронного аналізу суспільно-історичних систем, коли вони розглядаються на певних горизонтальних часових зрізах;
- може бути не розкритим процес розвитку;

- веде до надмірного абстрагування;
- суб'єктивного конструювання історичних систем.

6. Порівняльно-історичний метод – це сукупність пізнавальних способів, процедур, які дають змогу виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість, загальне й особливе в їхньому розвитку. У результаті виділення загального об'єкта можна віднести до одного типу (і застосувати *історико-типологічний метод*). У результаті виявлення особливого можна вивчати специфіку об'єктів (і застосувати *конкретно-проблемний метод*). На основі цього методу розроблені всі концепції й теорії історичного процесу в новий час.

У процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їхньої сутності. Першим цю особливість порівняльного методу втілював давньогрецький історик Плутарх у праці «Порівняльні життєписи». Цей метод Плутарх використав не стільки для порівняння портретів політичних і громадських діячів того часу, скільки для моральних висновків. Його досить глибокі та яскраві характеристики поклали початок використання порівняльного методу в історичних творах.

Метод компаративістики (від лат. comparative – «порівняльний») застосовується при аналізі наративних історичних джерел. *Наратив* – виклад фактів і подій автором у літературному творі. Тут можна проводити порівняння розповіді про одну подію в різних пам'ятках, порівняння образного ряду в наративі та ін. У джерелознавстві порівняльно-історичний метод застосовується при вивченні актів і документів (дає змогу встановити розвиток інститутів адміністративної системи, дані анкет службовців дають уявлення про їх кар'єру). Порівняння показників економічної та соціальної статистики дає матеріал для аналізу шляхів соціально-економічного розвитку країн. У дослідженнях з історії цивілізацій і культур можна порівнювати особливості політичного устрою держав, культури, побуту, звичаїв, менталітету народів. Порівняльний метод (за *аналогією*) часто залучається у використанні даних етнографії для вивчення давніх суспільств (порівняння сучасних інститутів влади вождя, роль жрецтва племен Океанії, Африки).

Особливого значення набуває застосування методу при порівнянні історичного шляху різних країн і народів. Історики тут намагаються знайти *альтернативи історичного шляху*, побачити розвилки, поворотні точки в історії різних країн. *Порівняння замінює історику експеримент*.

Так, **Макс Вебер** розробив *теорію «ідеального типу»*, за якою можна створити ідеальні наукові соціально-економічні, політичні та інші моделі якихось явищ чи процесів і потім порівнювати не два історичних явища, а скажемо, одне з них з «ідеальним типом». Це порівняння дасть можливість виявити специфіку конкретних явищ у порівнянні з тим, якими вони мають бути, спростить і вдосконалив аналіз.

Макс Вебер

Застосування порівняльно-історичного методу вимагає дотримання певних правил:

- порівняння має відбуватися на основі конкретних фактів;
- застосування однакового підходу до аналізу порівнюваних явищ;
- факти мають репрезентувати одну епоху;
- при порівнянні фактів різних епох можна говорити про відмінність, а не подібність;
- логічною основою є аналогія.

Недоліки порівняльно-історичного методу:

- не спрямований на розкриття реальності, яка розглядається;
- не можна застосовувати при вивченні динаміки суспільних процесів;
- найважче за цього методу – вибрати правильні об’єкти для порівняння, щоби ця дослідницька операція виявилася продуктивною.
- формальне застосування методу призводить до штучних, спекулятивних висновків.

Поширення в історії порівняльного методу можна розглядати як вплив глобалізації, відмови від замикання в межах національних історій.

7. Кліометрія (грец. Клію – муза історії; грец. *métron* – міра) – напрям в історичній науці, пов’язаний з аналізом за допомогою математичних методів, інформаційних технологій досліджень історичних джерел, переважно нової та новітньої історії, зокрема, тенденції еволюції господарських систем, динаміки економічних процесів. Кліометрія часто доволі близька до альтернативної історії. Застосування кількісних методів в історичних дослідженнях набуло поширення в США, Європі (школа «Анналів», Центр історико-соціальних досліджень Кельнського університету, лабораторія комп’ютерних технологій історичних досліджень у Дніпровському національному ім. О. Гончара на чолі з **В. Підгаєвським**).

Методи кліометрії застосовуються для вивчення писемних джерел і рукописних книг, біографічних і бібліографічних джерел у бібліотеці імені В.І. Вернадського, в Інституті українознавства імені І. Крип’якевича та ін. Питання про межі «доцільності» використання методів кліометрії в історичних дослідженнях залишається дискусійним. Більшість вчених виступають за використання цих методів як допоміжних інструментів історичної науки.

8. Мікроісторичний підхід полягає в зменшенні масштабу дослідження, перехід до мікроскопічного аналізу, об’єктом якого є вчинки особи, одиничні події, окремі казуси. Предметом вивчення історика стають складні особливості взаємин осіб, різні життєві чинники, що їх породжують, суперечності й непослідовності нормативних систем, які дають можливість суб’єктові конструювати «свою» історичну реальність. Мікроісторичні дослідження передбачає зміну процедури аналізу: не включення в наперед заданий глобальний контекст об’єкта інтерпретації, а реконструкцію множинності контекстів через досліджуваний об’єкт. *Людина стає центром*

історичних досліджень, її повсякденне життя. Мікроісторія народилась як прагнення переосмислити деякі концепції, стратегії дослідження й методи соціальної історії, відбиває прагнення істориків перейти від лінійного опису подій, характерне для позитивістської парадигми, до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій.

9. Просопографічний аналіз (від грец. *προσωπον* – персона, особа) – метод в історико-біографічних, іноді і в статистичних дослідженнях, за допомогою якого досліджуються особи й соціальні групи, створюються «колективні біографії», об'єднаних за певною ознакою: родинною, професійною, соціальною, політичною, етнічною, та відстежуються певні закономірності. Просопографія як дисципліна займається пошуком і зведенням біографічних та інших даних (зовнішність, риси вдачі, родинні зв'язки, сфера діяльності, кар'єра, різні життєві обставини) про осіб, які згадуються в історичних джерелах, для максимально повного відтворення минулого як історії людей.

Розквіт дисципліни припав на кінець XIX ст., коли вона широко використовувалась для відтворення історії Стародавньої Греції, Риму, Єгипту, Візантії. Теоретичні підвалини дисципліни було закладено французьким ученим **Люсьєном Февром**, який вважав основним завданням історика відтворення «живої історії», а її центральним персонажем – людину минулого зі всіма притаманними їй особливостями.

10. Хронологічний метод – передбачає викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища.

11. Логічний метод – це аналіз історичних явищ на кожному етапі їхнього розвитку.

12. Синхронний метод – передбачає одночасне вивчення подій, що відбуваються в суспільстві.

13. Діахронний метод – це метод періодизації історичних процесів.

14. Ретроспективний метод – вивчення минулого на основі пізніших етапів історичного розвитку, вивчення йде від слідства до причини.

15. Моделювання подій.

16. Статистичний метод.

17. метод конкретних соціологічних досліджень (анкетування, опитування) – застосовується серед учасників, які ще живі, під час вивчення подій і процесів минулого.

18. Методи соціальної психології, коли доводиться вивчати і враховувати настрої людей у здійсненні певних подій.

19. Актуалізації, коли історик намагається прогнозувати, давати практичні рекомендації на підставі «уроків історії».

При використанні будь-якого з цих методів застосовують загальнонаукові методи:

- *аналізу* (поділ предмету на частини) і *синтезу* (є наслідком з'єднання певних частин чи рис предмета в єдине ціле);

- *індукції* (розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предмета класу робиться висновок щодо класу загалом) та *дедукції* (розумова конструкція, у якій висновок щодо якогось елементу множини робиться на підставі знання загальних властивостей усієї множини);

- *пояснення*.

Тільки комплексне застосування різних методів, що відповідає темі та характеру дослідження, забезпечує успішне її засвоєння.

3. Наукові принципи вивчення історичних подій і фактів. *Принцип* – це основне правило, якого необхідно дотримуватися при вивченні всіх явищ і подій в історії.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, уявляти собі ці події тепер так, як вони виглядали тоді, і завдяки цьому виключати осучаснення минулого. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло, чим у кінцевому рахунку стало.

Джон Тош: *«Передумовою історизму є повага до незалежності минулого. Кожна епоха являє собою унікальний прояв людського духу з притаманними їй культурою та цінностями. Якщо наш сучасник хоче зрозуміти іншу епоху, він має усвідомити, що за минулий час умови життя й менталітет людей суттєво змінилися і він не повинен нав'язувати їм свої цінності».*

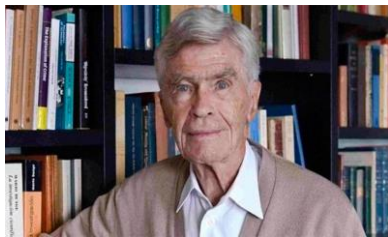
Принцип об'єктивності передбачає опору на факти в їхньому справжньому змісті, не спотворені й не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості, у сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Головним у забезпеченні принципу об'єктивності є особа історика, його теоретичні погляди, дотримання певної методології, професійна майстерність, культура й порядність. Пріоритетною метою й цінністю наукової діяльності є історична істина – знання, яке максимально повно відображає історичну об'єктивну реальність і максимально вільне від впливу особистих і соціальних уподобань та інтересів дослідника. Тому часто об'єктивне історичне знання підміняється міфотворчістю, прямою фальсифікацією, штучними стереотипами, що створюють приємну картину минулого, покликану «поліпшити» національну самосвідомість і підвищити соціальний оптимізм.

На думку **А.М. Сахарова:** *«Історія – це найжорстокіша з усіх наук і саме тому, що вона здібна сказати нам правду про нас самих, про наше минуле й майбутнє. Суспільство, як і окрема особистість, на жаль, насилу переносить правду про себе».*

Як забезпечити об'єктивність історії? Історик має вміти виділяти з потоку подій ті, які, по-перше, представлені достовірно (науково верифіковані, набули статусу об'єктивної істини); по-друге, є атрибутивними (тобто виражають істотно якісну своєрідність певної епохи, періоду,

культури та ін.); по-третє, визначають тренди – провідні тенденції подальшого історичного розвитку, причинно-наслідковий зв'язок минулого, теперішнього й майбутнього, є соціально значущі. Такі події ми називаємо історичними фактами. Принцип об'єктивності може забезпечуватися максимально широкою й достовірною джерельною базою дослідження та історіографічною базою.

Принцип причинності. Вчений **Маріо Бунге** в праці «Причинність» пише, що головною метою наукового дослідження «є відповідь у зрозумілій, точній і доступній перевірці формі на п'ять видів питань: *що (або як), де, коли, звідки й чому*». З цих питань найскладнішим є «чому?». Тобто, наука починається з «чому».

Маріо Бунге

Причинність – форма взаємозв'язку явищ, у якій беруть участь причина (явище, дія якого тягне за собою інше явище) і наслідок (викликане причиною явище). Наприклад, пригнічення Англією її північноамериканських колоній стало причиною війни цих колоній за незалежність, а війна – наслідком цього гноблення.

Чому важко встановити причинно-наслідкові зв'язки в минулому?

- До цього результату призводить не одна, а кілька причин.
- Ці причини – різних рівнів і важливості.
- Причина в часі передує слідству, але й наслідок впливає на причину, особливо при тривалій взаємодії, наприклад, якщо мирні переговори як наслідок війни ведуться довго при безперервних військових діях.

- У конкретному житті, де все взаємопов'язано, наслідок стає причиною, що в свою чергу викликає черговий наслідок – і так до нескінченності. (У філософії це називається «*причинно-наслідкового ланцюгом*») Так, Перша світова війна – Паризький мир 1919 р. – протиріччя між переможеними й переможцями – Друга світова війна.

- Для розуміння причини треба врахувати умови, у якій діяла дана причина, бо одна причина в різних умовах може викликати різні наслідки.

- Варто розрізняти причину і привід.

Привід – явище, процес, разова дія, що сприяє прояву причини. (Постріли Гаврила Принципа – привід до початку Першої світової війни). Істориків цікавлять причинно-наслідкові зв'язки, без яких був би хаотичний набір фактів. За допомогою їх історія перетворюється в науку. *Пошук причинності – важливе завдання дослідника.*

Принципів дослідницької діяльності історик має дотримуватися, бо забуття історизму загрожує модернізацією минулого, відмова від об'єктивності веде до дослідницької сваволі, а ігнорування причинно-наслідкових зв'язків робить виклад хаотичним.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних груп населення, форм їхніх

проявів у суспільстві. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси певних груп населення із загальнолюдськими, з огляду на суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, осіб.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дає можливість по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити не використані можливості процесу, винести урок на майбутнє.

Тільки за умови дотримання й поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

4. Роль понять і категорій в історичному дослідженні. Світ історичних понять, категорій, термінів історичної науки різноманітний. Існують різні системи класифікації наукових понять і категорій. Для історичної науки не характерно використання і формування суворого категоріально-понятійного апарату, на відміну від інших наук (юриспруденції, економіки, соціології, природничих наук), оскільки метою історичної науки – *зображення індивідуальних фактів, явищ, подій*. Водночас, історик користується загальними поняттями у своїй роботі, які служать лише засобом опису й пояснення конкретного історичного явища.

Поняття й категорії в історії ділять на дві групи:

1. Полідисциплінарні – виникли за межами історичної науки. Включають дві підгрупи:

- **загальнонаукові** – належать базові категорії, пов'язані з науковою роботою, осмисленням яких займається філософія науки, - наприклад, *індукція, дедукція, система, парадигма, дослідницька гіпотеза, причинно-наслідковий зв'язок, діалектика, еволюція* та ін.

- **міждисциплінарні** – розроблені в інших галузях знання: юриспруденції й політології (*монархія, республіка, демократія, автократія, анархія* та ін.), мистецтвознавство (*стиль, жанр* та ін.), соціології (*цивілізація, соціум, структура, покоління, соціальна пам'ять, урбанізація* та ін.), етнології (*етнос, ментальність, міф* та ін.), психології, філології (*архетип, дискурс*), географії (поняття *топоніміки, ландшафту*), біології (*екосистема, популяція*), але широко використовуються в історичній науці.

2. Історичні – виникли і в основному використовуються в полі історичної науки. Умовно їх можна розбити на чотири основні групи:

- **історико-теоретичні** – пов'язані з апаратом методології історії і структурою історичної науки: загальна методологія історії, спеціальна методологія історії, допоміжні історичні дисципліни, техніка історичного дослідження, критика джерела, інтерпретація, критика походження, зовнішня критика, внутрішня критика, історичне побудова, історичний синтез, побудова наративу (історичний виклад), історичний факт, історичне джерело, історичний процес, історичне ціле та ін.

- **спеціально-історичні** – використовуються й розробляються в рамках певних галузей історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Наприклад, для текстології, літописання, палеографії, археографії, дипломатики характерно використання комплексу понять, пов'язаних із вивченням письмових джерел: *протограф, ізвод, список, кодекс, філігрань, палімпсест, легенда, формуляр, клаузула* та ін. В археології: *археологічна культура, артефакт, археограмма, археологічний комплекс, археологічний горизонт, індустрія* та ін.

- **історіографічні** – пов'язані з вивченням історії як науки. Наприклад, *історіографічне джерело, історіографічний факт, історична школа, історіографічна ситуація, історіографічний дискурс, історіографічна парадигма*.

- **конкретно-історичні** – їх виникнення пов'язане з осмисленням наукою конкретних історичних та історіографічних фактів. Приклади: *Київська Русь, татаро-монгольське ярмо, палеоліт, аракчєєвщина, лицарство, народництво, кріпосне право, слов'янофільство* та ін.

Ці поняття близькі за значенням до історичних фактів, оскільки мають прив'язку до конкретних історичних подій і явищ. Працюючи з поняттями історичної науки, треба пам'ятати, що інтерпретація багатьох історичних понять може відрізнятися в різних вчених і еволюціонувати згодом.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте особливості фундаментальної методології історичного дослідження.
2. Які загальнонаукові та конкретнонаукові методологічні принципи використовуються в науковому дослідженні?
3. З'ясуйте переваги та недоліки цивілізаційного та формаційного осмислення культурно-історичного процесу.
4. Проаналізуйте основні методи історичного дослідження.
5. Охарактеризуйте основні наукові принципи вивчення історичних подій і фактів.
6. Яка роль понять і категорій в історичному дослідженні?

Література: Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. для студ. та викл. вищих навч. закладів. Київ, 2000; Барг М.А. Категории и методы исторической науки. Москва, 1984; Биск И.Я. Методология истории: курс лекций. Иваново, 2007; Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973; Бунге М. Причинность: Место принципа причинности в современной науке / пер. с англ. Москва, 1962; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко. Київ, 2002; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва, 2003; Коган Л.Н. О специфике применения критерия практики в исторической науке. Практика – критерий истины в науке. Москва, 1960; Петров Ю.В. Причинность в исторической

науке. Томск, 1972; Практикум із курсу “Вступ до історії“. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 49–53; Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Киев, 1990; Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень // Історична панорама. 2014. Вип. 18. С. 65–78; Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва, 2008; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Технологія наукових досліджень (схеми та приклади): навч. посіб./ укладач Дроніна М.С. Харків, 2005; Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка /пер. с англ. Москва, 2000; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007.

ТЕМА 7. Особливості історичного пізнання

План

1. Відмінність історичного пізнання від пізнання в інших науках.
2. Важливість ролі джерела в історичній науці.
3. Поняття й особливості історичного факту.
4. Типологія історичних фактів.

1. Відмінність історичного пізнання від пізнання в інших науках.

Історичне пізнання ретроспективне. Події в минулому розвивалися в одному напрямку, а історик вивчає їх в іншому. Історик як би дивиться назад – від сліdstва, яке ближче і зрозуміліше, до причини, більш віддаленої і важче досліджуваної. Переваги ретроспективності полягають у наступному. Історик будь-якої епохи володіє перевагою в знанні цієї епохи перед діючими в ній історичними персонажами:

- у його розпорядженні більше джерел (вже відкриті раніше засекречені архіви, написані мемуари та ін.);
- у нього більш досконала дослідницька методика (вона постійно розвивається);
- він знає й може оцінити більш-менш віддалені результати історичних подій, що відбулися і, отже, може глибше їх описати.

Мінуси ретроспективності пов'язані, насамперед, з небезпекою її модернізації. Ми досліджуємо це минуле з висоти інших, більш розвинених часів. Історик живе в іншій повсякденності, володіє іншим складом розуму, ніж діючі особи його дослідження. Іноді він користується тими ж словами, але сенс їх часто радикально змінився.

Співвідношення об'єкта та суб'єкта дослідження. У процесі пізнання завжди беруть участь дві сторони: суб'єкт, що пізнає й пізнаваний об'єкт: геолог вивчає мінерали, ботанік – рослини, історик – людей минулого. Важливою особливістю історичного пізнання є специфічне співвідношення між сторонами цього пізнавального процесу. Адже об'єктом дослідження в історичній науці є суспільство або окрема людина, які не пасивні, а діють свідомо, цілеспрямовано.

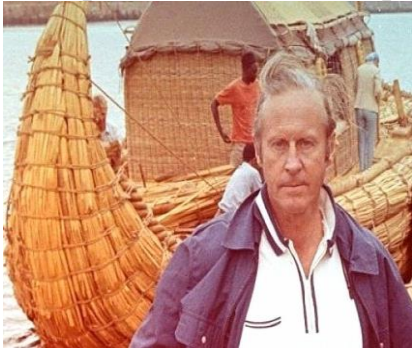
Об'єкти історика суб'єктивні. Пояснюючи минуле, історик має уявляти собі цілі й наміри діючих у минулому людей, партій, станів, він зобов'язаний враховувати, що ці цілі й наміри певною мірою були породжені об'єктивними умовами тієї епохи (історичної географії, клімату, економічного й політичного ладу та ін.) і впливали з них. Але суб'єктивні й автор джерела та його дослідник. Тому добратися до істини в історії складніше, ніж у багатьох інших науках.

Відмінність історії від художнього пізнання. Літератор та історик по-різному зображують реальну дійсність. Літератор мислить за допомогою образів, у яких втілює типові риси багатьох людей або явищ. Він має право на вимисел і широко ним користується. Історик зобов'язаний відновити досліджувані ним явища з максимально можливою вірогідністю й точністю,

аж до деталей. Будь-яке навмисне відхилення від цього є спотворення істини, фальсифікація, злочин проти моралі й науки.

Відмінність історії від пізнання в точних науках. Вчені в галузі природничих і точних наук спостерігають цікаві для них факти й можуть відтворити їх за допомогою експерименту в лабораторних умовах. Історик-дослідник майже ніколи не може спостерігати досліджувані факти (явища), оскільки предметом історії є минуле людського суспільства. Історик не владний поставити експеримент, змодельовати подію. Роль же експерименту в історії вкрай незначна (наприклад, плавання Тура Хеєрдала на «Кон-Тікі»).

Тур Хеєрдал (1914-2002) – норвезький мандрівник, письменник, дослідник культури та походження різних народів світу, зокрема, полінезійців, індіанців Америки, рапануїв (мешканців острова Пасхи). Вважається популяризатором історичної науки. Здійснив кілька сміливих мандрівок на копіях стародавніх суден.

Тур Хеєрдал побудував копію давнього інкського судна, яке на честь одного із богів інків було назване «Кон-Тікі». Плавання на ньому Т. Хеєрдал здійснив 1947 року, чим довів свою ж гіпотезу про те, що Полінезію могли заселити індіанці Південної Америки, які в давні часи здійснювали подорожі на великі відстані вздовж тихоокеанського узбережжя на бальсових плотах.

Тур Хеєрдал

Проблема історичних законів у дослідженні. Загальне й особливе в історії. Історія вивчає індивідуальні явища, унікальні події, неповторні процеси. Однак пізнавальна цінність історії полягає також в осягненні загального за допомогою вивчення особливого, конкретних явищ, їх узагальнення та формулювання загальнозначущих суджень, тобто виведення законів. Хоча, існує точка зору про відсутність суспільно-історичних законів. Закон може бути встановлений на основі повторюваних явищ. Але історія вивчає поодинокі, неповторювальні явища – і, отже, виводити закони начебто не в змозі. Хоча індивідуальний вигляд подій у різних країнах у різний час неповторний, але існують закономірності, тенденції, які притаманні для суспільств зі схожим політичним, соціально-економічним та культурним рівнем розвитку. Якщо звести ці закономірності в ранг законів, то необхідно визнати, що вони мають специфіку.

У чому особливості історичних законів? Це їх приблизність. Будь-який закон здійснюється лише приблизно, як панівна тенденція. Керуючись цим, можна передбачити тільки загальний напрямок суспільного процесу в майбутньому, але не можна точно визначити, коли саме відбудеться подія.

У природі діють несвідомі сили. Люди ж, наділені свідомістю і волею, діють цілеспрямовано. Вони ставлять перед собою певні завдання й намагаються здійснити їх. Тому закономірність у суспільстві пробивається як рівнодіюча безлічі вчинків різних людей. Без узагальнення – способу упорядкування історичного матеріалу – історія залишилася б хронологічною

послідовністю розрізнених фактів. З іншого боку, будь-яке пояснення історичних подій передбачає узагальнення. Історик при виведенні закономірностей користується методами: індукції (від одиничних фактів до узагальнення), дедукції (від загального до конкретного), класифікації, типологізації.

Завдання історичного пізнання полягає в тому, щоби зважаючи на знання конкретного явища або індивіда досягти відбите в ньому більш загальне історичне явище. Індивідуальність в історії важлива не сама по собі, а як можливість пізнання історичної особистості більш високого порядку.

Історичні дослідження відрізняються один від одного не тільки специфікою досліджуваних сторін минулого, а й масштабом предметів. Історика може цікавити як окремий випадок, конкретний індивід, так і загальна історія.

Історія – наука конкретна, але, вивчаючи окреме й особливе, вона спрямована до цілого й загального. Історик здатний у малому бачити велике, у конкретній деталі прозрівати єдність історичного процесу або цілої епохи.

Історичне знання є релятивним (відносним). Пік релятивістських уявлень був досягнутий у перші десятиліття ХХ ст., коли американці **К. Беккер** і **Ч. Бірд** проголосили принципову неможливість об'єктивно істинного знання в історії.

Видатний історик-медієвіст **А.Я. Гуревич** писав: *«Відновити картину того фрагмента минулого, який ми досліджуємо, у всій повноті й нескінченному різноманітті, у всіх його незліченних зв'язках і переплетеннях нам не дано».*

Чарльз Остін Бірд

Причини релятивності історичного знання пояснюється залежністю історика від джерельної бази:

- коли джерел мало, фрагментарність надзвичайно ускладнює відновлення істинності картини;
- коли ж джерел багато, існує трудність відбору, яка при відсутності чітких критеріїв значущості джерел може призвести до сваволі;
- на обмеженість історичних знань впливає й неможливість використання істориком експерименту;
- надзвичайно спотворюють достовірну картину минулого кон'юнктура, пропаганда, зв'язок історичного пізнання з ідеологією.

Альтернативність історичного процесу. Моделювання історії. Існує розхожий вислів: *«Історія не знає умовного способу»*. Тобто міркувати на історичні теми: *«Що було б, якщо ...»* – безглуздо. Минуле вже відбулося. Змінити його не можна. Однак величезну роль в історії грає фактор випадковості та роль особистості. Отже, альтернативи в принципі можливі. Тому важливо зрозуміти, чому з кількох альтернатив історичного шляху була реалізована саме та, яка відбулася.

Які чинники вплинули на вибір напрямку історичного розвитку? До пошуку альтернатив люди зазвичай звертаються в кризові, переломні епохи,

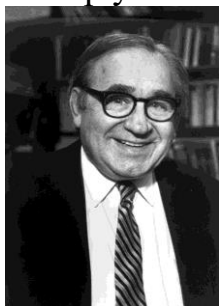
коли вони сумніваються в правильності обраного історичного шляху й намагаються зрозуміти, чи можна було змінити долю. Історики виробляють рекомендацій для сучасних політиків, обґрунтовуючи ту чи іншу політичну точку зору на минуле країни. З цього запиту на альтернативу випливає *проблема історичних прогнозів*. Більшість таких прогнозів (що спираються на історичні ретроспекції) носять журналістський, публіцистичний, а не науковий характер. Вони не збуваються – або збуваються тільки найочевидніші. Однак це не означає, що наукові прогнози, моделювання в історії неможливі. Вони робилися. В історії виділяються такі моделі:

Історико-демографічні. Показники народжуваності, шлюбності, смертності населення можна математично розрахувати і встановити тенденції розвитку та спрогнозувати показники – наприклад, динаміку чисельності населення в різні епохи. Так робили історики французької школи «Анналів», яка намагалася виявити демографічні цикли, що вплинули на хід історії (Ф. Бродель, Р. Перл, Р. Камерон).

За аналогічним принципом будуються **історико-економічні моделі**. Вони використовують дані економічної статистики, на їх основі розраховують ресурси, економічний потенціал та інше, щоби показати вплив цих чинників на історичний розвиток.

Існують спроби створення за допомогою інформаційних технологій історичних моделей, що враховують багато чинників, що впливають на вибір альтернативних шляхів (**імітаційне комп'ютерне моделювання**). Складність – багато чинників, що впливають на розвиток суспільства.

При побудові комп'ютерних історичних моделей використовуються як **імовірнісні (стохастичні)** (застосовуються теорія ймовірностей, принцип випадкових чисел для введення в модель варіантів альтернативного розвитку подій), так і **детерміністські моделі** (поведінка об'єктів строго визначена). Також були спроби створення **альтернативних цивілізаційних моделей** – коли вчені писали альтернативну історію, як вона «могла б піти». Ці праці швидше належать до жанру наукової фантастики. Так, в 1849 р. англійський письменник Ісаак Дізраелі видав книгу «Про історію подій, що ніколи не відбулися». У 1907 р. англійський історик Джордж Тревельян видав книгу «Якби Наполеон виграв битву при Ватерлоо», нарис англійського історика Арнольда Тойнбі, як могла б піти світова історія, якби О. Македонський не помер у Вавилоні в 323 р до н.е. і продовжив будувати свою імперію.

Крім альтернативного моделювання, виділяють **контрфактичні**, коли автори створюють парадокс – свідомо несподівану ситуацію (наприклад, якби СРСР винайшов ядерну зброю раніше гітлерівської Німеччини). Американець **Роберт Фогель** досліджував, що було б, якби на Півдні Америки не було скасовано рабство, якби країну не покрила мережа залізниць.

Роберт Фогель

Якщо підходити до альтернативної історії не як до пропагандистської іграшки, а як до дієвого інструменту філософії історії, то треба зосередити увагу на чотирьох методологічних проблемах, вирішення яких має пріоритетне значення:

- *критерій реальності* віртуальних сценаріїв, що дає змогу провести кордон між реально можливими і явно фантастичними припущеннями;
- *критерій логічності* віртуальних сценаріїв, що дає можливість встановити несуперечливість причинно-наслідкових зв'язків в їх побудові;
- *критерій порівнянності* віртуальних сценаріїв між собою і з історичною дійсністю, що допускає порівнювати тільки порівнянне, зіставляти тільки порівнянне;
- *критерій оптимальності* віртуальних сценаріїв, що дає можливість витягувати з них уроки на майбутнє.

Отже, особливості історичного пізнання полягають у наступному:

- Історичне пізнання вельми складне.
- Спостереження та експеримент у минулому може бути здійснено лише опосередковано – через джерела. Їх неповнота й різні трактування значно звужують можливість реконструкції. Достовірність реконструкції перевіряється за допомогою нових джерел.
- Будь-яке пояснення історичних подій передбачає узагальнення.
- У завершеному історичному дослідженні опис переважає над узагальненням.
- Історичні закони, наявність яких визнається не всіма, існують у приблизному вигляді.
- Насилу здобуті істориком-дослідником знання релятивне (відносне) і дають картину менш повну і яскраву, ніж реальне життя в минулому.

2. Базова роль джерела в історичній науці. Про минуле можна взнати лише опосередковано – за допомогою й через історичні джерела (сліди минулого), які є сировинною базою для історика-дослідника.

Історичне джерело – будь-який носій інформації про минуле.

Існує багато визначень історичного джерела.

«Історичні джерела – це або письмові, чи речові пам'ятки, у яких відбилися згасле життя окремих осіб і цілих громад» **В.О. Ключевський**

«У значному сенсі поняття історичного джерела включає у своєму змісті всякий залишок старовини» **С.Ф. Платонов**

«Історичне джерело – це реалізований продукт людської психіки, придатний для вивчення фактів з історичним значенням»

А.С. Лаппо-Данилевський

«Під історичним джерелом розуміють всякий пам'ятник минулого, що свідчить про історію людського суспільства» **М.Н. Тихомиров**

«Історичний джерело – це все, що безпосередньо відображає історичний процес, усе створене людським суспільством»

Л.Н. Пушкарьов

«Джерело – продукт цілеспрямованої людської діяльності, який використовується для отримання даних про соціальні явища і процеси»

О.М. Медушевська

Треба розрізняти **«джерело»** й **«дослідження»** («літературу»). Історична праця може стати історичним джерелом в історіографічному дослідженні. Твір про минуле, що ґрунтується не на джерелах, а на інших творах про минуле, є не дослідженням, а *компіляцією* (від лат. дієслова *compilare* – «грабувати» (в тому числі чужі думки), тобто, дивиться на минуле чужими очима. Компіляції в науковому світі неприйнятна, хоча й може бути корисна для популяризаторських цілей. Гірше компіляції – *плагіат*, тобто грабунок не просто чужих думок, а чужих слів. Якщо наведені в лапках і з посиланням чужі слова є цитатою, то списані без лапок і посилання – кваліфікуються як плагіат, що заслуговує не тільки моральної, а і правової оцінки.

Виділяють такі типи джерел:

1. Речові джерела: пам'ятки архітектури, житла, одяг, знаряддя праці різних епох, предмети й речі домашнього вжитку, зброя та ін. Спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

2. Словесні (вербальні) джерела – ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є пам'ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості (думи, перекази, міфи, інші фольклорні жанри), писемні пам'ятки (літописи, документи, листи, щоденники), відносять більшість різновидів фотодокументів, комп'ютерні тексти. Домінуюча роль у дослідженні словесних джерел відводиться лінгвістичним та іншим філологічним методам дослідження.

3. Зображальні джерела – інформація зафіксована у вигляді різноманітних зображень. Це – наскельні малюнки, орнаменти палеоліту, зображення на прикрасах, фрески, мозаїки храмів, мистецькі картини, графіка, скульптура, твори кіномистецтва, фотографії. Дані зображальних джерел виражаються в описовій або кількісній формі, а у випадках, коли ці джерела використовуються як засіб ілюстрації описуваних подій, вони подаються у вигляді зображень (схем, графіків, репродукцій, фотокопій).

4. Звукові, або аудіальні, джерела – на відміну від словесної, інформація фіксується переважно музичними звуками. Це – фотодокументи, що містять записи музики, пісенних творів, записи усної мови, яка супроводжується музикою чи іншим звуковим оформленням. Це джерело має важливе значення для досліджень з історії культури, церкви, духовного життя суспільства. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування та звукової експертизи.

5. Поведінкові джерела фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, похорони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації та ін.). Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо (шляхом спостереження, візуального сприйняття дійства, через перегляд кіно- відеофільмів, ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, періодичної преси). Поведінкові джерела можуть набувати мімічної форми, супроводжуватися музикою, співом, словесними текстами. У таких випадках вони набувають комплексного характеру, а відтак потребують і комплексу методів для їх дослідження.

6. Конвенціональні джерела (від лат. «конвенцію» – угода, умова) – джерела умовних позначень, які виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію. Це: системи умовних позначень графічними знаками (ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки); зображально-схематичні графіки, осцилограми, електрокардіограми та ін.; документи проєктно-технічної документації на паперових, магнітних, електронних носіях. Частина цих джерел може розглядатися як різновид писемно-словесних або зображально-графічних джерел (коли графічні зображення супроводжуються писемними текстами). Застосовують комплекс методів, що використовуються для вивчення словесних і зображальних джерел.

7. За ступенем близькості джерела до події виділяють **прямі свідчення** і свідчення, **записані з чужих слів**, на основі інших джерел.

8. Історики французької школи «Анналів», зокрема, Марк Блок, ділили джерела на **ненавмисні** (тобто спочатку призначені для сучасників, а не для істориків: різного роду документи, відомості, довідки) й **навмисні** (зроблені спеціально, у розрахунку, що їх колись прочитає адресат, читач-сучасник або через багато років – історик).

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками інформації, застосовується як у навчально-наукових цілях, так і при створенні музейних колекцій, краєзнавчих експозицій. Головне питання при зверненні до джерел – їх адекватність у відтворенні подій минулого. Джерело має бути перевірене на фальсифікацію. Упевнившись у його автентичності, вчені мають скласти опис джерела (встановити його походження: авторство, час і місце створення, призначення тексту та ін.). Після цього настає черга вилучення з джерела інформації про минуле та її інтерпретації. Це робиться за допомогою спеціальних наукових методик.

3. Поняття й особливості історичного факту. Факти – вихідний пункт будь-якої науки. З розгляду фактів починає роботу всякий учений. Аналіз фактів призводить його до створення концепцій, теорій, законів. *Процес історичного пізнання починається з осмислення окремого історичного факту.*

Під історичним фактом розуміється якийсь фрагмент дійсності, від лат. *factum* – «дія», «зроблене». Наука розглядає факт удвох сенсах:

- для позначення «*емпіричних фактів*», що належать до об'єктивної реальності;
- для позначення «*наукових фактів*», тобто елементів знання, за допомогою яких об'єктивна реальність описується (факт – реальність і факт – опис реальності).

Прихильники історичного позитивізму зробили категорію історичного факту центральною у своїх побудовах. Вони вірили в принципову можливість фіксації факту в джерелах і вилучення звідти істориками. Тобто, процес вивчення історії зводився ними до відтворення відомостей джерел. Причому в ідеалі вважалося, що чим точніше наводиться джерело, тим вірогідніше встановлений факт.

Однак в ХХ ст. виникло й інше трактування поняття «історичний факт», де історик конструює факти на основі джерел і своїх уявлень про минуле. Тим самим відкидається об'єктивність факту, важливою характеристикою історичного дослідження оголошується його суб'єктивність, залежність від свідомості історика.

Отже, поняття історичного факту включає обидва цих значення:

- явище об'єктивної історичної дійсності, реальні події минулого;
- реконструкція, відображення цієї реальної дійсності в праці історика.

Деякі вчені пропонують розділяти *історичні події* які реально трапилися та *історичні факти* – наше знання про ці події

Спробою примирити ці суперечливі підходи було виділення трьох категорій історичних фактів:

- *факт-подія*, об'єктивні факти минулого, що відображають дійсність;
- *факт-джерело* – інтерпретація цих фактів в історичних джерелах, з гримом суб'єктивності автора джерела;
- *факт-дослідження* – факти, що наводяться в працях істориків («науково-історичні факти»), з гримом подвійного суб'єктивізму: автора джерела й автора дослідження.

Історичний факт – це відомості, почерпнуті з достовірного джерела й зазнали тлумачення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків; він не може бути тотожним джерелу.

Важливим завдання історика є:

- з'ясувати за допомогою джерел інформацію про певні події минулого;
- визначити, які події є фактами, а які – вигадкою авторів (якщо джерела є писемними або усними);
- визначити всі обставини цієї події, тобто передумови, причини, привід, її суть, результат і наслідки.

Особливості історичного факту полягають у наступному:

Соціальна значущість. Історичним фактом може бути лише соціально значуще явище в історії суспільства або окремої особи, яке відіграло значну роль в історії й що наклало свій відбиток на її подальший розвиток. Це

завдання складне. Воно залежить від характеру часу й умов діяльності дослідника, від рівня розвитку історичної науки, професіоналізму історика, його моральних якостей та інших чинників. *Історик має шукати, виділяти історичні факти з безлічі фактів минулого.*

У середні віки «пропуск в історію» мали лише згадувані в Біблії народи. Довгий час в історії панував європоцентризм. До XVIII ст. історики вважали такими, що заслуговують на увагу тільки політичні факти, що були пов'язані з діяльністю носіїв влади – королів, їх міністрів, полководців, придворних, а факти, що відображали повсякденне життя людей, ігнорувалися, як і економіка, побут і звичаї. Ще в XVIII ст. історики часто відбирали для оповіді переважно ті факти, за допомогою яких можна було повчати й розважати читачів.

Взаємозв'язок з іншими фактами. Навіть соціально значущий факт може вважатися історичним лише у взаємозв'язку іншими фактами: вихоплений із контексту, факт історичним не є. Неодмінною умовою науковості дослідження є аналіз усієї сукупності фактів, що належать до цього питання. Існують дві основні категорії об'єктивних зв'язків між фактами:

- *просторово-тимчасові* – усе, що відбувається у світі, може мати місце тільки в часі і просторі,

- *причинні*, які далеко не завжди лежать на поверхні, без них ми мали б хаотичний набір фактів, але не історичну науку.

Вихід у практику історичного дослідження. При підготовці історичного матеріалу вчений не має спиратися виключно на ілюстративний метод («приклад – не доказ»). Дослідник зобов'язаний відібрати якомога більше історичних фактів, з'ясувавши характер зв'язків між ними. Коли дослідник прийшов до певних висновків і бачить, що нові факти цей висновок лише підтверджують, припиняється збір фактів.

Опосередкованість вивчення факту. У переважній більшості випадків історик не може факт спостерігати й не може відновити в експерименті, – історичний факт може бути вивчений і описаний лише опосередковано, через джерело.

Самодостатнє значення факту. Історик вивчає закони й у рівній мірі факти. Історичний факт – це не тільки матеріал для узагальнення, це не просто приклад, який ілюструє дію закону, який можна опустити або замінити іншим. Історичне узагальнення не знімає факту.

Неповторність історичного факту. Історичний факт поодинокий, індивідуальний і неповторний, але водночас у нього є спільні риси з деякими іншими історичними фактами. Завдяки цій діалектичній єдності одиничного і загального в історичних фактах історик може і описувати, й узагальнювати, виводячи закономірності й дає змогу історії претендувати на звання науки й бути нею.

Історичний факт потенційно невичерпний. Це пояснюється такими обставинами:

- його розкладені – навіть найпростіший факт може бути розкладений на низку ще більш простих.

- наявністю в нього таких сторін і елементів, які, не будучи поміченими сучасниками, звертають на себе увагу нащадків;

- успіхами джерелознавства, методики історичного дослідження та інших наук.

«Мовчазність» історичного факту. Історичний факт є джерелом інформації, але сам по собі він «мовчить» – доти, поки дослідники не витягне з нього інформацію за допомогою запитань про його походження і зміст. Серед цих питань: хто, що, де, коли, як, чому і з якою метою зроблено цю дію? Кожен із заданих питань може уточнюватися, наприклад, «хто?» - це не тільки ім'я історичного персонажа, а і його походження, соціальна, національна, сімейна приналежність, освіта, робочий стаж та ін. Звідси необхідність високого професійного рівня дослідника.

Неповнота міститься у факті інформації. Навіть при кваліфікованій постановці питань історичний факт дає нам не повну, а часткову, відносну інформацію про минуле. Будь-яке знання недосконале – воно може бути неповним, недостовірним і суб'єктивним.

4. Типологія історичних фактів. У кожній науці існує величезна кількість фактів, і для зручності вивчення їх класифікують. В історичній науці факти типологізують так:

За змістом:

- *економічні* – виробництво амфор у Стародавній Греції, економічна криза в США 30-і роки XX ст.;

- *політичні* – революції, державні перевороти, війни;

- *ідеологічні* – ідеї Реформації, Просвітництва, націоналізму, нацизму.

За структурою:

- *прості* – тісно прив'язаний до певного місця й часу (битва при Марафоні в 490 році до н. е., відкриття Колумбом Америки в 1492 р.);

- *складні* – складається з багатьох простих фактів, часто представляє собою тривалий процес із нечіткою локальною та тимчасовою визначеністю (греко-перські війни, Великі географічні відкриття, промислова революція в Англії). Цей поділ умовний, простий факт може бути розкладений на ще більш прості.

За значенням:

- *істотні* історичні факти є, як правило, реконструкціями тих подій, які найбільш повно і яскраво висловили закономірності певної області суспільного розвитку, сконцентрували в собі своєрідні й типові риси досліджуваної епохи й надали значний вплив на хід подальших подій.

- *несуттєві* історичні факти – це реконструкція порівняно незначних подій, які відіграли другорядну роль у цьому історичному процесі й не залишили глибокого сліду в подальшому його розвитку.

Різниця між фактами є відносною. Один і той же історичний факт може бути суттєвим в одному сенсі й несуттєвим в іншому. Дуже багато залежить

від самого дослідника: його світогляду, теоретичної основи, професійної майстерності. У процесі історичного розвитку ступінь значущості досліджуваного істориком явища змінюється: не граючи спочатку суттєвої ролі, воно може згодом мати значний вплив на хід історії і, навпаки, будучи спочатку суттєвим моментом у розвитку, воно згодом може грати лише другорядну роль в історії. Цю обставину важливо мати на увазі при аналізі перехідних періодів у розвитку історії, коли відбувається зародження нових і ломка, відмирання старих суспільних відносин.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте відмінність історичного пізнання від пізнання в природничих, гуманітарних науках.
2. Що таке історичне джерело, які його види?
3. Доведіть важливість джерела в історичній науці.
4. Що таке історичний факт, подія?
5. Розкрийте особливості історичних фактів.

Література: Барг М.А. Исторический факт: структура, форма, содержание. История СССР. 1976. № 6. С. 46–71; Библер В.С. Исторический факт как фрагмент действительности: (Логические заметки). Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. Москва, 1969. С. 89–101; Гулыга А.В. О характере исторического знания. Вопросы философии. 1962. №9. С. 28–38; Гуревич А.Я. Что такое исторический факт? Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. Москва, 1969. С. 71–88; Дмитрієнко М.Ф. Джерела історичні. Енциклопедія історії України. Т.2. Київ, 2005. С. 374–375; Дорошенко Н.М. Проблема факта в историческом познании. Ленинград, 1968; Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание. Томск, 1973; Йорн Р. Нові шляхи історичного мислення/ Переклав із нім. Володимир Камянець. Львів, 2010; Каменский А. Преподавание истории должно стать иным. URL: http://www.rian.ru/edu_analysis/20091214/199167196.html; Могилянський Б.Г. О природе исторического познания. Томск, 1978; Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 32–36; Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. Москва, 1982; Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. 3-е изд. стереотипное. Москва, 2008; Сапов В.И. Исторический факт. Вопросы истории. 1973. № 6. С. 55–65; Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва, 2008; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка /пер. с англ. Москва, 2000; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007.

ТЕМА 8. Технологія наукових досліджень

План

1. Робота дослідника з історичними джерелами та літературою. Бібліографічний апарат наукових творів.
2. Стратегія пошуку історичної інформації в інтернеті.

1. Робота дослідника з історичними джерелами та літературою. Бібліографічний апарат наукових творів. У період навчання в університеті кожен студент здійснює інформаційний пошук необхідної для навчання (при вивченні теми лекції, підготовці до семінарського заняття, контрольної роботи, до заліків та іспитів) та науково-дослідної роботи (написанні рефератів, курсових, наукових, кваліфікаційних робіт, при підготовці доповіді для читання на науковій конференції чи на засіданні наукового гуртка та ін.) літератури, книг, статей та інших матеріалів. Усі ці форми навчання стимулюють студента до пошуку, до самостійного поглибленого вивчення проблеми.

Наукова діяльність студента, як правило, значною мірою базується на аналізі літературних документальних джерел. Будь-яка бібліотека, її книжковий фонд, читальна зала, інтернет-ресурси мають стати для нього науково-дослідною лабораторією. Наукова діяльність студента визначається переважно навчальним процесом, тобто переліком дисциплін навчального плану, які вивчаються протягом семестру.

Пошук інформації для навчальної та наукової діяльності проходить такі два етапи:

- *повний* – визначення теми пошуку і складання списку літератури для її вивчення; пошук самих джерел для безпосереднього їх читання (перегляду) і вилучення потрібної інформації;

- *частковий* – пошук за вже готовим списками літератури, які наведено в підручниках, методичних та навчальних посібниках, програмах і які складають викладачі кафедр; використовується при підготовці до семінарського заняття, заліку чи іспиту.

Масив інформаційних матеріалів будь-якої бібліотеки, у якій здійснюється пошук, складається з двох частин: документального фонду та довідково-пошукового апарату до нього.

Якість і результативність будь-якої праці історика залежать від повноти і якості джерел, які він використав. Тому професійним обов'язком історика є знання джерельної бази дослідження, яка складається з джерел, уже введених до наукового обігу (тобто надрукованих), і тих, які ще не використовувалися в наукових працях

Обов'язковим правилом пошуку джерел є те, що його треба починати з опублікованих джерел із теми, тобто з вивчення *бібліографії*. Цей процес включає:

- ознайомлення з книжковою бібліографією (монографії, підручники, навчальні посібники, наукові журнали, довідкові видання), які дають інформацію за суттю теми;

- роботу з каталогами бібліотек;
- перегляд бібліографічних покажчиків, списків, оглядів монографій, підручників, наукових статей та інших документальних джерел.

Бібліографічні джерела не дають безпосередньої інформації щодо суті питання, теми, але вказують документальне джерело, де ця інформація міститься. Цілеспрямовано підібрані фонди документальних і бібліографічних джерел мають бібліотеки, служби наукової інформації, архіви, музеї.

Починаючи роботу над темою, дослідник звертається насамперед до публікацій своїх попередників (якщо вони є), а також до узагальнюючих праць, які можуть стати вихідною точкою дослідження проблеми. Уже в процесі цієї роботи історик дістає перші уявлення про коло джерел, які можуть його зацікавити. Проте основну масу опублікованих джерел можна виявити лише на основі цілеспрямованого бібліографічного пошуку, роботи з каталогами, а також із поточними й ретроспективними бібліографічними покажчиками про опубліковані книги.

Каталог – список наявних у бібліотеці творів друку, який розкриває зміст фонду і сприяє його кращому використанню. Він складається з карток, у яких занотовані основні характеристики книги: шифр, який позначає місце зберігання книги в бібліотечному фонді для її швидкого знаходження; автор, назва, підзаголовкові дані та інша інформація.

Залежно від способу групування карток каталоги поділяють на:

- *алфавітні* – картки групують в алфавітному порядку (прізвища авторів або назви творів у бібліографічному описі літературних джерел). До нього дослідник звертається, коли в нього вже є назви потрібних книг.

- *систематичний* – описи друкованих видань розставляють за певними галузями знань (за таблицями УДК – універсальною десятиковою класифікацією або ББК – бібліотечно-бібліографічною класифікацією, зараз відмінено), а всередині цих розділів – за прізвищами авторів або назвами книг в алфавітному порядку. Художня література не належить до підрозділу УДК, тому картки художніх книг розміщують в алфавітному каталозі.

- *предметний* – картки групують за змістом, а не за галузями знання, як у систематичному каталозі. Цим каталогом послуговуються, коли потрібно знайти літературу з конкретної теми, але назви книг і автори невідомі. Цей вид каталогу є необов'язковим для бібліотек.

- *спеціальний* (видання іноземними мовами, періодичних видань).

Генеральна систематична картотека (ГСК) – це картотека статей, у якій подано статті з газет, журналів, збірників, книг у систематично-алфавітному порядку (за таблицями УДК). Ці картотеки несуть оперативну інформацію, тому що частіше, ніж інші, поповнюються свіжими матеріалами.

У бібліотеках є також картотеки **авторефератів дисертацій** з історичних та інших наук. Бібліотечні каталоги й картотеки можуть існувати як у традиційному (картковому), так і в електронному (комп'ютерному) вигляді.

Обов'язковим компонентом професійної підготовки й майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Невміння працювати з ними, безпорадність щодо їх практичного використання негативно впливають не тільки на якість досліджень, а й на ефективність науково-педагогічної діяльності історика. Джерелознавча культура передбачає наявність у фахівця не лише суми теоретичних знань із цієї галузі, а й сукупності практичних навичок, вміння працювати з джерелами.

Історик повинен уміти:

- знаходити потрібні йому джерела, тобто опанувати джерелознавчою евристикою;
- ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх;
- об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики;
- навчитися здобувати з джерела максимум потрібної інформації, у тому числі і прихованої;
- встановлювати зв'язки між окремими джерелами;
- формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань;
- не додавати від себе інформацію, що її в джерелі немає;
- позичивши чужу інтерпретацію джерела, вкази чию;
- використавши опубліковані джерела, не писати, ніби ви самі їх опрацювали за рукописом.

Наприкінці роботи можуть бути **додатки** (таблиці, схеми, малюнки, мапи та ін.), які нумеруються, мають заголовок, посилання на джерело, роз'яснюють вживані скорочення чи інші особливості оформлення. У монографії використовують **показчики**, які укладаються по-різному (окремо імена, топоніми, поняття; комбіновано все разом за абеткою).

Бібліографічні показчики, списки літератури відображають фонд бібліотеки за змістом. Це універсальні, тематичні, галузеві, країнознавчі, краєзнавчі, персональні, видавничі (як поточні, так і ретроспективні) показчики, списки нових надходжень до бібліотеки або картотеки рецензій. Наприклад, для історії домодерної України важливим є: 7-томний довідник *«Бібліографія Старої України»*, укладений Миколою Жарких. Є ще *«Справочник научного работника. Архивы, документы»*, складений Юрієм Гроссманом та Віталієм Кутиком в 1979 р., де зібрані відомості про зміст фондів державних архівів (центральных архівів СРСР і союзних республік), про партійні, найважливіші відомчі архіви, відділи рукописів бібліотек. Архіви й бібліотеки публікують власні путівники, описи окремих колекцій, зібрань і фондів, наприклад, *«Кіровоградський обласний державний архів: путівник / упоряд. Є.І. Горбунова та ін. Кіровоград, 1966»*, *«Кіровоградська область: поступ розвитку: бібліографічний показчик (до 75-річчя утворення Кіровоградської області / укладач: Т.П. Макарова. Кіровоград, 2013»*.

Важливим джерелом пошуку наукової інформації є **реферативні журнали**. Вони публікують реферати, які включають скорочений виклад змісту первинних документів (або їх частин) з основними фактичними відомостями та висновками. В Україні видається *Український Реферативний Журнал «Джерело»*, що виходить у трьох серіях: Серія 1. Природничі науки, Серія 2. Техніка. Промисловість. Сільське господарство, Серія 3. Соціальні і гуманітарні науки. Мистецтво.

Під час навчання студенту доводиться звертатися до різних довідкових видань. До них належать **енциклопедії, довідники, словники**. Найвідоміша є: *Енциклопедія Ф. Брокгауза й І. Ефрона* (1890–1907), *Радянська історична енциклопедія* (1961–1976), *Українська радянська енциклопедія* (1974–1985), *Енциклопедія українознавства*, *Енциклопедія історії України* (10 томів), *Енциклопедія сучасної України* (видано 20 томів) про Україну в усіх вимірах від початку XX ст., *Історія міст і сіл Української РСР* (26 томів), *Російський біографічний словник* (25 томів) (1896–1918), *Словник середньовічної культури* під ред. А.Я. Гуревича та інші.

У пошуках потрібної літератури можна скористатися останніми номерами журналів, які подають зведену інформацію про опубліковані в них упродовж минулого року статті.

Кожна книга має свій особливий довідково-пошуковий апарат, елементами якого є:

- зміст, який розміщується на початку чи наприкінці книги, розкриває будову книги та її структуру;
- внутрішньотекстове виділення за допомогою шрифтових, композиційних чи орнаментальних засобів, яке дає змогу привернути увагу читача до найбільш значущих частин тексту;
- іменні, предметні покажчики термінів, понять; розташування імен, термінів, понять у них, як правило, алфавітне, що суттєво полегшує інформаційний пошук.

У книгах, статтях часто подаються посилання на використані автором документи. Такі цінні відомості дають можливість науковцю чи студенту доповнити вже складений список літератури з теми, глибше проникнути в суть питань, що вивчаються.

У спеціальних реферативних бюлетенях студент може відшукати потрібну інформацію про літературу, видану за рубежом. Крім того, студент може отримати кваліфіковану допомогу в чергового бібліотекаря.

Для одержання літератури в бібліотеці студент заповнює спеціальну картку – **читацьку вимогу**, де вказує шифр книги, прізвище автора, назву й місце видання, своє прізвище та ім'я. Після виконання працівниками бібліотеки замовлення на літературу студент починає роботу з книгою.

2. Стратегія пошуку історичної інформації в інтернеті. З погляду професійного історика, у використанні інтернету є переваги та вади. Перевагами є динамізм: легкість створення, зберігання, публікації, оновлення та копіювання, дешевина поширення інформації; доступ у будь-який час із

будь-якого місця. Але зворотнім боком динамізму є нестабільність, інформаційний масив безперервно змінюється. Через деякий час веб-сторінка, а то й цілий сайт, може зникнути або змінити місце розташування, або змінюється сам зміст документу. Крім того, простота створення та публікації документів в інтернеті призводить до того, що навіть користувач-початківець може створити і опублікувати власний сайт. Це призвело до появи в інтернеті величезної кількості ресурсів низької якості.

Певною мірою ця проблема зараз вирішується за допомогою технології **вікі** (скор. від гавайськ. wiki-wiki – швидко) – веб-сайт, структуру і зміст якого користувачі можуть спільно змінювати за допомогою інструментів, що надаються самим сайтом. Найвідоміший проєкт вікі – енциклопедія **Вікіпедія** URL: <http://uk.wikipedia.org/> – вільна енциклопедія, яку кожен може редагувати. Вікі працюють за такою філософією: краще, щоби помилку було легко виправити, ніж щоб її було важко зробити. Вікі мають різні засоби для перевірки правильності нещодавніх змін на сторінці. Так, тут є сторінка “Нещодавніх змін”, на якій відображено список редагувань.

Питання оцінювання якості ресурсу з погляду професійного використання інформації є надзвичайно складним. Досвідчений користувач інтуїтивно відрізняє ресурси задовільної якості від неякісних, а от новачку інколи буває важко дати оцінку якості веб-сайту. Треба звертати увагу, передусім, на достовірність, авторитетність, об’єктивність, передбачувану аудиторію та частоту оновлень сайту. Достовірність визначається на основі попередніх знань про матеріал, змісту документу та деяких зовнішніх ознак. Наприклад, перед тим, як шукати інформацію в інтернеті, варто звернутися до авторитетних видань, передусім енциклопедій, або до інтернет-ресурсів, яким можна довіряти, або, якщо це є електронні копії авторитетних друкованих видань.

Щодо змісту та зовнішніх ознак, то варто звернути увагу на такі моменти:

◆ Хто є автором змісту документу? Чи є якась інформація про наукову кваліфікацію автора? Яка мета сайту? Хто і для чого його створював? Чи існує редактор, або хтось, хто перевіряє інформацію сайту?

◆ Чи відповідають загальноприйнятим стандартам стиль, граматики та структура документу?

◆ Звідки взяті наповнення сайту? Найкращий варіант, якщо це препринти або скановані публікації. Якщо це не копія паперової публікації, то хто і для чого писав даний текст?

◆ Наскільки оригінальною та повною є інформація ресурсу? Чи не можна знайти цю інформацію в інших, наприклад, друкованих джерелах?

◆ Чи посилаються на цей сайт з інших сайтів, яким можна довіряти? Чи є посилання на джерела в документі?

◆ Де розташований сайт? Якщо це сайт, розташований на освітніх (.edu), або на державних (.gov) доменах, то, як правило, це ресурс високоякісний.

◆ Більш критично варто поставитися до ресурсу, розташованого в комерційних доменах (.biz, .com, .info, .net, .org) та на безкоштовних хостінгах (.narod.ru, .geocities.com та ін.), оскільки будь-яка людина абсолютно безкоштовно, за кілька хвилин може розмістити на безкоштовних серверах свій сайт.

◆ Чи має сайт рекламні об'яви? Академічні сайти, зазвичай, не мають рекламних об'яв, хоча деякі якісні ресурси можуть мати ненав'язливі об'яви. Як правило, чим більше реклами, тим менш серйозним є сайт.

◆ Наскільки регулярно оновлюється сайт? Постійне й регулярне оновлення, як правило, є ознакою якості ресурсу. Одним із показників відсутності оновлень сайту є наявність зовнішніх посилань на зниклі сайти.

◆ Наскільки «академічним» є стиль оформлення сайту?

Як тлумачити позначення інтернет-посилання. Наприклад, візьмемо URL-адресу головної сторінки електронного каталогу Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/db/opac.html>

- **URL** від англійського – Uniform Resource Locator – визначник місцезнаходження сайту в мережі інтернет. URL складається з домену, шляху до сторінки та імені її файлу.

- **http** – позначення протоколу переданих даних, у цьому випадку це Hyper Text Transmission Protocol (протокол передачі гіпертексту).

- **www** – позначення мережі – World Wide Web.

- **nbuv** – конкретна адреса установи (назва сервера). Зазвичай співпадає з назвою, або аббревіатурою організації. У цьому випадку – це перші букви з назви бібліотеки латиницею.

- **gov** – вказівка на організаційну приналежність сайту. Організаційна приналежність позначається трьома символами: *gov* – урядові, *edu* – освітні, *com* – комерційні, *org* – неурядові й некомерційні установи, *mil* – військові, *net* – самі мережі. У наведеному прикладі – це державна установа: *gov* – government – уряд.

- **ua** – географічна приналежність сайту. У цьому випадку – це український домен. Є **ru** – російський домен. Часто зустрічаються так звані домени другого рівня, наприклад, *kiev.ua* або *kharkov.ua*.

- **db** – папка (директорія) на сервері, у якій знаходиться документ. Якщо є кілька папок, різного рівня вкладеності, то в URL-адресі вони позначаються через косий слеш: сервер/папка_1/папка-2/файл

- **opac.html** – назва файлу та його тип. У цьому випадку – файл називається Орас і має розширення HTML – це звичайна веб-сторінка.

Ресурсами для пошуку інформації в інтернеті є різноманітні **мережеві тематичні каталоги й пошукові системи**. Їхня робота ґрунтується на автоматичній індексації доступних в інтернеті сторінок і створенні спеціальних баз даних, що містять ключові слова й пов'язані з ними адреси сторінок. Кожна пошукова система має свої правила формування запитів, тому на початку роботи потрібно з ними ознайомитися, використавши для цього довідку. Найвідомішими пошуковими системами є:

Google URL: <http://google.com/> – міжнародна пошукова машина, відома як найбільший у світі безкоштовний пошуковий сервер, що надзвичайно швидко видає результати пошуку різними мовами, у тому числі українською й російською.

Yandex URL: <http://www.yandex.ru/> – російська пошукова система, що «уміє» вести пошук не просто за вказаними словами, а і «з розумінням змісту».

Meta URL: <https://meta.ua> – український сервер, дає змогу шукати по українському Інтернету, а також по Реєстру українських сайтів.

Yahoo! <http://www.yahoo.com/> – один із кращих тематичних каталогів мережі, також підтримує потужну функцію пошуку.

Alta vista URL: <http://www.altavista.com> – швидкодіюча пошукова система, що дає змогу здійснювати пошук за словами російською мовою, з 2011 об'єднана з **Yahoo**.

Rambler URL: <http://www.rambler.ru/> – російська пошукова система, що спеціалізується на російськомовній інформації.

UAport URL: <http://uaport.net/> – український пошуковий портал, де пошук виконується українською, російською, англійською, французькою та ін.

Українські ресурси Internet URL: <http://el.visti.net/> – Інформаційно-пошукова система з українських ресурсів Internet на основі декількох баз даних (база українських web-серверів, індексований український Usenet, база реферативних описів web-серверів).

Trifle URL: <http://www.qp.dp.ua/> – український сервер, що підтримує інформацію за тематичними групами, надає можливість пошуку.

Super World links URL: <http://www.swlinks.dn.ua/> – класифікований каталог російськомовного інтернету.

Sesna Ukrainian Search URL: <http://www.geoci-ties.com/Athens/> довідкова сторінка про українські сайти, містить тематичні списки ресурсів (мистецтво, бізнес, освіта, політика, спорт); є можливість надання свого ресурсу; працює дошка безкоштовних оголошень.

Lykos URL: <http://www.lykos.com/> – пошукова система, яка щоденно реєструє тисячі нових документів. Дає змогу здійснювати пошук за заголовками й «тілом» документів.

Excite URL: <http://www.excite.com/> - одна із найбільших пошукових систем, що може здійснювати «інтелектуальний» пошук за запитом англійською мовою.

YouTube URL: <https://www.youtube.com> – відеохостінговий сайт, що надає користувачам послуги зберігання, доставки та показу відео.

Фейсбук URL: <https://www.facebook.com> – найбільша у світі соціальна мережа.

Укрнет URL: <https://www.ukr.net> – один із найпопулярніших сайтів новин в Україні.

Розглянемо пошукову систему **Гугла**. Корпорація Google була заснована в 1998 р. – це математичний термін, що позначає одиницю зі 100

нулями. При введенні ключового слова, система видає 10 результатів на першій сторінці пошуку. Для перегляду інших результатів пошуку треба скористатися перемикачем сторінок внизу сторінки.

Верхній рядок (чорний колір) показує постійну URL-адресу знайденого документа.

Подібні сторінки – це сторінки із подібним до даної змістом. Пошукова система проводить автоматичний пошук документів за синонімами ключових слів.

Зображення – пошук малюнків і зображень в інтернеті. Гугл видасть результат у вигляді мініатюр – зменшених копій знайдених зображень. Під кожним файлом вказується назва зображення, розмір у пікселях та кілобайтах, тип файлу та адреса сайту, де зображення розміщено. Для того, щоб завантажити повний розмір зображення, треба натиснути на ньому лівою кнопкою миші.

Відео – відбувається аналогічний пошук відеоматеріалів.

Карти – графічне зображення предмету пошуку чи розміщення його в просторі.

Після знайомства з декількома пошуковими системами, користувач, як правило, зупиняється на одній – двох, з якими і працює надалі. Але треба пам'ятати, що різні пошукові системи мають різні алгоритми пошуку, крім того, навіть найбільші інформаційно-пошукові системи у світі не охоплюють всіх ресурсів. Тому для підвищення якості пошуку іноді корисно звертатися до декількох пошукових систем.

А чи можна використати потужність кількох пошукових систем, не звертаючись до кожної поодиноці? Так, це можливо через використання **метапошукових систем**, які виступають як шлюз, що передає через свій інтерфейс запити на автономні пошукові машини й повертає результати пошуку користувачу. В Україні популярними метапошуковими системами є:

Clusty URL: <http://clusty.com/>

MetaBot URL: <http://www.metabot.ru/>

Nigma URL: <http://nigma.ru/> (заблокована з 10.09.1017 р.)

Розглянемо принцип роботи метапошукової системи на прикладі системи Нігма. Вона використовує індексну базу декількох пошукових машин: Google, Yahoo, MSN, Yandex, Rambler, Altavista, Aport і власну базу даних. При пошуковому запиті користувача формується ряд документів, які групуються в тематичні класи (кластери), що мають певний опис. Таким чином, користувач може уточнити умови пошуку, прибравши з нього певні кластери (знявши поле перед їх назвами). Перевага Нігми полягає в тому, що її алгоритм шукає документи з урахуванням російської й української орфографії, поєднує результати, отримані з різних пошукових систем, використає запити користувачів для поліпшення якості кластеризації й лічильники для сортування результатів пошуку, а також корегує можливі помилки.

Ефективність пошуку вимірюється за допомогою спеціальних показників:

Релевантність (англ. relevant – релевантний, значущий, істотний) формальна (об’єктна) відповідність знайденого документа запиту або ступінь відповідності відповіді запиту.

Пертинентність (англ. pertinent – доречний, підходящий) – суб’єктивна оцінка користувачем ступеня відповідності знайденої інформації його потребі або корисність знайденого для рішення поставленого завдання.

Часто ми навіть точно не знаємо, що саме шукаємо, а керуємося принципом «підходить» або «не підходить». Пертинентний документ – це той, що задовольняє потребам пошуку.

Релевантність та пертинентність пошуку вимірюється за допомогою спеціальних коефіцієнтів – відношення кількості релевантних (пертинентних документів) до загальної кількості документів, посилання на які дають у результатах пошуку ПС. Наприклад, якщо зі 150 посилань 80 виявилися релевантними, то коефіцієнт релевантності пошуку становить $80/150 \cdot 100 = 53,3\%$.

При запиті пошукова система може видати величезну кількість документів. Тому пошуковій машині треба так ранжувати результати, щоб більш релевантні документи розташовувалися ближче до початку сторінки видання результатів.

У різних пошукових систем є свій принцип ранжування результатів: кількість слів із запиту в документі, їхня близькість до початку документа; наявність слів із запиту в заголовках і підзаголовках документів; кількість відвідувачів ресурсу; час перебування сторінки в індексі пошукової машини та інше. Але найбільш поширеним на сьогодні є так званий принцип **індексу цитованості**, або **Page Rank**. Він близький до принципу оцінки наукових публікацій: кількість та авторитет посилань у виданнях.

Не все можна знайти в інтернеті. Треба бути готовим до того, що певна кількість найбільш цікавих ресурсів перебуває в обмеженому, або платному доступі. Для того, щоб ефективно здійснювати пошук історичної інформації в інтернеті, треба уявляти собі, хто і як створює історичні ресурси у всесвітній мережі. Переважно це:

Академічні організації (бібліотеки, архіви, університети, музеї, наукові товариства) часто на своїх сайтах, поряд з інформацією про саму організацію, розміщують електронні копії своїх видань, або виставок. Приклади:

- на сайті *Інституту історії Академії наук України* URL: <http://history.org.ua/uk> у вільному доступі представлені електронні копії журналів «Український історичний журнал», «Соціум», «Краєзнавство», інші періодичні видання, «Енциклопедія історії України», десятки монографій.

- на сайті *факультету історії, бізнес-освіти та права ЦДПУ ім. В. Винниченка* URL: <http://www-history.univer.kharkov.ua/> представлені практично всі електронні версії видань факультету останнього десятиріччя: «Наукові записки. Серія: Історичні науки», 25 випусків, «Актуальні проблеми всесвітньої історії», 13 випусків URL: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/faculty-of-history-and-law>.

Неакадемічні організації (групи за інтересами) – це тематичний ресурс, у створенні якого могли брати участь і науковці, але такий ресурс не створюється й не контролюється академічною установою. Приклади:

- *Козацтво XV–XXI ст.* URL: <http://www.cossackdom.com/indexu.html> – сайт, присвячений історії козацтва: документи, наукові книги та статті, мапи, ілюстрації.

- *Хронос* URL: <http://www.hrono.info/index.php> – російський сайт, у якому висвітлюються важливі проблеми всесвітньої історії, подаються хронологічні таблиці, наявна система показників (біографічних, предметних, географічних, етнографічних, релігійних та інші).

Окремі автори (професіональні історики, бібліотекарі та аматори). Подібні ресурси створюються істориками-викладачами та науковцями і просто аматорами. Приклади:

- *Социальная история. Историческая социология и историческая психология. Антропометрическая история.* URL: <http://www.bmironov.spb.ru> – сайт доктора історичних наук, професора Б.М. Миронова: бібліографія з соціальної, економічної, політичної історії, програми курсів та ін.

- *Женщина, история, гендер* URL: <http://pushkareva.narod.ru/books.htm> – сайт доктора історичних наук, професора Н.Л. Пушкарьової: книги, статті з жіночої історії та гендерним дослідженням.

В інтернеті переважно розміщені найбільш популярні, затребувані матеріали. Рідкісні наукові роботи та джерела можуть бути опубліковані, як правило, тільки в рамках спеціальних проєктів.

Найважче знайти оригінальні, особливо рідкісні історичні джерела. Крім того, значна частина поширених історичних джерел, розміщених в інтернеті, оформлені без посилання на друковане джерело, відсутні коментарі і взагалі не дотримані правила наукової публікації документів.

Основними групами джерел, представлених в інтернеті є:

- бази даних (державна і відомча статистика, матеріали обстежень з економіки, демографії, охороні здоров'я, матеріали виборчих кампаній та ін.);
- тексти законодавчих і нормативних актів, стенограм засідань вищих органів влади й управління;
- речові джерела – електронні фотокопії археологічних знахідок, етнографічних матеріалів;
- публікації в друкованих ЗМІ;
- цифрові копії (графічні файли), особливо коштовних джерел (літописів, хронік і інших раритетів).
- є чимало електронних хрестоматій – оригінальних збірок найбільш вживаних історичних джерел або електронних копій друкованих історичних хрестоматій.

При використанні електронних копій джерел важливо пересвідчитись, що копія зроблена з академічного видання. Значна частина цифрованих

джерел в інтернеті доступна тільки через платну підписку, але є й чимало безкоштовних колекцій, наприклад:

- *Історія Британії* – British History Online URL: <https://www.british-history.ac.uk> – колекція цифрованих джерел із середньовічної та ранньомодерної історії Великої Британії;

- *Бібліотека електронних ресурсів історичного факультету МДУ ім. М. Ломоносова* URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/> – колекція цифрованих джерел з усіх періодів всесвітньої історії, особливо багато джерел з історії Росії.

- *Середньовічні історичні джерела Сходу та Заходу* URL: <http://vostlit.narod.ru> – бібліотека середньовічних історичних джерел (хроніки, мемуари, літописи, дипломатичні документи, розповіді мандрівників, твори стародавніх істориків, щоденники та грамоти та ін.) з історії Америки, Африки, Росії, Кавказу та Середньої Азії з IV ст. до початку XX ст., переведених на російську мову.

- *Каталог колекцій рукописів Національної спілки* – Бібліотека Конгресу National Union Catalog of Manuscript Collections - Library of Congress URL: <https://www.loc.gov/coll/nucmc/>

- *JSTOR* URL: <https://www.jstor.org> – одна з найбільших колекцій наукових англomовних журналів (понад 1900 журналів у 50 дисциплін, понад 4 млн статей), яка містить публікації з 1665 року до сьогодення. Кількість матеріалів для завантаження обмежена – не більше трьох статей, які можна змінювати раз на два тижні. Деякі статті є платними.

- *Руніверс* URL: https://runivers.ru/lib/rubriks/3211/?rubrik=3211&PAGEN_1=3 – сайт про російську історію та культуру, розміщені документи, історичні матеріали. Розміщені Повне зібрання законів Російської імперії, енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона.

- *Єдине вікно доступу до освітніх ресурсів* URL: <http://window.edu.ru> – інформаційна система надає вільний доступ до каталогу освітніх інтернет-ресурсів і повнотекстової електронної навчально-методичної бібліотеці для загальної та професійної освіти.

Обмежена поява новітньої історичної літератури в повнотекстовому варіанті в інтернеті пояснюється необхідністю захисту авторського права.

Загальнодоступні в режимі он-лайн – понад **1,5 тисяч бібліотечних каталогів**, у тому числі каталоги:

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>. Має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви та книжкові колекції видатних діячів української і світової науки та культури; колекція «Фонд Президентів України»; архівний примірник творів друку України з 1917 р. (книги, журнали, газети); архівний фонд Національної академії наук України; документи нормативного характеру (закони, укази, постанови тощо); енциклопедії, тлумачні словники, довідники, бібліографічні посібники; отримує примірник дисертацій, які захищаються на території України; веде

міжнародний книгообмін із понад 1500 науковими закладами й бібліотеками 80 країн світу.

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого (парламентська бібліотека України) URL: <https://nlu.org.ua>. Фонд складає більше 4 млн примірників українською, російською, англійською, французькою, німецькою, польською, чеською та іншими іноземними мовами, у тому числі стародруки, рідкісні, цінні видання.

Національна історична бібліотека України URL: <http://www.nibu.kiev.ua>. Фонд її складає понад 800 тис. одиниць зберігання. Вона є Всеукраїнським депозитарієм історичної літератури та методичним центром у галузі історико-краєзнавчої бібліотечної діяльності й наукової бібліографії з історії України.

Державна науково-технічна бібліотека України URL: <https://dntb.gov.ua>. Одна з найбільших бібліотек країни з унікальним багатогалузевим фондом науково-технічної літератури й документації, що нараховує 21 мільйон примірників документальних джерел інформації. У ньому представлені: найбільший фонд патентних документів в Україні, унікальні фонди промислової та нормативно-технічної документації, дисертацій, звітів про науково-дослідні й дослідно-конструкторські розробки, депонованих наукових робіт, фонд вітчизняних та зарубіжних книг та періодичних видань науково-технічного спрямування.

Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка URL: <http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/title4.php3> Є однією з найбільших вузівських бібліотек із розгалуженою мережею читальних залів і абонементів. Фонд налічує 3,5 млн примірників книг, періодичних видань та ін. Бібліотека веде книгообмін із 208 організаціями з України, Західної та Східної Європи, Америки, Азії, Австралії.

У Кіровоградській області діє **обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського** URL: <http://library.kr.ua>, яка має понад 800 тис. примірників джерел та літератури на традиційних та новітніх носіях; зберігає колекції цінних і рідкісних видань; є депозитарієм видань краєзнавчого змісту; координує діяльність бібліотек області, надає їм науково-методичну допомогу.

Перелік бібліотек міститься в додатку посібника.

Електронні каталоги бібліотек складають основну частку бібліографічного потенціалу інтернету. На сьогодні практично всі бібліотеки мають електронні каталоги. Більшість сучасних каталогів надають можливість пошуку за формальними критеріями (автор праці, роки видання, тип видання, місце видання та ін.), деякі – показують поточний стан документу (виданий або знаходиться в книгосховищі) та ін.

Головна перевага електронного каталогу – можливість пошуку бібліографії за ключовими словами. При пошуку бібліографії з історичних тем варто пам'ятати, що здебільшого в каталоги внесені тільки документи,

видані порівняно недавно – 10-20 останніх років. Документи, опубліковані раніше, як правило, внесені в каталоги лише частково.

Варто звернути увагу на електронні каталоги таких бібліотек:

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого (парламентська бібліотека України) URL: <https://nlu.org.ua>.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/db/opac.html>

Національна історична бібліотека України URL: <http://www.nibu.kiev.ua>.

Бібліотека Конгресу США URL: <https://www.loc.gov>

Британська бібліотека URL: <http://www.bl.uk/>

Державна публічна історична бібліотека (Росія) URL: <http://www2001.shpl.ru>

Державна публічна історична бібліотека URL: <https://www.shpl.ru>

Фундаментальна наукова бібліотека МДУ ім. М.В. Ломоносова URL: <http://nbmgu.ru>

Продемонструємо принципи пошуку бібліографічної інформації на прикладі пошуку в електронних каталогах двох найбільших бібліотек світу – бібліотеки Конгресу США та Російської державної бібліотеки

У каталозі бібліотеки Конгресу США міститься понад 14 мільйонів одиниць зберігання: книжок, рукописів, картографічних матеріалів, звукозаписів, відео-документів та ін. Головне меню каталогу URL: <http://catalog.loc.gov/> пропонує обрати три варіанти пошуку:

Browse – пошук за заголовками, авторами, темою, номерами в алфавітному або послідовному списках із перехресними посиланнями.

Advanced Search – розширений пошук, поєднуйте пошукові слова за допомогою керованого меню.

Keyword Search – пошук за ключовими словами.

Для здійснення пошуку треба:

- Ввести в пошукові поля ключове слово або фразу (англійською мовою).

- Задати умови через меню. Пропонується вибір із наступного переліку:

- *any of these* – будь-який із термінів (використовується за умовчанням і дуже рекомендується)

- *all of these* – усі терміни (і один і інші)

- *as a phrase* – точна фраза

- У наступному меню треба визначити поле/поля, у якому буде здійснюватися пошук заданих термінів за визначеними умовами.

- Найбільш важливими з них є:

- *Keywords anywhere* – ключові слова в усіх полях (по суті – пошук по всіх полях)

- *Title* – заголовок

- *Name: Personal Name* – індивідуальний автор

- *Subject* – предметні рубрики
- Вибрати одну із селективних кнопок AND, OR, або NOT (логічні оператори), якщо треба задати додаткові параметри пошуку в другому полі.
- Повторити кроки 2-4 для другого поля.
- Натиснути кнопку Begin Search і отримати результат.
- Перелік результатів видається у вигляді таблиці, що представляє опис у максимально стислому вигляді. Натискання мишею по конкретній позиції робить її більше детальною (*Brief record*). Для одержання повної інформації про документ необхідно натиснути на вкладку *Full record* (повний запис).

- Система дає можливість формувати список із загального переліку результатів. Збереження записів може бути зроблено різними способами, включно з відправленням відібраних описів по електронній пошті.

- При пошуку документів українською або російською мовою запит потрібно задавати в транслітерації. У більшості бібліотек застосовуються правила транслітерації, розроблені Бібліотекою Конгресу США. Так, наприклад, при пошуку книги російською мовою, присвяченій історії народного господарства СРСР, запит буде мати вигляд: Narodnoe khoziaistvo SSSR.

Здійснимо пошук бібліографії в електронному каталозі Російської державної бібліотеки URL: <http://aleph.rsl.ru/>

Бібліотека пропонує п'ять режимів пошуку:

Простий пошук проводиться або відразу по всіх елементах (полях) запису, або тільки по одному типу елементів (автор, заголовок, тема та ін.).

За сполученням полів, тобто за сполученням різних, але заздалегідь заданих у системі типів елементів записів, потрібно вибрати певну кількість типів елементів із зазначених на екрані й ввести в пошукові рядки відповідні пошукові ознаки (автор і заголовок, автор, видавництво й тема, персоналія й автор та ін.).

За декількома базами даних пошук проводиться в одному або декількох каталогах, або інших базах даних із запропонованого списку одночасно.

Складний пошук – пошук за довільним сполученням типів елементів записів, який дає користувачеві можливість побудувати власну довільну структуру запиту.

Команди – у пошуковий рядок вноситься логічна формула запиту з використанням кодів індексів, знака рівності, дужок і логічних операторів.

Отримавши перелік книг на певну задану тему чи автора (у таблиці), для перегляду інформації про конкретний документ, треба натиснути на порядковому номері запису.

Дослідникам історії України, якщо використовують бібліотеку імені В.І. Вернадського, варто звернути особливу увагу на електронний каталог URL: <http://www.nbuv.gov.ua/db/opac.html> та пошук в електронному фонді URL: <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ep.html> бібліотеки. Для докладної інструкції з

проведення бібліографічного пошуку треба звертатися до розділів допомоги конкретного електронного каталогу.

Метапошукові бібліографічні системи, або портали міжбібліотечної інформації, за своєю суттю схожі з метапошуковими системами, тільки шукають бібліографічну інформацію. За допомогою метапошукової бібліографічної системи можна сформулювати і відправити запит відразу до декількох електронних каталогів бібліотек, що підтримують таку функцію.

Прикладом метапошукової бібліографічної системи є **Сигла URL: <http://sigla.ru/>** – спільний інформаційний проєкт Наукової бібліотеки МДУ імені М.В. Ломоносова й компанії «Библиотечная компьютерная сеть». Сигла – це портал міжбібліотечної інформації, що допомагає сформулювати запит і знайти документи в електронних каталогах найбільших бібліотек Росії та закордонних країн, що підтримують протокол Z39.50.

В Україні протокол Z39.50 підтримує багато бібліотек, але участь у проєкті бере лише Наукова бібліотека Київського національного університету. Сигла дозволяє надає також можливість сформулювати правильний запит для пошуку на Яндексі та в Гуглі в глобальній мережі інтернет, якщо документ не буде знайдений у запропонованих каталогах бібліотек.

На головній сторінці Сигли можна здійснювати прості запити: достатньо вибрати потрібний пошуковий елемент (автор, назва, ключові слова та ін.); задати ключові слова (можливо, з відсіканням частини); вибрати каталоги, у яких треба шукати бібліографію.

Після натискання на кнопку *«Искать»*, Сигла посилає запити в каталоги бібліотек і видає статистику: де і скільки документів знайдено по запиту. Після цього можна або уточнювати запит, або переходити до конкретних каталогів (для перегляду результату по всіх каталогах разом, треба натиснути *«Показать все результаты»*).

У таблиці перегляду знайдених документів – основна інформація про документ: дані про автора, заголовок, вихідні дані. Зі знайденими документами можна робити такі дії:

«Описание» – документ буде представлений у форматі бібліографічного опису;

«Заказать» – здійснення електронного замовлення через інтернет (якщо бібліотека підтримує цю функцію);

«Загрузить» – запис буде завантажено в спеціальному бібліотечному форматі MARC21 або RUSMARC в іншу бібліотечну інформаційну систему;

«В корзину» – переміщуючись сторінками, можна відкладати потрібні бібліографічні записи в кошик, до якого можна звернутись із будь-якої сторінки.

Метапошукові бібліографічні системи, такі як Сигла, дають змогу оптимізувати пошук бібліографії: відпадає необхідність пристосовуватися до інтерфейсів і вивчати правила користування різними каталогами, але ще зручнішими для пошуку бібліографічної інформації є персональні системи управління бібліографічною інформацією (англ. – Personal Bibliographic

Managers, або Personal bibliographic database tools) (**ПСУБІ**) – це спеціальні програми для організації електронних бібліографічних баз даних та роботи з ними. До основних функцій популярних ПСУБІ, можна віднести: створення й управління бібліографічними базами даних; автоматичну зміну стилю й форми бібліографічних записів; пошук у відкритих електронних бібліотечних каталогах; складний логічний пошук по локальним бібліографічним базам; організацію посилань при роботі в текстових редакторах; організацію бібліотеки документів на локальному комп'ютері та ін.

На сьогодні існують десятки професійних ПСУБІ.

Серед найбільш відомих:

EndNote URL: <http://www.endnote.com/>,

ProCite URL: <http://procite.com/>,

ReferenceManager URL: <http://www.refman.com/>

Biblioscape URL: <http://www.biblioscape.com/>,

LibNavigator URL: <http://www.libnavigator.ru/> та ін.

Найбільш популярна програма EndNote – це комерційна ПСУБІ, розроблена фірмою Thomson Research Soft. Остання версія (EndNote 20). Під час установки програми на комп'ютер, разом із самою програмою, встановлюється й підручник щодо роботи з програмою, який містить докладні інструкції щодо роботи з програмою і програма готова здійснювати пошук бібліографії в сотнях віддалених каталогів.

Інтернет – величезна база різноманітних мультимедіа-ресурсів (зображення, фоно, фото та кінодокументи), у тому числі й історичних. Для пошуку історичних мультимедіа-ресурсів можна звернутись або до спеціальних каталогів:

Цифрові колекції та програми: бібліотечні розваги – **Digital Collections and Programs: Library Fun** (Британський музей) URL: <https://www.loc.gov/collections/>

OAIster URL: <http://www.oaister.org/> – це онлайн-комбінований бібліографічний каталог матеріалів із відкритим доступом, зібраних за допомогою OAI-PMH. Він розпочався в Мічиганському університеті у 2002 році за рахунок гранту фонду Ендрю В.

Світова цифрова бібліотека URL: <https://www.wdl.org/ru/>

Документальні фільми за 1926–2008 рр. URL: <https://www.youtube.com/user/ussrdocfilms/videos>

Також серед звичайних тематичних сайтів з історії багато зустрічається таких, де є солідні колекції мультимедіа-ресурсів із певних тем. Наприклад:

- *Козацтво XV–XXI ст.* URL: <http://www.cossackdom.com/indexu.html> – сайт містить ілюстративний матеріал з історії козацтва;

- *Російська імперія у фотографіях* URL: <http://all-photo.ru/empire/index.ru.html> – на сайті представлена унікальна колекція історичних фотографій: російські регіони, державні, суспільні і станові заклади, фабрично-заводська промисловість та ін.

- *Советская музыка* URL: <http://sovmusic.ru/> – колекція радянської музики: пісні, марші; промови вождів, плакати, самодіяльність та ін.

Найбільшу колекцією відео-документів на сьогодні можна знайти на сервісі **YouTube** URL: <http://www.youtube.com/> Наприклад, на цьому сайті розміщено відеозаписи лекцій із різних галузей знань лекторів:

- *Андрія Баумайстера* «Культурна Одиссея: у пошуках сенсів» URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YxUFWGQGKy8&list=PLTWnQB38Se1ummbPKLT1FgPHNoE2M3NDO&index=1> – цикл лекції з давньої та середньовічної історії

- Комплекс лекцій із всесвітньої історії під назвою *Bushwacker* URL: <https://www.youtube.com/channel/UCGzfp1YiBIlgcODQI4IDvQ> та лекції *Наталії Іванівни Басовської* URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLQIAf_2GCNeMuxIPwY9vI9DIyXhB1B9zg

– *Тамари Ейдельман* URL: <https://www.youtube.com/channel/UCNYejKoEJ84iGgXPwTBkCCg> – лекції з історії Росії та різних епох народів світу.

– *Уроки історії «Пітона Каа»* URL: <https://www.youtube.com/channel/UCy-p0X1iEjN3pY7Ck9q3kAw> – короткі до 30 хвилин відеоуроки з різних періодів історії для школярів.

– *Спецпроект ПостНаука: Історія* URL: <https://postnauka.ru/themes/istoriya>.

– *Історія без міфів* URL: <https://www.youtube.com/channel/UCXx3yVx9paWJ-BLZVqQ8CRQ> та інші.

З погляду завдань пошуку історичної інформації, можна виділити такі напрямки: пошук фактів, пошук документів та пошук бібліографії.

Пошук інформації треба починати з визначення пошукової концепції:

- ◆ Чітко визначити предмет пошуку.
- ◆ Визначити кілька ключових слів або фраз, що найкраще відображають суть предмету.
- ◆ Подумати про можливі синоніми, різні варіанти написання слова.
- ◆ Продумати, як можна за допомогою спеціальних операторів сполучити різні ключові слова (розширений, або складний пошук), щоби знизити кількість нерелевантних документів. **Релевантність** – це ступінь відповідності знайденого документа або набору документів інформаційним потребам користувача.
- ◆ Якщо тема, з якої треба знайти інформацію, досить широка, то варто починати з каталогів, а якщо треба знайти щось незвичайне та специфічне – у нагоді стануть пошукові системи.

При цьому варто дотримуватися такої стратегії:

- ◆ При пошуку матеріалів із дуже вузької тематики варто почати з метапошукових систем, щоб уявити наскільки ця тематика представлена в інтернеті.
- ◆ При пошуку звичайної теми варто користуватися окремими пошуковими системами, при цьому для підвищення релевантності результатів пошуку рекомендується використовувати функції розширеного пошуку.

◆ При пошуку документів про певну країну або на конкретній мові варто віддати перевагу регіональним пошуковим системам. Наприклад, для пошуку в Рунеті (російськомовному сегменті інтернету, загальна назва інтернет-ресурсів російською мовою) краще звернутися до пошукача **Яндекс** URL: <http://www.yandex.ru/>

◆ Формувати запит треба максимально точно, використовуючи всі можливості механізму складання запиту. Витрати часу на детальне складання пошукового запиту окупаються при аналізі результатів пошуку. При точному формуванні запиту частка інформаційного шуму буде набагато нижче.

◆ При складанні запиту на текстовий матеріал завжди варто подумки представити, яким може бути передбачуваний зміст документа і які ключові слова та фрази найкраще відображатимуть суть предмету.

Будь-який пошук варто починати з авторитетних **енциклопедій, довідників та словників**, щоби скласти приблизне уявлення про предмет і сформувати список ключових слів, а потім звернутися до каталогів ресурсів та пошукових систем. У більшості випадків із довідників і енциклопедій можна почерпнути точні дані по конкретній предметній галузі, відштовхуючись від яких можна здійснювати повноцінний пошук у пошукових системах.

Найпоширенішою вільною енциклопедією в інтернеті є Вікіпедія. Вводимо в пошуковий рядок панелі, наприклад, слово Хлодвіг – король салічних франків. Звернемо увагу на зовнішні атрибути: стаття гарно оформлена, має чітку структуру, стиль викладення – академічний, має корисні зображення, значний перелік посилань на літературу та інтернет-ресурси, карти з теми. Крім того, внизу сторінки можна побачити напис, що ця стаття входить до числа добрих статей україномовного розділу Вікіпедії. Отже, цій статті загалом можна довіряти.

Загальні **тематичні каталоги** складаються й підтримуються фахівцями технічної служби відповідного ресурсу. Спеціальні каталоги складаються фахівцями відповідних галузей і знайти їх можна на сайтах академічних установ, бібліотек, а також тематичних та персональних сторінках. Серед студентів популярним є **електронний тематичний каталог** URL: <https://www.twirpx.com>, у якому міститься бібліотека наукової, навчальної, методичної літератури (монографії, статті, підручники, посібники), мапи, таблиці, презентації, енциклопедії, зразки кваліфікаційних робіт. дисертації. Кожний може загрузити на цей сайт власні наукові праці і скачати продукцію на 100 балів.

Глобальні пошукові системи, зокрема, Гугл та Яндекс, добре шукають історичну інформацію. При пошуку наукової інформації іноді доцільно скористатися спеціальним сервісами пошуку наукової інформації, як, наприклад, пошукова система: **Google Академія** або **Google Scholar** URL: <http://scholar.google.com/> – індексує повний текст наукових публікацій усіх форматів і дисциплін, дає змогу шукати наукову літературу: статті, дисертації, книги, реферати і звіти, опубліковані видавництвами наукової літератури, вищими навчальними закладами та ін. Кожен результат пошуку

містить бібліографічну інформацію: назву статті, імена і прізвища співавторів, джерело публікації. Індекс Google Scholar включає в себе більшість рецензованих онлайн-журналів Європи та Америки найбільших наукових видавництв.

Гугл пошук книг (Google Book Search) URL: <http://books.google.com/> дає можливість шукати книги так само легко, як веб-сторінки. Достатньо лише ввести назву книги, автора або кілька ключових слів і натиснути клавішу Enter. Гугл пошук книг надає основні відомості про книгу: бібліографічний опис, рецензії, посилання на цю книгу з веб-сторінок та інших книг, а також дозволяє узнати, де цю книгу можна придбати або взяти почитати. Гугл пошук книг дає змогу подивитися кілька сторінок книги, якщо видавництво дає таке право.

У Гугл пошук книг існує кілька варіантів перегляду книг:

- не доступні для перегляду (тільки інформація про книгу);
- перегляд фрагменту книги;
- обмежений перегляд;
- повний перегляд, тобто можливість переглянути весь текст книги.

SearchEdu URL: <http://www.searchedu.com/> – шукає інформацію виключно по академічних та урядових установах, енциклопедичних та довідкових виданнях.

Є також спеціальні системи пошуку історичної інформації, наприклад:

History On-line URL: <https://www.history.ac.uk> – інститут історичних досліджень (Лондон). Зазвичай такі системи створюються спеціалістами у відповідній сфері (викладачами, науковцями). Вдале сполучення цих трьох потужних пошукових інструментів – енциклопедій, каталогів та пошукових машин зазвичай призводить до успіху.

Якщо результати пошуку все-таки не задовольняють, треба змінити пошукову стратегію:

- провести пошук в інших енциклопедіях та каталогах;
- спробувати змінити ключові слова і використати різні методи комбінації,
- виключити з пошуку зайві слова або спробувати іншу пошукову систему.

Чимало корисної історичної інформації можна знайти в *блог*ах. Основні пошукові системи, зокрема, Гугл та Яндекс, при пошуковому запиті автоматично здійснюють пошук інформації й за блогами, а також мають функцію пошуку виключно за блогами-документами.

Одним із найпопулярніших блог-сервісів у світі майже 20 млн осіб, насамперед, у Росії (40% усіх користувачів) є **LiveJournal** (LJ) – *Живий журнал*, рисою якого є список друзів, котрий надає сайту сильний соціальний аспект на відміну від решти блогів. Список друзів дає змогу створювати різні об'єднання.

LiveJournal надає такі можливості: писати записи у свій блог (особисті, тільки для друзів, для всіх); організовувати групи друзів; створювати спільноти за інтересами; коментувати записи інших користувачів LJ;

розміщувати фотографії та інші зображення; здійснювати складний пошук користувачів; оформлювати сторінки в різних стилях; створювати голосування.

Іншою популярною блог-службою є **Blogger** URL: <http://www.blogger.com/> – блог-служба компанії Гугл. Прикладом корисного історико-інформаційного блогу в спільноті Blogger, є блог **Новости исторической науки** URL: <http://istfak.blogspot.com/>.

Переглядати блоги можна без реєстрації в службах. Але для того, щоби робити записи, треба зареєструватись – створити обліковий запис. Існують безкоштовні (з обмеженими функціями) та платні абонементи.

Приклади історичних блогів є в додатках посібника.

Форум – популярний вид спілкування в інтернеті. Це спеціальний інтернет-ресурс, де створюються теми для спілкування. Усі, кого цікавить певна інформація, можуть швидко переглянути її на форумі і прокоментувати. Так само, як і блоги, форуми можна вільно переглядати, але для того, щоби робити коментарі, треба зареєструватись. На форумі є адміністратори (власники форуму) та модератори (обслуговуючий персонал, який стежить за виконанням установлених правил і порядку).

В інтернеті існує чимало спеціальних історичних форумів та загальних форумів, де є теми («гілки»), присвячені різним аспектам історії. Так само, як і блоги, більшість форумів має внутрішню пошукову систему, що дає можливість шукати теми й деякі записи по ключових словах.

Приклади історичних форумів наведено в додатках посібника.

При документальному пошуку доцільно звернутися до **файлообмінних мереж**. – це мережі, створенні для обміну файлами через інтернет та локальні мережі. Для користування ними треба встановити на комп'ютер файлообмінну програму, наприклад, Kad, eD2K, BitTorrent, eMule URL: <http://www.emule-project.net/>, Strong DC++ URL: <http://strongdc.sourceforge.net/>, Bitcomet URL: <http://www.bitcomet.com/> та ін.

Робота у файлообмінній програмі виглядає так: користувач відкриває доступ до яких-небудь файлів – розшарює файли (англ. дані для спільного використання). Інший користувач переглядає список розшарених файлів або посилає запит на пошук якого-небудь файлу. Програма шукає в клієнтів мережі файли, відповідні запиту, і показує результат. Після цього користувач може викачати файли зі знайдених джерел. Сучасні файлообмінні мережі дають змогу завантажувати один файл відразу з декількох джерел (так швидше й надійніше).

Під час завантаження файлу користувачем (і після його закінчення) цей файл у нього можуть завантажувати й інші клієнти мережі, внаслідок чого особливо-популярні файли можуть бути доступними для завантаження із сотень джерел одночасно.

Важливо вміти правильно вести бібліографічні записи. Тут важливий кожний пунктуаційний знак. Можливі такі варіанти повного бібліографічного опису: **Національний стандарт України ДСТУ 8302:2015**

Бібліографічний опис веб-сторінки включає такі обов'язкові елементи: автор, назва, тип документа, дата публікації, електронна адреса, дата звертання. Якщо назва чітко не вказана, то її можна взяти з назви веб-сторінки, яка відображається у верхньому лівому куті інтернет-навігатора. Приклади:

- Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича. 4-е изд. Спб:Археограф, экспедиции, 1906. 215 с. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/kotoshih.htm> (дата звернення: 31.01.2021).

Зустрічаються й такі посилання:

- Степанов В. Интернет в профессиональной информационной деятельности. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://textbook.vadimstepanov.ru/> (дата звернення 30.01.2021).

Стаття з електронного журналу описується за таким же принципом, як і друкована стаття, додатковими елементами є URL та дата звертання. Стаття або книга, що має друкований аналог не потребує додаткового описання її електронної копії. Якщо все-таки необхідно дати опис електронної копії, то крім звичайних елементів, треба додати тільки URL. Приклад:

Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? // Соціум. 2005. № 5. С. 7–9. [Електронна копія]. URL: <http://history.org.ua/Socium/5/1.pdf>. (дата звернення: 31.01.2021).

При використанні посилань на інтернет-ресурси варто дотримуватися таких правил:

- не варто посилатися на електронний документ, якщо є його друкований аналог;
- варто залишати копії використаних електронних статей і книг в електронному і друкованому варіантах;
- пам'ятаючи, що редакційний контроль на більшості сайтів відсутній, при використанні інформації з інтернету, необхідно бути особливо критичним і обережним.

Питання для самоконтролю:

1. Як відбувається пошук інформації для навчальної та наукової діяльності студента?
2. Як формується бібліографічний апарат наукових досліджень?
3. Назвіть способи пошуку наукової інформації в каталогах, картотеках, мережі інтернет.
4. Як формується тема та постановка проблеми наукового дослідження?
5. Як визначається мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження.

Література: ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше; чинний від 2016-07-01]. Київ : ДП “УкрНДНЦ”, 2016. 17 с. (Інформація та документація). URL: http://library.nlu.edu.ua/Biblioteka/sait/DSTU_8302-2015.pdf; Крушельницька

О.В. Методологія і організація наукових досліджень студентів: навч. посібник. Київ, 2003; Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень студентами вищих навчальних закладів / колектив авторів: М.І. Соловей, Є.С. Сліцин, К.К. Потапенко, З.М. Шалік. Київ, 2004; Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А.Є. Конверського. Київ, 2010; Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Львів, 2002; Положення про академічну доброчесність у Центральнотукраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_pro_dobrochesnist.pdf; Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 32–36; Приклади оформлення бібліографічного опису списку використаних джерел та літератури з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. URL: <http://aphd.ua/pryklady-oformlennia-bibliohrafichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/>; Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ, 2007; Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Киев, 1990; Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва, 2008; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Технологія наукових досліджень (схеми та приклади): навч. посіб./ укладач Дроніна М.С. Харків, 2005; Транслітерація посилань у списку літератури українською мовою URL: <http://www.translitteration.com/transliteration/en/ukrainian/bgn-pcgn/>; Транслітерація посилань у списку літератури російською мовою URL: <http://www.translitteration.com/transliteration/en/russian/bgn-pcgn/>; Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. Київ, 2002; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007.

ТЕМА 9. Методика підготовки та оформлення наукових робіт

План

1. Характеристика видів кваліфікаційних робіт.
2. Етап підготовки та роботи над текстом кваліфікаційної роботи.
3. Оформлення курсових і кваліфікаційних робіт.
4. Підготовка до захисту та захист курсових і кваліфікаційних робіт.

1. Характеристика видів кваліфікаційних робіт. У професійній підготовці вчителя історії значну роль відіграють реферати, курсові та кваліфікаційні (магістерські) роботи.

Реферат (лат. *refere* – доповідати, повідомляти) – це короткий виклад письмово чи у формі публічного виступу змісту одного або кількох документів (або його частини), наприклад, книжки, наукових статей із певної теми з основними фактичними відомостями та висновками. Реферат має науково-інформаційне призначення.

Робота над рефератом передбачає:

- вироблення в студента вміння аналізувати, порівнювати та узагальнювати різні факти, явища, події, погляди, ідеї, підходи;
- вчиться лаконічно викладати свої думки;
- вміння формулювати висновки;
- поглиблення знань студента з певного предмета,
- розширення його кругозору та ерудиції;
- розвиток основних умінь із наукової роботи;
- обирати проблему дослідження;
- визначати його об'єкт, предмет, мету, гіпотезу й завдання;
- знаходити необхідну літературу;
- опрацьовувати її, робити на неї посилання;
- оформляти список використаних першоджерел;
- розвиток наукового писемного мовлення;
- доповідати результати своєї праці.

До написання реферату ставляться певні вимоги:

- передовсім він виконується на запропоновану кафедру або викладачем тему;
- його виконують державною мовою або тією іноземною, яка вивчається на факультеті іноземних мов;
- реферат має відповідати визначеній планом структурі, з виділенням абзаців, нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, цитат, висновків, списку використаних джерел;
- обсяг реферату визначається потребою розкриття проблеми (не більше 20 рукописних сторінок, як правило, 10-15);
- реферат повинен бути охайно і грамотно оформлений у мовному та стилістичному плані;
- текст реферату розміщують на одній стороні аркуша білого паперу, першою сторінкою є титульний аркуш;

- за необхідності до реферату включають ілюстрації, таблиці.

Структура реферату:

План реферату може бути простим або складним. Він містить найменування розділів і підрозділів.

У *вступі* обґрунтовується актуальність теми, її теоретичне і практичне значення. Тут визначається мета реферування матеріалу з обраної проблеми та конкретні завдання.

Основна частина складається з 2-3 розділів. Кожен розділ нумерується й має назву. Передбачається вивчення та виклад існуючих точок зору з досліджуваної теми в науковій літературі, а також аналіз опрацьованого матеріалу.

Висновки відображають результати виконаної роботи й мають відображати наслідки поставленої у вступі мети й завдань.

До *списку використаних джерел та літератури* заносяться використані під час роботи над рефератом першоджерела, оформлені відповідно до вимог.

Реферати, у яких міститься аналіз і критика відповідних наукових теорій і наукові висновки називають **науковими доповідями**. Вони використовуються в наукових установах і вищих закладах освіти, включаються до наукових семінарів, семінарських занять аспірантів та студентів старших курсів.

Курсова робота – це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного курсу або з окремих його розділів. Вона виконується з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, здобутих студентами за час навчання, та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни й тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Вона затверджується на засіданні кафедри. Виконання курсових робіт визначається графіком.

Курсова робота дає змогу:

- систематизувати здобуті теоретичні знання з вивченої дисципліни;
- перевірити якість цих знань;
- виявити здатність студента до самостійного осмислення проблеми, творчого критичного її дослідження;
- визначити його вміння збирати, аналізувати й систематизувати літературні (архівні) джерела;
- застосовувати отримані знання при вирішенні практичних завдань;
- встановити рівень опанування ним сучасних методів дослідження;
- уміння формулювати висновки, пропозиції й рекомендації з предмета дослідження;
- проконтролювати вміння студента правильно організувати свою дослідницьку діяльність та оформити її результати.

Кваліфікаційна (магістерська) робота – це кваліфікаційне навчально-наукове та навчально-дослідне дослідження студента, яке виконується на першому (бакалаврському), якщо це передбачено освітньою програмою та навчальним планом, та другому (магістерському) рівнях вищої освіти. Вона передбачає самостійне розв’язання комплексної проблеми в певній сфері, що супроводжується проведенням відповідного дослідження та/або застосуванням інноваційних підходів.

Вона також передбачає систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, виробничих та інших завдань.

Особливість кваліфікаційної роботи полягає в чітко вираженому індивідуальному її характері, що містить обґрунтовані теоретичні чи експериментальні результати, наукові положення і свідчить про спроможність студента самостійно проводити наукові дослідження в обраній галузі знання.

Результати досліджень мають бути апробованими у вигляді публікацій у періодичних виданнях та наукових збірниках (загальноуніверситетський «Студентський вісник», кафедральні збірники наукових праць), доповідях на наукових або науково-практичних конференціях. Інколи кваліфікаційна робота (бакалавра) є продовженням та більш поглибленою розробкою теми курсової роботи студента.

Студентам надається право вибирати тему курсової та кваліфікаційної робіт, визначену випусковими кафедрами університету, або запропонувати свою тему з обґрунтуванням її розроблення.

Керівництво курсовими та кваліфікаційними роботами здійснюється провідними викладачами випускаючих кафедр. Організація й контроль за процесом підготовки й захисту цих робіт покладається на завідувачів кафедр. Тематика курсових та кваліфікаційних робіт щорічно коригується з урахуванням набутого на кафедрах досвіду, побажань фахівців, які беруть участь у рецензуванні робіт, і рекомендацій екзаменаційної комісії.

2. Етап підготовки та роботи над текстом кваліфікаційної роботи.

Курсова і кваліфікаційні роботи освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра й магістра мають свою специфіку, їхні деталі треба погоджувати з науковим керівником. Щодо структури, методики їх написання та оформлення, то вони мають подібні риси, тому проаналізуємо їх спільно й далі називатимемо кваліфікаційними роботами.

Виконання курсової (кваліфікаційної) роботи організовується відповідно до графіку, затвердженого кафедрою та деканатом.

Процес роботи над дослідженням поділяється на чотири основні етапи: підготовчий, робота над змістом, оформлення роботи, підготовка до захисту й захист курсової (кваліфікаційної) робіт.

Підготовчий етап складається з таких послідовних дій:

Вибір теми, її осмислення та обґрунтування. З переліку тем, запропонованих кафедрою, студент обирає ту, яка найповніше відповідає

його навчально-науковим інтересам і схильностям. Перевага надається темі, при розробленні якої студент може виявити максимум особистої творчості та ініціативи. Разом із керівником необхідно визначити межі розкриття теми, основні питання, що будуть висвітлені в дослідженні.

Визначення об'єкту, предмету, мети, завдання дослідження.

Входження в тему. Студент займається пошуком джерел за темою дослідження, складає список літератури. Під час джерелознавчих пошуків необхідно з'ясувати стан вивченості обраної теми сучасною наукою, щоби не повторювати в роботі загальновідомих істин, більш конкретно й точно визначити напрями та основні розділи свого дослідження.

Складання попереднього плану роботи й узгодження його з керівником.

Структура курсової (кваліфікаційної) роботи має відповідати вимогам вищої школи і складається з:

- **титульного аркушу** встановленого зразка;
- **зі вступу**, у якому подається загальна характеристика кваліфікаційної роботи, зокрема:
 - актуальність теми дослідження;
 - елементи наукової новизни одержаних результатів;
 - мета й завдання роботи;
 - предмет та об'єкт дослідження;
 - методи дослідження (із зазначенням конкретного застосування кожного методу);
 - структура та обсяг роботи;
 - практичне значення одержаних результатів;
 - апробація результатів дослідження, їхнє впровадження у сферу практичної діяльності (для другого (магістерського) рівня вищої освіти);
- перелік публікацій автора за темою дослідження;
- **переліку умовних позначень** (за необхідності);
- **з основної частини** (складається з кількох розділів, як правило, два-три та підрозділів);
- **висновків**, які наводяться до розділів і роботи загалом;
- **списку використаних джерел та літератури**;
- **додатків**, які оформлюються як продовження кваліфікаційної роботи й розміщуються після списку використаних джерел. До додатків може включатися допоміжний матеріал, необхідний для повноти сприйняття кваліфікаційної роботи: статистичні таблиці, схеми, графіки, ілюстрації допоміжного характеру, інші матеріали. На кожний додаток має бути посилання в тексті роботи.

Приклад оформлення титульного аркушу, змісту, посилань, списку використаних джерел та літератури дивись у додатках 2, 3, 5, 6, 7.

На кваліфікаційну роботу освітньо-кваліфікаційного рівня магістр передбачена **анотація**, яка подається державною та англійською мовами.

В анотації вказуються:

- прізвище та ініціали здобувача вищої освіти;
- тема кваліфікаційної роботи;

- освітній ступінь, на який претендує здобувач;
- спеціальність (шифр і назва);
- найменування закладу вищої освіти;
- місто, рік, стисло представлені основні результати дослідження.

Для забезпечення тематичного пошуку кваліфікаційної роботи в анотації наводяться ключові слова (5–15) у називному відмінку, які друкують у рядок через кому в алфавітному порядку відповідною мовою.

У змісті (або окремим розділом чи в додатку) кваліфікаційної роботи за другим (магістерським) рівнем вищої освіти для педагогічних спеціальностей передбачено обов'язкова подача **матеріалу з методики викладання дисципліни** в закладі освіти.

Оформлення завдання на виконання кваліфікаційної роботи має містити:

- тему роботи,
- предмет, об'єкт, методи,
- інформаційну базу дослідження,
- перелік питань, які потрібно розробити,
- календарний план виконання роботи.

Завдання на кваліфікаційну роботу підписує керівник роботи, здобувач і затверджує завідувач випускової кафедри. Безпосередній контроль за виконанням кваліфікаційної роботи відповідно до календарного плану здійснює науковий керівник.

Етап роботи над змістом починається з **вивчення та конспектування літератури з теми курсової (кваліфікаційної) роботи**. Вивчення літератури треба починати з робіт, де проблему відображено загалом, а потім перейти до більш вузьких досліджень. Конспектуючи матеріал, треба постійно пам'ятати тему досліджуваної роботи, щоби виписувати тільки те, що має відношення до неї. Кожна цитата, приклад, цифровий матеріал мають супроводжуватися точним описом джерела з позначенням сторінок, на яких опубліковано цей матеріал.

До загальних вимог цитування в наукових працях можна віднести такі:

- текст цитати починається й закінчується лапками й наводиться в тій граматичній формі, у якій він поданий у джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У цих випадках використовується вислів “*так званий*”;
- цитування повинно бути повним, без невмотивованого скорочення авторського тексту й без спотворень думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців при цитуванні допускається без перекручення авторського тексту й позначається трьома крапками. Вони ставляться в будь-якому місці цитати (на початку, всередині, наприкінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

- кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на відповідне джерело;
- при непрямому цитуванні (переказі, викладі думок інших авторів своїми словами), що дає значну економію тексту, треба бути гранично точним у викладенні думок автора, коректним щодо оцінювання його результатів і давати посилання на джерело;
- якщо необхідно виявити ставлення автора до окремих слів або думок із цитованого тексту, то після них у круглих дужках ставлять знак оклику або знак питання;
- якщо автор праці, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, робиться спеціальне застереження, тобто після тексту, ставиться крапка, потім дефіс і вказуються ініціали автора роботи, а весь текст застереження вміщується в круглі дужки.
- коли цитата перевищує три рядки, ліпше виносити її поза текст, друкуючи з так званою «втяжкою», меншим кеглем і без лапок.
- коли авторові потрібно «втрутитися» в цитату – щось пояснити чи додати, тоді ставлять квадратні дужки: «Їх же [київські горби. – О.М.] я бачив зранку», або курсив: «Вивчення історії *вступу до історії* необхідно кожному першокурснику» [курсив мій. – О.М.].
- якщо джерело процитовано не за публікацією чи рукописом, а за працею попередника, це треба зазначити в примітці, наприклад, Цит. за: (далі йде назва праці, звідки запозичена цитата).
- терміни й поняття, які вийшли з наукового обігу, слід або пояснювати в підрядкових примітках при першому вживанні, або додавати до термінологічного словника.
- те саме стосується й іншомовних слів чи речень. Коли такі трапляються в тексті джерела, то в підрядковій примітці треба подати їх український переклад, зазначивши мову. Поняття «фаворит» походить від лат. *favor* – прихильність.
- переказуючи словами чийось думку, треба у власному тексті зазначити, кому вона належить (на думку І.І. Іванова, як стверджує І.І. Іванов, як припускав І.І. Іванов), а в примітці вказати назву і сторінку відповідної праці.
- цитування в тексті оформляється таким чином: [7, с. 34], де 1 – порядковий номер джерела чи праці в бібліографії (списку літератури), с. 34 – сторінка посилання. Якщо цитата розлога, то [7, с. 34–35].

Застосування цитат, коли думки іншого автора видаються за особисті, розглядається як грубе порушення літературної та наукової етики, кваліфікується як плагіат. Згідно зі ст. 42 закону України «Про освіту» від 05.09.2017 дає трактування поняття **«академічна доброчесність»** – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає:

- самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання;
- посилення на джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;
- дотримання норм законодавства про авторське право й суміжні права;
- надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

Порушенням академічної доброчесності вважається:

академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження та/або відтворення опублікованих текстів інших авторів без зазначення авторства;

самоплагіат – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;

фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;

фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;

списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема, під час оцінювання результатів навчання;

обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;

хабарництво – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;

необ'єктивне оцінювання – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти.

За порушення академічної доброчесності здобувачі освіти можуть бути притягнені до такої академічної відповідальності:

- повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік);
- повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми;
- відрахування із закладу освіти (крім осіб, які здобувають загальну середню освіту);
- позбавлення академічної стипендії;
- позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання.

Виклад тексту роботи. Проаналізований і систематизований матеріал викладається відповідно до змісту у вигляді окремих розділів і підрозділів. Кожен розділ висвітлює самостійне питання, а підрозділ або параграф – окрему його частину. Тему треба розкривати без пропуску логічних ланок,

тому, починаючи працювати над розділом, варто зазначити його головну ідею, а також тезу кожного підрозділу. Тези необхідно підтверджувати джерелами, фактами, думками різних авторів, результатами експерименту, аналізом конкретного практичного досвіду. Треба уникати безсистемного викладення фактів без достатнього їх осмислення й узагальнення. Думки повинні бути пов'язані між собою логічно. Весь текст має підпорядковуватися головній ідеї. В останніх абзацах кожного розділу робляться висновки за змістом розділу. Один висновок не повинен суперечити іншому, а, навпаки, підкріплювати його. Якщо висновки не будуть пов'язані між собою, текст втратить свою єдність. Кількісні дані можна звести в статистичні таблиці, схеми, графіки, що дасть змогу повніше розкрити проблему й подаються в тексті або в додатках.

Написання вступу до роботи. Вступ доцільно писати після того, як уже завершено основну частину курсової (кваліфікаційної) роботи. У вступі обґрунтовується актуальність теми, що вивчається, її практична значущість; визначається об'єкт, предмет, мета й завдання дослідження; розглядаються методи, за допомогою яких воно проводилось; розкривається структура роботи, її основний зміст. Обов'язковою частиною вступу є огляд літератури з теми дослідження, у який включають найбільш цінні, актуальні роботи. Огляд має бути систематизованим аналізом теоретичної, методичної і практичної новизни, значущості, переваг і недоліків розглядуваних робіт, які доцільно згрупувати таким чином: роботи, що висвітлюють історію розвитку проблеми, теоретичні роботи, повністю присвячені темі, потім ті, що розкривають тему частково.

В огляді не слід наводити повний бібліографічний опис публікацій, що аналізуються, достатньо назвати автора й назву, а поруч у дужках проставити порядковий номер бібліографічного опису цієї роботи в списку літератури. Закінчити огляд треба коротким висновком про міру висвітлення в літературі основних аспектів теми. Обов'язковим структурним елементом вступу є огляд джерел із теми дослідження: подається коротка їхня характеристика (ким, коли, з якою метою створене джерело, де воно розміщене, ступінь достовірності, повноти, значущості для дослідження та ін.).

Написання висновків. Логічним завершенням курсової (кваліфікаційної) роботи є висновки. У загальних висновках стисло викладаються найважливіші результати кваліфікаційної роботи, вказуються проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати дослідження. Висновки подаються у вигляді окремих лаконічних положень, методичних рекомендацій. Дуже важливо, щоб вони відповідали поставленим завданням. У висновках необхідно зазначити не тільки те позитивне, що вдалося виявити в результаті вивчення теми, але й недоліки та проблеми, з яким зіткнувся дослідник, а також конкретні рекомендації щодо їх усунення. Обсяг висновків (загальних) становить до п'яти сторінок.

3. Оформлення курсової (кваліфікаційної) роботи. На цьому етапі передбачається складання списку використаних джерел та літератури,

оформлення додатків та ілюстративного матеріалу, а також літературне оформлення й редагування тексту.

Список джерел та літератури свідчить про рівень володіння студентом навичками роботи з науковою літературою, показує його професійне опанування досліджуваною проблемою і формується за вибором одним із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті,
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків,
- у хронологічному порядку.

У тексті роботи слід давати посилання на номери списку у квадратних дужках, наприклад, [12, с. 25], що означає 12 – номер джерела зі списку літератури; с. 25 – сторінка з даного джерела, з якої наведено конкретну інформацію; [12] – 12 – джерело зі списку літератури, з якого наведено узагальнену інформацію.

Бібліографічний опис списку використаних джерел оформляється відповідно до вимог Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 і повинен налічувати не менше 40 найменувань для курсової роботи і 80 найменувань для кваліфікаційної роботи, з них не менше третини – такі, що видані за останні 2-10 років. Приклади оформлення джерел та літератури подані в додатках 2, 3, 4.

Ілюстративний матеріал можна розміщувати в тексті або оформляти у вигляді додатків. Формули та рисунки розміщують безпосередньо після посилання на них у тексті роботи. Нумеруються формули та рисунки арабськими цифрами в межах розділу. Номер формули (рисунка) складається з номера розділу та порядкового номера формули (рисунка), відокремлених крапкою. Формула, що нумерується, наводиться посередині нового рядка (нумерація – з правого боку в дужках).

Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів, що входять до формули, якщо вони не пояснювалися в тексті, слід наводити безпосередньо під формулою в тій послідовності, у якій вони наведені у формулі. Номер рисунка, назва та пояснювальні підписи розміщуються під рисунком.

Таблицю розміщують безпосередньо після посилання на неї в тексті роботи або на наступній сторінці. Кожна таблиця повинна мати тематичний заголовок, що відображає її зміст. Нумерація таблиць здійснюється арабськими цифрами в межах розділу. Номер таблиці складається з номера розділу й порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою.

Усі **додатки** мають мати порядкову нумерацію та назви, що відповідають їхньому змісту. Нумерація аркушів із додатками продовжує загальну нумерацію сторінок основного тексту роботи. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер І, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ї, наприклад, додаток А, додаток Б. У матеріалах додатків допускається використання шрифту розміром не менше 10 pt та одинарного міжрядкового інтервалу.

Літературне оформлення курсової (кваліфікаційної) роботи є важливим елементом її виконання й одним із багатьох чинників, на які зважає комісія при оцінюванні під час захисту.

Насамперед звертається увага на змістовний бік викладу матеріалу: логічність і послідовність, повнота й репрезентативність, тобто широта використання наукових джерел, загальна грамотність і відповідність стандартам та прийнятим правилам, а також на текст роботи, список літератури й додатки, на зовнішнє оформлення титульного аркуша. Кваліфікаційна робота виконується українською мовою.

Під час **редагування тексту** бажано прочитати роботу вголос, що дасть змогу виявити непереконливість доказів, кострубатість фраз і виправити ці недоліки. Не треба боятися скорочувати написане – від цього текст тільки виграє. У курсовій (кваліфікаційній) роботі варто прагнути дотримуватися прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень і символів. Не допускається художній чи публіцистичний стиль. Треба уникати надто складних словесних конструкцій, частих повторень слів чи словосполучень, не допускати надмірної описовості, необґрунтованих тверджень і висловів, повторів думок. Не рекомендується вести виклад від першої особи: «На мою думку», «Я вважаю». Треба: «На нашу думку», «Ми вважаємо». При згадуванні в тексті прізвищ учених їхні ініціали, як правило, ставляться перед прізвищем (М.С. Грушевський, а не Грушевський М.С., як це прийнято в списках літератури).

До формулювань назв розділів і підрозділів курсової (кваліфікаційної) роботи висуваються такі вимоги: стислість, чіткість і синтаксична різноманітність у побудові речень, з перевагою простих речень, послідовне та точне відображення внутрішньої логіки змісту роботи. Розділи й підрозділи прийнято нумерувати арабськими цифрами. Підрозділи нумеруються окремо в кожному розділі. Позначення розділів, параграфів та їхні порядкові номери пишуть в одному рядку із заголовком. Кваліфікаційна робота друкується на аркушах білого паперу формату А4 (210х297 мм) з однієї сторони аркуша через 1,5 комп'ютерних інтервали шрифтом Times New Roman із розрахунку не більше 29–30 рядків на сторінці (висота знаків не менше 1,8 мм). Розмір шрифту – 14. Абзацний відступ – 5 знаків.

Сторінки нумеруються арабськими цифрами, з дотриманням наскрізної нумерації впродовж усього тексту роботи. Нумерація сторінок починається з 2-ї сторінки (на титульному аркуші номер сторінки не ставиться). Номер сторінки проставляється в правому верхньому куті. Обсяг курсової роботи має бути в межах 25–30 друкованих сторінок, обсяг кваліфікаційної роботи бакалавра – 40–50, магістра – 60–80 сторінок (без урахування додатків і списку літератури).

4. Підготовка до захисту й захист курсової (кваліфікаційної) робіт.

Захист курсової роботи проводиться відповідно до графіка, затвердженого кафедрою, у присутності комісії в складі керівника та двох-

трьох членів кафедри. Захист кваліфікаційної роботи відбувається на відкритому засіданні Екзаменаційної комісії.

До захисту кваліфікаційних робіт допускаються студенти, які повністю виконали всі вимоги навчального плану. Кваліфікаційні роботи проходять попередній захист на випусковій кафедрі, але не пізніше як за один місяць до початку атестації. Кваліфікаційна робота підлягає перевірці на академічний плагіат, який відбувається за 40 днів до її захисту. Рекомендовані показники унікальності текстів для кваліфікаційних робіт:

- 40 і більше відсотків – робота допускається до захисту;
- менше 40 відсотків – робота допускається до захисту після доопрацювання та повторної перевірки.

Перед захистом кваліфікаційних робіт до Екзаменаційної комісії випускова кафедра подає такі документи:

- виконану студентом кваліфікаційну роботу із записом на ній висновку випускової кафедри (за результатами попереднього захисту) про допуск роботи до захисту;
- письмовий відгук керівника з характеристикою наукової цінності роботи й діяльності випускника під час виконання кваліфікаційної роботи без зазначення оцінки;
- письмова рецензія на кваліфікаційну роботу з рекомендованою оцінкою (кількістю балів: 10 балів – за оригінальність та наукову новизну роботи, 5 балів – за широту й повноту історіографічного огляду, 10 балів – за репрезентативність джерел, 5 балів – за методологічну складову роботи, 20 балів – за повноту розкриття теми, 10 балів – за оформлення);
- анотацію кваліфікаційної роботи;
- висновок кафедри про кваліфікаційну роботу.

Екзаменаційній комісії до захисту кваліфікаційної роботи можуть бути подані додаткові матеріали, які характеризують наукову і практичну цінність виконаної роботи:

- довідку установи (організації) про використання її матеріалів під час написання кваліфікаційної роботи;
- друковані статті, тези, програми конференцій за темою роботи, у яких автор брав участь.

Рецензування кваліфікаційних робіт доручають висококваліфікованим науковим та науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти, провідним спеціалістам підприємств, організацій та установ. Коло наукових і фахових інтересів рецензента має відповідати тематиці кваліфікаційної роботи. Роботи випускників другого (магістерського) рівня вищої освіти рецензують, як правило, особи, що не є штатними працівниками кафедри, на якій виконується кваліфікаційна робота. Студент має право заздалегідь ознайомитись із текстом рецензії. Негативна рецензія не є підставою для відхилення роботи від захисту.

Оцінювання кваліфікаційної роботи містить три складники:

- зміст роботи (максимальна кількість балів – 50),

- оформлення роботи (максимальна кількість балів – 10), ці 60 балів виставляє рецензент,

- захист роботи (максимальна кількість балів – 40).

Процедура захисту включає:

- доповідь студента про зміст роботи (10-12 хвилин),

- запитання до автора,

- оголошення відгуку наукового керівника або його виступ,

- виступ рецензента,

- відповіді студента на зауваження, що містяться у відгуку та рецензії,

- запитання членів Екзаменаційної комісії,

- заключне слово студента,

- рішення комісії щодо оцінки роботи.

Повторний захист кваліфікаційних робіт із метою підвищення оцінки не дозволяється. Коли захист кваліфікаційної роботи визнається незадовільним, Екзаменаційна комісія встановлює, чи може студент подати на повторний захист ту саму роботу з доопрацюванням, чи він зобов'язаний опрацювати нову тему, визначену відповідною кафедрою.

Кваліфікаційні роботи зберігаються на випусковій кафедрі впродовж п'яти років, а курсові – три роки.

Питання для самоконтролю

1. Що таке реферат, курсова робота, кваліфікаційна робота?
2. Як правильно вибрати тему, зібрати матеріал та написати реферат, курсову роботу, кваліфікаційне дослідження?
3. Вимоги до оформлення курсової та кваліфікаційної роботи.
4. Порядок підготовки до захисту та захист курсових і кваліфікаційних робіт.
5. Що таке академічна доброчесність?

Література: Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб / В.М.Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко. Київ, 2002; Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. 3-є вид., перероб. і допов. Київ, 2005; Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень студентів: навч. посібник. Київ, 2003; Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень студентами вищих навчальних закладів / колектив авторів: М.І. Соловей, Є.С. Сліцин, К.К. Потапенко, З.М. Шалік. Київ, 2004; Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А.Є. Конверського. Київ, 2010; Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Львів, 2002; Положення про академічну доброчесність у Центральньоукраїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_pro_dobrochesnist.pdf; Положення про кваліфікаційні роботи в Центральньоукраїнському

державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ ІДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 32 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_kvalifikaciyni_roboty.pdf

Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький, 2020. С. 54–59; Приклади оформлення бібліографічного опису списку використаних джерел та літератури з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. URL: <http://aphd.ua/pryklady-oformlennia-bibliohrafichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/>; Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: нав. посібник. Київ, 2007; Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва, 2017; Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. Київ, 2002.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше; чинний від 2016-07-01]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 17 с. (Інформація та документація). URL: http://library.nlu.edu.ua/Biblioteka/sait/DSTU_8302-2015.pdf

Конституція України, редакція від 01.01.2020. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

Положення про академічну доброчесність у Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2019. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_pro_dobrochesnist.pdf

Положення про атестацію здобувачів вищої освіти у Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. 44 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_atestac_zdobuvachiv_04.2018.pdf

Положення про кваліфікаційні роботи в Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 32 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_kvalifikaciyni_roboty.pdf

Положення про організацію освітнього процесу в Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка на 2019–2020 навчальний рік. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 76 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_OP_CUSPU_2019-2020.pdf

Положення про організацію практичної підготовки в Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2018. 44 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_praktik_241019.pdf

Положення про освітні програми в Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 40 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_osvitni_prog_2019.pdf

Положення про порядок реалізації студентами права на вільний вибір навчальних дисциплін у Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 16 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/ND_Vibirkovi_11.2019.pdf

Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти в Центральнотукаїнському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2019. 32 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poloj_yakist_osvitn_diyaln_2019.pdf

Порядок формування рейтингу успішності студентів Центральнотукаїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка для призначення академічних стипендій. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Poryad_formuvan_reytingu_12.2017.pdf

Приклади оформлення бібліографічного опису списку використаних джерел та літератури з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. URL: <http://aphd.ua/prykklady-oformlennia-bibliohrafichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/>

Про вищу освіту: Закон України, редакція від 16.01.2019. № 1556-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

Про загальну середню освіту: Закон України, редакція від 09.08.2019. № 651-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>

Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013. №344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

Про освіту: Закон України, редакція від 16.01.2020. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Статут Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (нова редакція) (Код ЄДРПОУ 02125415). Погоджено конференцією трудового колективу від 02.02.2017 р. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/normativni_doc/Statut_cuspu_2017.pdf

Література:

Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: історія, теорія. Підручник для студентів, аспірантів. Київ.: Либідь, 1998. 500 с.

Аркадьєва-Берлін Н.Г. Как научиться быстро читать. Самоучитель. Москва: РИПОЛ, 2005. 267 с.

Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. для студ. та викл. вищих навч. закладів. Київ: Форум, 2000. 312 с.

Бабак Т.І., Шевченко С.І. Історичний факультет: віхи зростання. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2001. 24 с.

Бакнолл К. Как учиться в университете. Практическое руководство по курсу академического образования. Челябинск: Урал ЛТД, 1999. 289 с.

Барг М. А. Исторический факт: структура, форма, содержание. *История СССР*. 1976. № 6. С. 46–71.

Барг М.А. Категории и методы исторической науки. Москва: Наука, 1984. 315 с.

Барг М. А. Эпохи и идеи: становление историзма. Москва: Мысль, 1987. 348 с.

Белухин Д.П. Учитель – от любви к ненависти (Техника профессионального поведения). Москва: Народное образование, 1999. 114 с.

Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: Підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.

Биск И.Я. Методология истории: курс лекций. Иваново: Иван.гос. ун-т, 2007. 236 с.

Библер В.С. Исторический факт как фрагмент действительности: (Логические заметки). *Источниковедение: Теоретические и методические проблемы*. Москва: Наука, 1969. С. 89–101.

Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва: Наука, 1973. 312 с.

Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих навчальних закладах освіти. Київ: ВВП “Компас”, 1997. 64 с.

Брагина Л.М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: Идеалы и практика культуры. Москва: изд-во Московского университета, 2002. 384 с.

Бунге М. Причинность: Место принципа причинности в современной науке / пер. с англ. Москва: изд-во иностранной литературы, 1962. 512 с.

Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография. Москва: Наука, 1964. 484 с.

Волкова Н.В. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ “Академія”, 2006. 413 с.

Впровадження ECTS в українських університетах: Методичні матеріали. Львів: Львівська політехніка, 2006.

Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: посібник для вузів. Рівне, 1996. 240 с.

Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. Москва: Наука, 1991. 192 с.

Гулыга А. В. О характере исторического знания. *Вопросы философии*. 1962. №9. С. 28–38.

Гулыга А.В. Искусство истории. Москва: Современник, 1980. 288 с.

- Гуревич А.Я. Что такое исторический факт? *Источниковедение: Теоретические и методические проблемы*. Москва: Наука, 1969. С. 71–88.
- Гуревич А.Я. К пониманию истории как науке о человеке // *Историческая наука на рубеже веков* / отв. ред. А.А. Фурсенко. Москва, 2001. С. 166–174.
- Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа “Анналов”. Москва: Индрик, 1993. 327 с.
- Гуревич А.Я. История историка. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2004. 288 с.
- Дмитрієнко М.Ф. Джерела історичні. *Енциклопедія історії України*. Т.2. Київ, 2005. С. 374-375.
- Дорошенко Н.М. Проблема факта в историческом познании. Ленинград: Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова, 1968. 267 с.
- Драч О.О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії. Навчальний посібник. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А, 2015. 164 с.
- Дюпон-Мельниченко Ж.Б., В. Адауров. Французька історіографія ХХ століття: навч. посібник. Львів: Класика, 2001. 158 с.
- Егоров В.К. История в нашей жизни. Москва: Наука, 1990. 192 с.
- Елканов В.М. Профессиональное самовоспитание учителя. Москва: Просвещение, 1986. 143 с.
- Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. 226 с.
- Зашкільняк Л. “Постмодерністський виклик” і сучасна історична наука // *Галичина*. 2001. № 5–6. С. 90–98.
- Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посібник. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
- Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание. Томск: изд-во Томского ун-та, 1973. 222 с.
- Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб / В.М.Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко. Київ: Вища шк., 2002. 430 с.
- Историческая наука в ХХ веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: учебное пособие для студентов / ред. И.П. Дементьева, А.И. Патрушева. Москва: Простор, 2000. 432 с.
- Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.
- Йорн Р. Нові шляхи історичного мислення / переклав з нім. Володимир Камянець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
- Каменский А. Преподавание истории должно стать иным. URL: http://www.rian.ru/edu_analysis/20091214/199167196.html.
- Кантор К.М. История против прогресса: опыт культурно-исторической генетики. Москва: Наука, 1992. 149 с.
- Киселева Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград: Наука, 1978. 141 с.
- Ковальченко И.Д. Место истории в системе общественных наук. *Вопросы истории*. 1987. № 7. С. 107–110.
- Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с.
- Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. 3-е вид., перероб. і допов. Київ: ВД “Професіонал”, 2005. 240 с.
- Коган Л.Н. О специфике применения критерия практики в исторической науке. Практика – критерий истины в науке. Москва: Наука, 1960. 278 с.
- Комиссарова Л.И., Ольховский Е.Р. У истоков марксистской исторической мысли в России. Москва: Мысль, 1986. 244 с.
- Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Київ: Школяр, 1997. 150 с.

Коровайченко Ю.М. Alma mater, або як стати справжнім студентом (інформація для абітурієнтів, студентів, батьків, викладачів). Київ: "ВМУРЛ", 2003. 115 с. (Путівник в країну "Студентство").

Короткий історичний словник / В.М. Даниленко, С.А. Кокін, А.Г. Слюсаренко, О.В. Даниленко. Запоріжжя: Прем'єр, 2001. 320 с.

Косминский Е.А. Историография средних веков. V – середина XIX вв.: Лекции. Москва: изд-во Московского университета, 1963. 132 с.

Краснова Ю.В. Зачем, чему и как учить историков: подходы к конструированию целей современного высшего исторического образования. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 23 (238). История. Вып. 47. С. 45–58.

Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень студентів: навч. посібник. Київ: Кондор, 2003. 192 с.

Кукурудзяк М.Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки: конспект лекцій. Кам'янець-Подільський, 2002. 135 с.

Ланглуа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / пер. с франц. А. Серебряковой. 2-е изд. / под ред. Ю.И. Семенова. Москва, 2004. 305 с.

Лосев А.Ф. Античная философия истории. Москва: Наука, 1977. 208 с.

Майборода О. Вчитися в історії. *Історія в школах України*. 2004. №2.

Маркова Л.А. Наука: история и историография XIX-XX вв. Москва: Наука, 1987. 264 с.

Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. Київ: Вища школа, 1977. 135 с.

Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2010. 200 с.

Мижериков В.А., Ермоленко М.И. Введение в педагогическую профессию. Москва: Педагогическое общество России, 1999. 228 с.

Могильницкий Б. Г. О природе исторического познания. Томск: ТомГУ, 1978. 240 с.

Могильницкий Б.Г. Историческая наука и проблемы гносеологии. Россия в XX веке: Историки мира спорят. Москва: Наука, 1994. С. 709–718.

Могильницкий Б.Г. Введение: О пользе истории. *Историческая наука и историческое познание*. Томск: ТомГУ, 2000.

Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX в.: курс лекций. Томск, 2001. 338 с.

Москалець В.П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 120 с.

Мостова І. Першокурснику: поради психолога. Київ: ТанDEM, 2000. 321 с.

Немировский А.И. Рождение Клио: у истоков исторической мысли. Воронеж: изд-во Воронежского ун-та, 1986. 234 с.

Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. *Сочинение*. Т. 1. Москва, 1997.

Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-центр, 2013. 268 с.

Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень студентами вищих навчальних закладів / колектив авторів: М.І. Соловей, Є.С. Сліцин, К.К. Потапенко, З.М. Шалік. Київ: Ленвіт, 2004. 143 с.

Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

Основи наукових досліджень: навч. посіб. / Марцин В.С., Міщенко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Львів: Ромус-Поліграф, 2002. 128 с.

Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.). Київ-Тернопіль, 2004. 147 с.

Пасько В.П. Эффективная работа в Интернет. СПб.: Питер, 2003. 544 с.

Петров Ю. В. Причинность в исторической науке. Томск: ТомГУ, 1972. 254 с.

- Пілюшенко В.Л. та ін. Наукове дослідження: Організація, методологія, інформ. забезпечення: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Лібра, 2004. 344 с.
- Попов В.Б. Практикум по Интернет-технологиям: Учебный курс. СПб.: Питер, 2002. 480 с.
- Практикум із курсу “Вступ до історії”. Навчально-методичний посібник / автор-упорядник О.М. Марченко. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2020. 86 с.
- Профессиональная культура учителя / под ред. В.А. Сластёнина. Москва: Наука, 1993. 156 с.
- Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. Москва: Политиздат, 1982. 303 с.
- Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. 3-е изд. стереотипное. Москва: Дрофа, 2008. 228 с.
- Рікер П. Історія та істина. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 378 с.
- Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
- Румянцева М.Ф. Теория истории. Москва: Аспект Пресс, 2002. 378 с.
- Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Киев: Наукова думка, 1990. 212 с.
- Сапов В. И. Исторический факт. *Вопросы истории*. 1973. № 6. С. 55–65.
- Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама*. 2014. Вип. 18. С. 65–78.
- Святець Ю.А., Топка Р.В. Історіографія всесвітньої історії: курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. 311 с.
- Сисоєва С.О., Батечко Н.Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку. Київ: ВД ЕКМО, 2011. 368 с.
- Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва: изд-кий центр “Академия”, 2008. 272 с.
- Стельмах С.П. Історична наука. *Енциклопедія історії України*. Т.3. Київ, 2005. С. 562–566.
- Стельмах С.П. Історична наука України епохи класичного історизму. XIX – початок XX ст.: монографія. Київ: ВПЦ Київський університет., 2005. 378 с.
- Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.). Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. 247 с.
- Теория и методология истории: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.И. Филюшкин и др. Москва: издательство Юрайт, 2017. 323 с.
- Терминология исторической науки. Историописание / отв. ред. М.С. Бобкова, С.Г. Мереминский. Москва: ИВИ РАН, 2010. 338 с.
- Технологія наукових досліджень (схеми та приклади): навчальний посібник / укладач Дроніна М.С. Харків: ВДІНЖЕК, 2005.
- Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т.1-2. / пер. з англ. В.Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.; 402 с.
- Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / пер. с англ. Москва: Весь Мир, 2000. 296 с.
- Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / ред. Л. Зашкільняк. Львів: ПАІС, 2004. 406 с.
- Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. 635 с.
- Фіцула М.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник для студ. вищих пед. закладів освіти. Вид. 3-тє, перероб. і доп. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2009. 168 с.
- Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. Ленинград: изд-во Ленинградского университета, 1982. 241 с.
- Швецова-Водка Г.М. Документознавство: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 398 с.
- Швецова-Водка Г.М. Документознавство: слов.-довід. термінів і понять: навч.

посіб. Київ: Знання, 2011. 319 с.

Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.

Шиллер Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения. *Собр. соч.* В 7 т. Т. 4. Москва: гос. изд-во художественной литературы, 1956. С. 9–30.

Шмаков В.С. Структура исторического знания и картина мира. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. 187 с.

Щапов Я.Н. Справочный инструментальный историка России. Ин-т рос. истории РАН; МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва: Наука, 2007. 187 с.

Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ

Енциклопедії, довідники, словники

1. Колекція енциклопедій

КМ.ru Мегаенциклопедія <https://www.km.ru/nauka/istoriya>

Світ енциклопедій <http://www.encyclopedia.ru/>

Рубрикон <http://www.rubricon.com/>

Російські словники <http://www.slovari.ru/>

Яндекс словники <http://www.slovari.yandex.ru/>

2. Універсальні енциклопедії

Britannica (Британніка) <http://www.britannica.com/>

Encarta (Енкарта) <http://encarta.msn.com/>

Вікіпедія (англійською) <http://en.wikipedia.org/>

Вікіпедія (російською) <http://ru.wikipedia.org/>

Вікіпедія (українською) <http://uk.wikipedia.org/>

Кругосвет <http://www.krugosvet.ru/>

3. Спеціалізовані енциклопедії

Art cyclopedia – енциклопедія історії мистецтва <http://www.artcyclopedia.com/>

Biography.com – біографічний словник <http://www.biography.com/>

The World Factbook – факти про країни <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Літературна енциклопедія <http://feb-web.ru/feb/litenc/encycllop/>

Енциклопедія «Вокруг света» <http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/>

Енциклопедія зброї <http://www.arms.ru/>

Енциклопедія кораблів <http://ship.bsu.by/>

Енциклопедія світової авіації <http://www.cofe.ru/avia/>

Енциклопедія «Всемирная история» <https://w.histrf.ru/about>

Історичні каталоги

Єдине вікно доступу до освітніх ресурсів <http://window.edu.ru>

British History Online <https://www.british-history.ac.uk> - Історія Британії

Best of History Web Sites <http://www.besthistorysites.net/>

Economic History.NET <http://eh.net/>

H-Net: Humanities and Social Sciences Online <http://www.h-net.org/>

Inter History: Каталог історичних науково-освітніх ресурсів <http://www.ab.ru/~kleio/internet/>

Internet History Sourcebooks Project <http://www.fordham.edu/halsall/>

Resources for History. Central Library. Vanderbilt University
<http://www.library.vanderbilt.edu/central/history.html>

The Arts and Humanities Institute. History <http://www.intute.ac.uk/artsandhumanities/history/>

The British Academy Portal <http://www.britac.ac.uk/portal/>

The Labyrinth: Resources for Medieval Studies <http://labyrinth.georgetown.edu/>

The Online Reference Book for Medieval Studies <http://the-orb.net/>

WWW-VL: World History Index and History Central Catalogue Library:
<http://vlib.iue.it/history/>

Інтернет-ресурси з історії Росії <http://edu.tsu.ru/historynet/add/sites/index.htm>

Каталог історичних ресурсів Державної публічної історичної бібліотеки
<http://www.shpl.ru/links.phtml?cat=90>

Колекція посилань історичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова
<http://www.hist.msu.ru/Links/>

Сайти з історичної тематики

1. Архіви

Список сайтів архівів України та світу <http://history.org.ua/0/?l=1>
Архіви Росії <http://www.rusarchives.ru/>
Державний комітет архівів України <http://www.archives.gov.ua/>
Державний архів Кіровоградської області <http://dakiro.kr-admin.gov.ua>
National Archives and Records Administration <http://www.archives.gov/>
ArcheoBiblioBase Russia <http://www.iisg.nl/~abb/index.html>
Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела <http://www.dataforce.net/~vniidad/>
National Union Catalog of Manuscript Collections <http://www.loc.gov/coll/nucmc/nucmc.html>
The Royal Commission on Historical Manuscripts <http://www.hmc.gov.uk>
International Institute for Archival Science <http://xoomer.alice.it/iias/>
US National Archives and Records Administration <http://www.archives.gov/index.html>
National Photographic Conservation Studios <http://dSPACE.dial.pipex.com/cpc.moor/news3.htm>
The National Preservation Office <http://www.bl.uk/services/npo/npo.html>
Національний архів аудіо- і відеозаписів (National Archive of Recorded The National Archives of the United Kingdom <http://www.nationalarchives.gov.uk/default.htm>
National Media Museum <http://www.nationalmediamuseum.org.uk/>

2. Музеї

Перелік сайтів музеїв світу <http://www.hist.msu.ru/ER/museum.htm>
Музеї Росії <http://www.museum.ru/>
Музейний простір України <http://www.ukrmuseum.org.ua/>
Державний історичний музей в Москві <http://www.shm.ru>
Ермітаж <http://www.hermitage.ru>
Британський музей <http://www.thebritishmuseum.ac.uk>
Національний музей Кіото (з каталогом фондів) <http://www.kyohaku.go.jp>

Електронні бібліотеки

1. Центральні

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого (парламентська бібліотека України) <https://nlu.org.ua>.
Національна історична бібліотека України <http://www.nibu.kiev.ua>.
Електронний фонд бібліотеки імені В. І. Вернадського <http://www.nbuuv.gov.ua/eb/ep.html>
Державна науково-технічна бібліотека України <https://dntb.gov.ua>.
Государственная научно-техническая библиотека Украины <http://www.gntb.nt.org>
Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/title4.php3>
Центральна наукова бібліотека м. Харків <http://www-library.univer.kharkov.ua/ukr/>
Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького <http://www.odnb.odessa.ua/>

2. Регіональні

Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека імені К. А. Тімірязєва <http://www.library.vn.ua/>
Волинська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені Олени Пчілки <http://ounb.lutsk.ua/>
Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія <http://www.libr.dp.ua>
Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. М. Горького <http://www.zounb.zp.ua/>
Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олега Ольжича <http://www.lib.zt.ua/>
Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. Франка <http://www.lib.if.ua/>
Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського <http://library.kr.ua>

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника <http://www.lsl.lviv.ua>
Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирява <http://www.reglibrary.mk.ua/>
Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського <http://biblioteka.od.ua/>
Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського <http://www.library.pl.ua/>
Публічна бібліотека імені Лесі Українки (м. Київ) <http://lucl.kiev.ua/>
Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека <http://libr.rv.ua>
Сумська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н. К. Крупської <http://www.ounb.sumy.ua/>
Тернопільська обласна універсальна наукова бібліотека <http://www.library.te.ua/>
Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка <http://korolenko.kharkov.com>
Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара <http://www.lib.kherson.ua/>
Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека імені Миколи Островського <http://www.ounb.km.ua>
Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка <http://www.library.ck.ua/>
Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка <http://libkor.com.ua/>

3. Спеціалізовані

Електронна бібліотека <https://www.twirpx.com> – наукова, навчальна, методична література.
Електронна бібліотека України <http://www.elibukr.org/index.php/uk/>
Електронна бібліотека «Diasporiana» <https://diasporiana.org.ua/pro-proekt/> – українська діаспорна електронна бібліотека.
Електронна бібліотека «Культура України» <https://elib.nlu.org.ua>
Електронна бібліотека «Українка» <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB>
Бібліотека підручників із різних дисциплін для студентства <https://stud.com.ua>
Електронна бібліотека наукової, навчальної літератури для студентів <https://www.studmed.ru/abiturientam-i-shkolnikam/istoriya/>
Чтиво. Електронна бібліотека <https://chtyvo.org.ua/genre/istorychna/authors/page-4/>
Проект «Військова література» <http://militera.lib.ru/>
Проект Гутенберг http://www.gutenberg.org/wiki/Main_Page
Студмед. Ру. www.studmed.ru – російська електронна бібліотека.
Ловрид URL: <http://loveread.ec> – онлайн-бібліотека на всі смаки.
Гумер URL: <https://www.gumer.info> – електронна бібліотека наукової літератури
Електронна бібліотека RoyalLib.com <https://royallib.com>
Російська державна бібліотека <http://www.rsl.ru>
Російська національна бібліотека <http://nlr.ru>
Державна публічна історична бібліотека <https://www.shpl.ru>
Фундаментальна наукова бібліотека МДУ ім. М. В. Ломоносова <http://nbmgu.ru>
Бібліотека електронних ресурсів історичного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова <http://www.hist.msu.ru/ER/>
Інститут наукової інформації з суспільних наук ІНІОН РАН <http://www.inion.ru>
Електронна бібліотека фонду КОАП <http://koapp.narod.ru>
Всеросійська державна бібліотека іноземної літератури <http://www.libfl.ru>
Східна література – бібліотека текстів Середньовіччя <http://vostlit.info/>
Мириобібліон: Бібліотека античних і візантійських текстів <http://miriobiblion.narod.ru/>
Наукова електронна бібліотека <http://elibrary.ru/defaultx.asp>
Відкрита російська електронна бібліотека <http://orel.rsl.ru/>
Цифровані цінні видання з фонду Наукової бібліотеки РГТУ <http://liber.rsuh.ru/section.html?id=1042>
Електронна бібліотека Альдебаран <http://www.aldebaran.ru/>

Vivos Voco – зову живых! <http://vivovoco.rsl.ru/> – освітня бібліотека про публікації радянського періоду.

Lib.ru Бібліотека Максима Мошкова <http://www.lib.ru/>

Бібліотека Конгресу США <http://www.loc.gov/>

Британська бібліотека <http://www.bl.uk/>

Колекції Гарвардської бібліотеки <https://www.library.hbs.edu>

Perseus Digital Library <http://www.perseus.org/> – проєкт «Персей» – це цифровий бібліотечний проєкт університету Тафтс, (Медфорд та Сомервілл, поблизу Бостона, штат Массачусетс, США). Проєкт збирає цифрові колекції гуманітарних ресурсів.

Електронна бібліотека університету Вірджинія <http://www2.lib.virginia.edu/etext/index.html>

Бібліотека Пенсільванського університету <http://onlinebooks.library.upenn.edu>

Цифрове сховище E-LIS університету Неаполя «Federico II». <http://eprints.rclis.org>

Europeana – європейська електронна бібліотека <https://www.europeana.eu/en>

Бібліотека університету Аделаїди
<https://www.adelaide.edu.au/library/news/list/2020/01/07/ebooksadelaide-has-now-officially-closed>

Austrian Newspaper Online <https://anno.onb.ac.at> – архів історичної австрійської періодики

Електронні бібліотека зображень та відео

Фотобанк стокових фотографій, векторів та відео <https://ua.depositphotos.com>

Фотобанк фотографій Free Stock Images <https://www.freestockimages.ru>

Pixabay <https://pixabay.com/ru/> - банк безкоштовних фотографій

Нью-Йоркська публічна бібліотека фотографій <https://digitalcollections.nypl.org>

Світова цифрова бібліотека <https://www.wdl.org/ru/>

Британський музей <https://www.britishmuseum.org/collection> – 4500 зображень

Документальні фільми за 1926–2008 рр. <https://www.youtube.com/user/ussrdocfilms/videos>

Музей сучасного мистецтва в Нью-Йорку
<https://www.moma.org/collection/works?classifications=9&locale=en&page=1>

Британська бібліотека <https://www.flickr.com/photos/britishlibrary> - 1 млн зображень, карт.

Російська імперія у фотографіях <http://all-photo.ru/empire/index.ru.html>

Електронні історичні журнали

Східноєвропейський археологічний журнал <http://www.archaeology.kiev.ua/journal/>

Два века <http://www.dvaveka.pp.ru>

Исследовано в России <http://zhurnal.ape.relarn.ru/>

Мир истории <http://www.historia.ru/>

Первые американцы <http://www.first-americans.spb.ru>

Русское самосознание <http://russamos.narod.ru>

Сибирская заимка <http://www.zaimka.ru/>

Соціум <http://history.org.ua/0/?l=e.s>

Український історичний журнал <http://history.org.ua/0/?l=e.u>

Тематичні проєкти. Всесвітня історія

Список сайтів див. також у каталозі DMOZ <http://www.dmoz.org/Society/History/>
Historical Text Archive: Electronic History Resources, online since 1990
<http://historicaltextarchive.com/>

H-Net: Humanities and Social Sciences Online <http://www.h-net.msu.edu/>

Internet History Sourcebooks Project <http://www.fordham.edu/halsall/>

World War 2 Pictures In Color <http://www.ww2incolor.com/>

Середньовічні історичні джерела Сходу та Заходу <http://vostlit.narod.ru>

Боевая техника древности <http://xlegio.ru/>

Великая отечественная война 1941–1945 гг. <http://velikvoy.narod.ru/>

Всемирная история. Единое научно-образовательное пространство
<http://www.worldhist.ru/index.htm>

Вторая мировая война 1939–1945 <http://weltkrieg.ru/>

Военно-исторический портал Античности и Средних веков <http://www.xlegio.ru>

Мілітера. Військова література <http://militera.lib.ru>

Египтологический изборник <http://egyptology.ru/>
 Изобразительное искусство: история, стили, художники, картины <http://www.arthistory.ru/>
 Интернет-проект «1812 год» <http://www.museum.ru/museum/1812/index.html>
 Путятина Минея <http://io.udsu.ru/ptm/>
 Российская империя в фотографиях <http://all-photo.ru/empire/index.ru.html>
 Советская музыка <http://www.sovmusic.ru/index.php>
 Хронос – всемирная история в интернете <http://www.hrono.info/>
 История древнего Рима <http://ancientrome.ru>
 Карти Європи й Малої Азії з I ст. до XX ст. <http://www.euratlas.com/time1.htm>
 Історичні карти <http://abuss.narod.ru/Biblio/maps1.htm>

Тематичні проєкти. Історія України

Список	сайтів	див.	також	у	каталозі	DMOZ
--------	--------	------	-------	---	----------	------

<http://www.dmoz.org/World/Ukrainian/Наука/Історія/>
 Exlibris – українська електронна бібліотека <http://exlibris.org.ua/>
 Інтернет-проект «1812 рік» <http://www.museum.ru/museum/1812/index.html>
 Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.
<http://litopys.org.ua/>
 Інститут Історії Національної Академії Наук України <http://history.org.ua/>
 Історія козацтва XV–XXI ст. <http://www.ukrhistory.narod.ru/>
 Історія України – документи http://www-history.univer.kharkov.ua/hist_ukraine/index.html
 Офіційний сайт Нестора Івановича Махно <http://www.makhno.ru/>
 Українська історична бібліотека <http://www.ukrhistory.narod.ru/>
 Південно-Західний фронт <http://www.ugz-front.h1.ru/>
 Історична веб-хрестоматія http://geocities.com/ua_ukraine/ukrainerus.html
 Українські сторінки – історія національного руху України <http://ukrstor.com/> ОУН-УПА:
 легенда спротиву <http://oun-upa.org.ua/>
 Українська етнографія <http://etno.us.org.ua/>

Історичні блоги

«1812 год» и не только... http://community.livejournal.com/ru_1812/
 Сообщество портала Anciant-Egypt.ru http://community.livejournal.com/ancient_ru/
 Fashion of the 18-19 centuries <http://community.livejournal.com/fashion19cent/>
 Historia Magistra Vitae http://community.livejournal.com/ru_historia/
 Ordo Templi http://community.livejournal.com/ru_templar/
 Ruthenica http://community.livejournal.com/old_rus/
 Warhistory's Journal <http://community.livejournal.com/warhistory/>
 Античність http://community.livejournal.com/antiquity_ru/
 Архіви Росії http://community.livejournal.com/archives_ru/
 Велика Французька революція http://community.livejournal.com/1789_france_ru/
 Военно-исторический ЖЖ's Journal http://community.livejournal.com/mil_history/
 Возрождение и раннее новое время в истории и культуре
http://community.livejournal.com/ru_renaissance/
 Вопросы истории http://community.livejournal.com/ru_history/
 Восемнадцатый век http://community.livejournal.com/18century_ru/
 Выходит солнце над Константинополем http://community.livejournal.com/byzantium_ru/
 Гражданская война в России's Journal http://community.livejournal.com/ru_civil_war/
 Знамена и штандарты <http://community.livejournal.com/warflags/>
 Історики <http://community.livejournal.com/ucmopuku/>
 Історія Австралії http://community.livejournal.com/au_history/
 Історія костюма http://community.livejournal.com/costume_history/
 Історія Церкви http://community.livejournal.com/church_history/
 Кліодинаміка <http://community.livejournal.com/cliodynamics/>
 Книжки з історії http://community.livejournal.com/ru_hist_books/
 Красная Армия's Journal http://community.livejournal.com/su_army/
 Кримська війна 1853–1856 pp. http://community.livejournal.com/crimean_war/
 Новини історичної науки <http://istfak.blogspot.com/>

Римська імперія http://community.livejournal.com/ru_roman_empire/
Сообщество любителей Древнего Египта http://community.livejournal.com/ru_egypt/
Средневековье и окрестности http://community.livejournal.com/ru_middle_ages/
Українська історія http://community.livejournal.com/history_ua/

Історичні форуми

BBC History Magazine Forum <http://www.bbchistoryforum.com/>
Forum – Ancient / Classical History <http://ancienthistory.about.com/mpboards.htm>
Воєнно-історичний форум <http://forum.vif2.ru>
Воєнно-історичний форум XVIII–XIX ст. <http://www.reenactor.ru/>
Закритий історичний форум <http://www.forum.levus.info/>
Історичний форум <http://historichka.spb.ru/cgi-bin/yabb2/YaBB.pl>
Історичний форум <http://histosev.fastbb.ru/>
Форум альтернативної історії <https://alterhist.ru>

Цікаві сайти про етнологію, історію, звичаї та обряди народів світу

Портал про країни й народи світу <http://www.portalostranah.ru>
Пізнавальний сайт «Географія» <http://geoknigi.com>
Кухні народів світу <https://kuking.net/cuisine.htm>
Месоамерика глазами русских первопроходцев
http://www.mesoamerica.ru/we/news_site.html
Мир индейцев: история, культура, мифология, фотографии, фильмы
<https://www.indiansworld.org/about.html#.YIgMLi5R2pq>

Інформаційні ресурси для допомоги:

Дослідження. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
Історія. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
Історія науки. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
Історіографія. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Транслітерація посилань у списку літератури українською мовою

1. URL: <http://ukrlit.org/transliterations>
2. URL: <http://translit.kh.ua>
3. URL: <http://www.transliteration.com/transliteration/en/ukrainian/bgn-pcgn/>

Транслітерація посилань у списку літератури російською мовою

1. URL: <https://translit.net>
2. URL: http://english-letter.ru/translit_perevodchik_s_russkogo_na_angliyskiy
3. URL: <http://www.transliteration.com/transliteration/en/russian/bgn-pcgn/>

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка URL: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/>

ПРИКЛАДИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ В СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Книги: один автор	Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: історія, теорія: підручник для студентів, аспірантів. Київ.: Либідь, 1998. 500 с. Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. для студ. та викл. вищих навч. закладів. Київ: Форум, 2000. 312 с. Мельничук Г.Л. Університетська освіта: навч.-метод. посіб. Чернівці: Рута, 2008. 32 с. Головань, Т.О. Теоретичні питання та методика розвитку інтересу студентів ВНЗ до вивчення правознавства: монографія. Луганськ: Луган. ін-т праці та соц. технологій, 2008. 113 с. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: історико-публіцистичний нарис. Кіровоград: ТОВ "Діаграма", 2004. 296 с. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
Два автори	Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 2-ге вид. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с. Білобровко Т. І., Кожуховська Л. П. Філософія науки й управління освітою: навч.-метод. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2015. 166 с.
Три автори	Кузнецов М. А., Фоменко К. І., Кузнецов О. І. Психічні стани студентів у процесі навчально-пізнавальної діяльності: монографія. Харків : ХНПУ, 2015. 338 с. Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2015. 476 с.
Чотири і більше авторів	Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: колект. Монографія / П.В. Мельник, Л.С. Воробйова, Н.Ю. Громакова [та ін.]; наук. ред.: Н.В. Ківенко, Ю.П. Чорноморець. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2010. 254 с. Становлення майбутнього вчителя як суб'єкта цілісної педагогічної діяльності: соціогуманітарний вимір: монографія / Ю.І. Блажевич, Г.С. Гамрецька, О.А. Кенц та ін. Хмельницький: М.І. Заколотний, 2011. 200 с.
Автор(и) та редактор(и)/упорядники	Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми: зб. наук.-метод. матеріалів / за ред. В.О. Васютинського. Київ: Міленіум, 2010. 91 с.

	Йорн Р. Нові шляхи історичного мислення / переклав із нім. В. Камянець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
Без автора	Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб / В.М.Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко. Київ: Вища шк., 2002. 430 с. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-центр, 2013. 268 с. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні: монографія / за ред. М.А. Лепського. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017. 172 с.
Багатотомні видання	Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба та ін. Київ : САМ, 2016. Т. 17. 712 с. Енциклопедія історії України: в 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 9. 944 с. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків: Право, 2009. Т. 2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / заг. ред. Ю. П. Битяк. 576 с.
Автореферати дисертацій	Крижанівський В.М. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук. 07.00.06. Кіровоград, 2012. 21 с.
Дисертації	Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1775–1870 рр: дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Херсон, 2006. 215 с.
Законодавчі та нормативні документи	Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 37–38. Дата оновлення: 16.01.2020. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 26.01.2020). Деякі питання стипендіального забезпечення: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 р. № 1050. Офіційний вісник України. 2017. № 4. С. 530–543. Про Концепцію вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017-2020 роки : Указ Президента України від 21.02.2017 р. № 43/2017. Урядовий кур'єр. 2017. 23 лют. (№ 35). С. 10. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: наказ Міністерства освіти і науки від 12.01.2017 р. № 40. Офіційний вісник України. 2017. № 20. С. 136–141.
Архівні документи	Алфавітні посімейні списки мешканців м. Єлисаветграда із зазначенням станової належності. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). Ф. 18. Оп. 1. Спр. 514. Арк. 2–13. Інструкція громадському управлінню м. Єлисаветграда. ДАКО. Ф. 18. Оп.1. Спр. 539. Арк. 165–191.
Патенти	Люмінесцентний матеріал: пат. 25742 Україна: МПК6 C09K11/00, G01T1/28, G21H3/00. № 200701472; заявл. 12.02.07; опубл. 27.08.07, Бюл. № 13. 4 с. Спосіб лікування синдрому дефіциту уваги та гіперактивності в дітей: пат. 76509 Україна. № 2004042416; заявл. 01.04.2004; опубл. 01.08.2006, Бюл. № 8 (кн. 1). 120 с.

Стандарти	ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Нац. стандарт України. Вид. офіц. [Уведено вперше; чинний від 2016-07-01]. Київ : ДП “УкрНДНЦ”, 2016. 17 с. (Інформація та документація). ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. [Чинний від 2010-02-18]. Вид. офіц. Київ, 2010. 16 с. (Інформація та документація).
Каталоги	Істориико-правова спадщина України: кат. вист. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад.: Л. І. Романова, О. В. Земляніщина. Харків, 1996. 64 с. Пам’ятки історії та мистецтва Львівської області: кат.-довід. / авт.-упоряд.: М. Зобків та ін.; Упр. культури Львів. облдержадмін., Львів. іст. музей. Львів : Новий час, 2003. 160 с.
Бібліографічні показники	Кіровоградський обласний державний архів: путівник / упоряд. Є. І. Горбунова та ін. Кіровоград, 1966. 255 с. Кіровоградська область: поступ розвитку: бібліографічний показник (до 75-річчя утворення Кіровоградської області / Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації; Комунальний заклад “Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І.Чижевського” / укладач: Т.П. Макарова. Кіровоград, 2013. 275 с. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. Київ, 2016. Том 2. 496 с. Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні показники (1856-2013). Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2015. 472 с.
Частина видання: книги	Гетьман А. П. Екологічна політика держави: конституційно-правовий аспект. Тридцять лет с экологическим правом: избранные труды. Харьков, 2013. С. 205–212. Алексеев В. М. Правовий статус людини та його реалізація у взаємовідносинах держави та суспільства в державному управлінні в Україні. Теоретичні засади взаємовідносин держави та суспільства в управлінні: монографія. Чернівці, 2012. С. 151–169.
Частина видання: матеріалів конференцій (тези, доповіді)	Дмитрієнко М.Ф. Джерела історичні. Енциклопедія історії України. Т.2. Київ, 2005. С. 374–375. Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. Історична панорама. 2014. Вип. 18. С. 65–78. Левшин, М.М. Впровадження компетентнісного підходу до навчання у ВНЗ: реалії та перспективи. Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України : матеріали методол. семінару, 18 березня 2009 р. / АПН України, Ін-т педагогіки. Київ: Пед. думка, 2009. С. 217–224.
Частина видання: довідкового видання	Стельмах С.П. Історична наука. Енциклопедія історії України: Т.3. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во “Наукова думка”, 2005. Т. 3. С. 562–566.

Частина видання: періодичного видання (журналу, газети)	Барг М. А. Исторический факт: структура, форма, содержание. История СССР. 1976. № 6. С. 46–71. Погребінська І.М. Правове і економічне становище євреїв в Україні / Український історичний журнал. 1996. №4. С. 12–25. Коваль Л. Плюси і мінуси дистанційної роботи. Урядовий кур'єр. 2017. 1 листоп. (№ 205). С. 5.
Електронні ресурси	Оформлення бібліографічного опису списку використаних джерел та літератури з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. URL: http://aphd.ua/pryklady-oformlennia-bibliohrafichnoho-opysu-vidpovidno-do-dstu-83022015/ (дата звернення: 26.01.2020). Полное собрание законов Российской Империи. Собр. Первое. Том I. 1649–1675 гг. / под ред. М.М. Сперанского. СПб.: тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1072 с. URL: https://runivers.ru/lib/book3130/9809/ (дата звернення: 31.01.2020). Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича. 4-е изд. Спб:Археограф, экспедиции, 1906. 215 с. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Text/kotoshih.htm (дата звернення: 31.01.2020).

ПРИКЛАДИ ОФОРМЛЕННЯ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ за Гарвардським стилем

REFERENCES відповідно до APA (American Psychological Association (APA) Style)

Відповідно до вимог згідно з ДСТУ 8302:2015	REFERENCES Відповідно до APA (American Psychological Association (APA) Style)
КНИГИ: Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. В елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")	
Один автор	
Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір /наук ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Київ: Критика, 2015. 376 с.	Chornovol, I. (2015). Komparatyvnifrontyry: svitovyy i vitchyznianyj vymir. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
Два автори	
Бажан О.Г., Ю.З. Данилюк Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). НАН України. Київ: Рідний край, 2000. 616 с.	Bazhan, O.H., Danyliuk, Yu. Z. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovina 50-kh – 80-ti rr. XX st.). Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:	
Гроші України / Р.М. Шуст, А.Л. Крижанівський, О.П. Целуйко, В.Є. Швець, О.Д. Вовчак, З.М. Комаринська. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ “Видавництво “Фоліо”, 2011. 502 с.	Shust, R.M., Kryzhanivskiy, A.L., Tseluiko, O.P., Shvets, V.Ye., Vovchak, O.D., Komarynska, Z.M. (2011). Hroshi Ukrainy. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого й наступних авторів позначають et al.	
Багатотомне видання:	
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: у 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.	Smolii, V.A. (Ed.). (2011). Ekonomichna istoriya Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia. (Vols. 1–2). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):	
Історія Одеси / колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.	Stanko, V.N. (Ed.). (2002). Istoriiia Odesy. Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія):	
Нариси історії української революції 1917–1921 років / ред. кол.: В.А.	Smolii, V.A. (Ed.). (2011). Narysy istorii ukrainskoï revolyutsii 1917–1921 rokiv (Vol.

Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. Київ: НВП “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2011. Кн. 1. 390 с.	1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники:	
Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / упорядн.: Безпалько В.В., Висотін М.Б., Ворончук І.О., Кучерук М.М., Чубик Ю.І.; Наук. ред. І. Ворончук; Ред. кол.: Бездрабко В.В., Гримич М.В., Кулаковський П.М., Однороженко О.А., Ульяновський В.І. Київ: Фенікс, 2014. 776 с. (Серія документальних джерел).	Bezpal'ko V.V., Vysotin M.B., Voronchuk I.O., Kucheruk M.M., Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoi doby: Zbirnyk dokumentiv (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Автор і перекладач:	
Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь: авториз. пер. с нем. / Вернер Зомбарт; Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 2003. 229 с.	Zombart, V. (2003). Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Частина книги:	
Шевченко В.В. Розвиток галузей промисловості // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: у 2 т. Т.1 / ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гєєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2011. Розд. 20. С. 626–632.	Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V.A.Smolii (Ed.), Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки	
Стаття в журналі:	
Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX –початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159–177.	Donik, O.M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 4, 159–177. [in Ukrainian].
Стаття в збірнику:	
Силка О.З. Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових	Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O.P. Reient, Ed.). Problemy istorii

праць / НАН України, Інститут історії України; голова ред. кол. О.П. Реєнт. Київ, 2014. Вип. 23. С. 234–246.	Ukraini XIX-počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc., (23), 234–246. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:	
Терентьева Н.А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) // Україна – Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 125–128.	Terentyeva, N.A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: Ukraina – Hretsiia: Istoriia ta suchasnist. (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
ДИСЕРТАЦІЇ	
Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Харків, 2003. 267 с.	Bielikov, Yu. A. (2003). Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20th century)] (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ:	
Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України“. Донецьк, 2007. 20 с.	Volonyts, V. S. (2007). Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.) [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов’язкових елементів оформлення списку літератури
англійською мовою**

Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

ПРИКЛАДИ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ

Текст українською мовою	Транслітерація
1. Артемчук Г.І. Методика організації науково-дослідної роботи: навч. посіб. для студ. та викл. вищих навч. закладів. Київ: Форум, 2000. 312 с. 2. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. 226 с. 3. Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2010. 200 с. 4. Мостова І. Першокурснику: поради психолога. Київ: ТанDEM, 2000. 321 с. 5. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.	1. Artemchuk H.I. Metodyka orhanizacii naukovo-doslidnoi roboty: navch. posib. dlia stud. ta vykl. vyshchych navch. zakladiv. Kyiv: Forum, 2000. 312 s. 2. Zashkilniak L. Metodolohiia istorii vid davyny do suchasnosti. Lviv: Lvivskiy nats. un-t im. I. Franka, 1999. 226 s. 3. Meshko H.M. Vstup do pedahohichnoi profesii: navch. posibnyk. Kyiv: Akademvydav, 2010. 200 s. 4. Mostova I. Pershokursnyku: porady psykholoha. Kyiv: Tandem, 2000. 321 s. 5. Yakovenko N. Vstup do istorii. Kyiv: Krytyka, 2007. 375 s.
Текст російською мовою	Транслітерація
1. Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание. Томск: изд-во Томского ун-та, 1973. 222 с. 2. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с. 3. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. 3-е изд. стереотипное. Москва: Дрофа, 2008. 228 с. 4. Терминология исторической науки. Историописание / отв. ред. М.С. Бобкова, С.Г. Мереминский. Москва: ИВИ РАН, 2010. 338 с. 5. Румянцева М.Ф. Теория истории. Москва: Аспект Пресс, 2002. 378 с.	1. Ivanov G.M. Istoricheskij istochnik i istoricheskoye poznaniye. Tomsk: izd-vo Tomskogo un-ta, 1973. 222 s. 2. Koval'chenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniya. Moskva: Nauka, 2003. 486 s. 3. Repina L.P., Zvereva V.V., Paramonova M.YU. Istoriya istoricheskogo znannya. 3-e izd. stereotipnoye. Moskva: Drofa, 2008. 228 s. 4. Terminologiya istoricheskoy nauki. Istoriopisaniye / otv. red. M.S. Bobkova, S.G. Mereminskiy. Moskva: IVI RAN, 2010. 338 s. 5. Rumyantseva M.F. Teoriya istorii. Moskva: Aspekt Press, 2002. 378 s.

**Приклад оформлення титульного аркушу кваліфікаційної
(магістерської) роботи**

**Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**

Факультет історії, бізнес-освіти та права

Кафедра історії України та всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський) рівень вищої освіти

на тему: **ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КУПЕЦТВА З МІСЬКОЮ ВЛАДОЮ
ЄЛИСАВЕТГРАДА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Виконала: студентка II курсу, групи ІП20М

спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Освітня програма Середня освіта (Історія,
Правознавство)

форма навчання: денна

Дилюрман О.С.

Керівник: Петренко С.С.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Рецензент: Василенко І.А.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри права та правоохоронної діяльності

Кропивницький – 2021

**Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кафедра історії України та всесвітньої історії

Кафедра історії України та всесвітньої історії

Допущено захисту:

Зав. кафедри _____/ Іванов О. І. /

« _____ » _____ 2021 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський) рівень вищої освіти

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КУПЕЦТВА З МІСЬКОЮ ВЛАДОЮ

ЄЛИСАВЕТГРАДА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Кваліфікаційна робота

з циклу дисциплін професійної підготовки

Дилюрман Олени Станіславівни

студентки групи ІП20М

факультет історії, бізнес-освіти та права

спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

**освітня програма: Середня освіта (Історія,
Правознавство)**

форма навчання: денна

Науковий керівник:

Петренко Сергій Сергійович

кандидат історичних наук, доцент

кафедри історії України та всесвітньої історії

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою « _____ » балів,

за шкалою ЄКТС _____,

за національною шкалою _____

Секретар ЕК _____/ _____/

« _____ » _____ 2021 р.

Кропивницький – 2021

Приклад оформлення титульного аркушу курсової роботи

Міністерство освіти і науки України
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

кафедра історії України та всесвітньої історії

КУРСОВА РОБОТА

з історії середніх віків

на тему: **Шлюб і сім'я у Франції в Каролінгський
період (IX – X ст.)**

Студента III курсу групи ІП20Б
напряму підготовки: 01 Освіта/Педагогіка
Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
Освітня програма: Середня освіта (Історія,
Правознавство)
Кузьменка Владислава Ігоровича

Науковий керівник:
доцент, кандидат історичних наук
Петренко С.С.

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

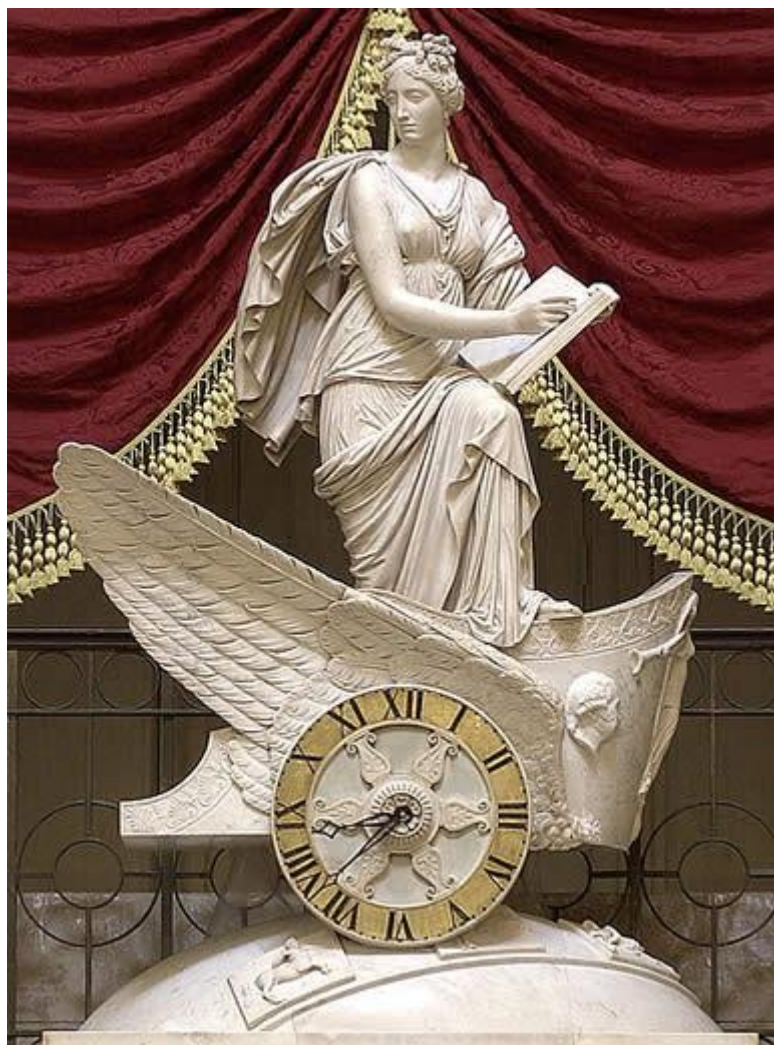
Члени комісії _____

Кропивницький – 2021

Приклад оформлення змісту кваліфікаційної роботи

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Правовий статус міщанського стану в російській імперії	9
1.1. Формування міщанського стану	9
1.2. Склад і чисельність, джерела формування	21
Розділ 2. Заняття міщан	31
2.1. Господарська діяльність	31
2.2. Участь міщан у громадському житті	45
Розділ 3. Сім'я й побут міщанства	65
3.1. Міщанська сім'я	65
3.2. Побутова культура та ціннісні орієнтації	74
Висновки	80
Список використаних джерел та література	84
Додатки	89

Теорія та практика історичної науки

Курс лекцій